هداية النحو

هِدَايَةُ النَّحْو

علامہ ابن حاجبؒ نے اپنی مشہور کتاب ''کافیہ'' میں علم نحو کے قواعد و مسائل نہایت جامع و مختصر انداز میں بیان کیے ہیں اور اکثر مسائل کی مثالیں بھی نہیں دی ہیں جس کی وجہ سے اس کو شرح کے بغیر سمجھنا دشوار تھا۔ صاحب ہدایۃ النحو نے احسان عظیم فرمایا کہ طلبہ کی اس مشکل کے پیش نظر ''کافیہ'' کی ترتیب کے مطابق ''ہدایۃ النحو'' تصنیف فرمائی جس میں علم نحو کے قواعد کو تفصیل سے اور اس کے دقیق مسائل کو مثالیں دے کر واضح کیا۔ اب اس کے پڑھنے کے بعد کافیہ کو سمجھنے کی پوری استعداد پیدا ہو جاتی ہے۔

الفہرس

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِيْنَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِيْنَ وَالصَّلٰوةُ عَلٰی رَسُوْلِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ اَمَّا بَعْدُ فَهٰذَا مُخْتَصَرٌ مَضْبُوْطٌ فِی النَّحْوِ جَمَعْتُ فِيْهِ مُهِمَّاتِ النَّحْوِ عَلٰی تَرْتِيْبِ

نزد سیبویه اصل — بدل از رسول ۱۲ — نازلة علی آه ۱۲ — پرہیزگاران ۱۲ — ای مقاصد ۱۲

---

۱ قوله بسم اللّٰه آه آوردن تسمیه وتحمید وتقدیم اول بر ثانی بجهت اتباع کلام مجید وامتثال مضمون ہر دو حدیث تسمیه وتحمید که ابتدا در حدیث تسمیه محمول بر حقیقی ست که تقدیم بر ما سوا عبارت ازوست ودر حدیث تحمید اضافی یا عرفی یعنی تقدیم بر بعض خواه بر مقصود ودر اتیان صلوٰة اتباع مضمون حدیث شریف نموده که بروایت ابی موسیٰ مدنی کل کلام لا یبدا فیه بالصلوٰة علیّ فهو اقطع ممحوق عن کل برکة آمده است وچوں در حدیث شریف نہی از صلوٰة زیراکه تفسیرش صلوٰة بر پیغمبر بدوں آل نموده اند وارد شده لہذا اجتناباً از صلوٰة بتیرا آل را در صلوٰة شریک ساخت وازاں جاکه از آل مطلق پیر وہم مرادمی باشد صلوٰة بر اصحاب ہم ضرور گشت ایں بود دلیل نقلی ایراد حمد وصلوٰة بر پیغمبر وآل واصحاب او واما دلیل عقلی اینکه حمد ہدیه ونذر ست از محفوف لوازم انسانی بحضرت مقدس نورانی ومحفوف مذکور بحضرت سراسر نور لیاقت حضوری ندارد ولہذا برائے گذرانیدنش واسطه ووسیله باید که ہم در جامۂ انسانی باشد وہم منزه نورانی آں ذات بابرکات جناب رسالت مآب ست چوں ایں جناب ہم منزه باقصی الغایات ست لہذا وساطت آل واصحاب ضروری شد ۱۲۔

۲ قوله بسم اللّٰه آه دبا للّٰه نه گفت تنبیه برآں که چیزے که براوجل ذکره بالعموم دلالت می کند برکت واستعانت باو حاصل می گردد وبرآنکه تبرک واستعانت بتمامی اسمائے اودرست ست ۱۲

۳ قوله الرحمٰن الرحیم تقدیم اللّٰه بر الرحمٰن الرحیم بجهت اینکه اللّٰه بر ذات پاک دلالت می نماید والرحمٰن الرحیم بر صفات وذات بر صفات مقدم باشد پس دال ذات نیز بر دال صفات مقدم خواہد بود والرحمٰن والرحیم ہر دو در لغت بمعنی نرم دل زیراکه رحمت بمعنی نرمیٔ دل ست بایں طریق که مقتضی احسان باشد بسوئے کسیکه برو نرم شده ودریں جا مراد انعام واحسان ست زیراکه مثال ایں صفات درحق او تعالیٰ بجهت نبودن دل لازمۂ جسمیت باعتبار غایت یافته شود ورحمٰن از رحیم ابلغ ست چه زیادتی وزن بر زیادتی معنی دلالت می کند چنانکه در قَطَعَ وقَطَّعَ پس معنی رحمٰن کثیر الرحمة باشد ومعنی رحیم صاحب رحمة وتقدیم رحمٰن بر رحیم بجهت اینکه مشابه باسم اللّٰه است از روئے اختصاص ۱۲۔ ۴ رب آه رب ہر چند که در حالت افراد بر غیر خدا گفته نمیشود مگر وقت اضافتش بعالمین بر غیر خدا ہرگز اطلاق نخواہد شد پس نعت از اللّٰه آه خواہد بود واگر رب را صفت مشبه گویند مضاف طرف العالمین پس بر حسب تصریح رضی بایں معنی که صفت مشبه بر معنی حدوث دلالت نمی کند نه اینکه بر عدم حدوث واستمرار دلالت می نماید نیز نعت از اللّٰه می تواند شد چه وقت بودنش بمعنی دوام واستمرار مثل اسم فاعل واسم مفعول بمعنی ماضی مضاف باضافت معنوی باشد واضافت معنوی فائده تعریف بخشد وبر تقدیر بودن صفت مشبه بر معنی خود واضافتش سوئے معمول میتواند که بدل از اللّٰه باشد وبودن نکره بدل از معرفه بدون نعت درست ست ہرگاه مستفاد مبدلین واحد نبود چنانکه طویٰ در کریمه بالواد المقدس طویٰ از الواد المقدس بدل بدون نعت آمده است ہرگاه طویٰ اسم وادی نباشد بلکه بمعنی مکرر بود ۱۲ لکاتبه اللهم اغفرله۔

۵ قوله والعاقبة آه تقدیرش خیر العاقبة یا حسن العاقبة ایں جمله اعتراضیه است برائے بیان نکته وآں یا اشارت ست بایں که مربی بودن او تعالےٰ در آخرت برائے متقین ست نه کفار را چناں که از لفظ رب العالمین متوہم می شود یا تخصیص بعد تعمیم ست در حق نبی صلی اللّٰه علیه وعلیٰ آله وسلم که مقتدائے اتقیا وسید الصلحاء بوده اند پس ذکر آنحضرت در جمله متقین ست من بعد تخصیص بصلوٰة از سائر انبیاء برائے کمال مدح ۱۲ شرح الهامیه۔

۶ قوله محمدٌ بدل از رسوله وبرفع خبر مبتدائے محذوف ای هو ونصب بتقدیر اعنی وحذف الف از خط بر لغت ربیعه ۱۲۔

۷ قوله مهمات النحو ومهماته نه فرمود باآنکه مختصر بود زیراکه آوردن اسم ظاہر بجائے ضمیر افادهٔ زیادت تمکن می نماید ۱۲ درایه۔

۸ قوله علی ترتیب الکافیة۔ مراد از ترتیب ترتیب ابحاث کلیه است نه ترتیب مسائل جزئیه ترتیب به نسبت بعض مسائل مراد ست ونه به نسبت جمیع مسائل ۱۲ الهامیه۔ عه جمع بیا ونون بسبب بودن بعض افراد ازے ذو العقول که انسان باشد وتغلیب آں بر غیر خود ۱۲۔ عه نعت یا بدل یا عطف بیان از اللّٰه ۱۲۔ عه از ظروف مبنیه بر ضم مقطوع الاضافت ۱۲ للعه ای محفوظ من الحشو والتطویل ۱۲ درایه

الكافية مبوبا و مفصلا بعبارة واضحة مع ايراد الامثلة في جميع مسائلها من غير

في اكثر المواضع وللاكثر حكم الكل ۱۲ درایہ

تعرض للادلة والعلل لئلا يشوش ذهن المبتدي عن فهم المسائل وسميته بهداية

پیش آمدن کسے را ۱۲ جمع دلیل وآں چیز یکہ بادشناختہ شود شئے ۱۲ فی اکثر المواضع ۱۲

النحو رجاء ان يهدي الله تعالى به الطالبين ورتبته على مقدمة وثلثة اقسام

وخاتمة بتوفيق الملك العزيز العلام اما المقدمة ففي المبادي التي يجب

بادشاہ ۱۲ غالب ۱۲ دانا فصل اول ۱۲

تقديمها لتوقف المسائل عليها وفيها فصول ثلثة فصل النحو علم باصول يعرف

علی المقصود ۱۲ علی وجہ البصیرۃ ۱۲ پارۂ کلام کہ میان دو حکم مختلف درآید ۱۲

بها احوال اواخر الكلم الثلث من حيث الاعراب والبناء وكيفية تركيب بعضها مع بعض

ای اسم وفعل وحرف ۱۲

والغرض منه صيانة الذهن عن الخطأ اللفظي في كلام العرب وموضوعه الكلمة والكلام

نگاہ داشتن ۱۲ ز اللسان چیزیکہ باعث اقدام فاعل برفعل باشد ۱۲ فی نحو ۱۲ معلوم از علم معانی وبیان زیرا کہ خطاء معنوی بل تیسّر فہم معنی کلام اللہ وحدیث رسولہ ۱۲ چیزیکہ از احوالش در علم بحث کنند ۱۲

۱؎ قولہ، لئلا یشوش از تشویش بمعنی آشفتہ وپریشان کردن وآں یا معروف ست فاعلش ضمیر مستتر راجع بجانب تعرض وبریں تقدیر ذہن المبتدی منصوب بنا بر مفعولیت واگر مجہول ست ذہن المبتدی مرفوع کہ نائب فاعل باشد ۱۲۔

۲؎ قولہ رجاء بالفتح وہمزہ درآخر بمعنی امید داشتن مضاف طرف مفعول ای رجائی ان یہدی الی آخرہ مفعول لہ سمیتہ ۱۲۔

۳؎ قولہ اما المقدمۃ آہ مقدمہ ماخوذ از مقدمۃ الجیش ست ومبادی جمع مبدا وہر دو در لغت بمعنی شئے اول ودر اصطلاح پارۂ کلام کہ برائے بصیرت وشروع کنندۂ علم بر مسائل مقدم آوردہ شود وہرگاہ از مقدمۂ الفاظ موقوف علیہا واز مبادی معانی یا بالعکس مراد ست ظرفیت شئے برائے نفس خود لازم نمی آید واز مقدمہ دریں جا مراد تعریف علم نحو وبیان غرض وموضوع ووجہ تسمیہ ونام واضع ست ۱۲۔

۴؎ قولہ فصل یا مبنی ست اگر او را مرکب نہ گیرند بریں بنا یا بسکون لازم بود کہ اصل در بنا سکون ست یا بکسر لام کہ اصل در تحریک کسر ست وبالفتح آں بنقل فتح الف النحو سوئے آں یا بجہت آنکہ چوں ساکن را متحرک گردانند فتحہ دہند کہ فتحہ اخف حرکات ست ویا معرب بریں تقدیر مرفوع خواہد بود بنا بر خبریت از مبتدائے محذوف ای ہذا فصل ۱۲ ۵؎ قولہ علم باصول، اصول جمع اصل وآں در اصطلاح قاعدہ کلیہ کہ منطبق بر جزئیات خود باشد از قید لیعرف بہا احوال از علمی کہ باو ذات کلمہ ومعانی آں دریافت شود مثل علم صرف وعلم منطق ومعنی وبیان خارج شد واز قید اواخر الکلم الثلث از علمے کہ باو احوال اول واوسط کلمہ یا احوال افعال مکلفین معلوم گردد مثل لغت وفقہ احتراز گشت واز قید من حیث الاعراب والبناء علمی کہ باو احوال کلمات سہ گانہ از موافقتِ قافیہ وغیرہ دریافت گردد مثل علم عروض وقوافی بیرون شد واز قول کیفیت ترکیب بعضہا مع بعض از علمی کہ باو کیفیت مفردات بدریافت رسد مثل علم الاشتقاق احتراز شد ۱۲ الہامیہ۔

ع؎ توفیق دست دادن بکارے ودر اصطلاح گردانیدن خدا اسباب را موافق خواہش بندۂ تا خواہش او سرانجام یابد ۱۲

عـ؎ لفظ خاتمہ از قلم ناسخ سہو ست کہ دریں کتاب اثرے ازاں نیست ۱۲ الہامیہ ۵؎ بکسر واو حال از ضمیر مرفوع متصل جمعت وبفتح از ضمیر مجرور فیہ ۱۲ اش

لہ جمع مثال وآں آنچہ برائے ایضاح مذکور شود ۱۲ لعـ؎ ضمیر راجع بسوئے مہمات یا مختصر بتاویل رسالہ ۱۲۔

فصل الكلمة لفظ وُضع لمعنىً مفرد وهي منحصرة في ثلثة اقسام اسم وفعل وحرف

هذا فصل ثان ۱۲ — ای الکلمۃ بحسب مفہومہا ۱۲

لانها اما ان لا تدل على معنىً في نفسها وهو الحرف او تدل على معنىً في نفسها ويقترن

حاصل ۱۲ — مرجع ضمیر کلمہ است وتذکیر آن بلحاظ خبر ۱۲ — الحال انہ ۱۲

معناها باحد الازمنة الثلثة وهو الفعل او تدل على معنىً في نفسها ولم يقترن معناها

ای الازمنۃ الثلثۃ

به وهو الاسم فحد الاسم كلمة تدل على معنىً في نفسها غير مقترن باحد الازمنة

الثلثة اعني الماضي والحال والاستقبال كرجل وعلم وعلامته صحة الاخبار عنه نحو

ای ما تقدم ۱۲ — ما انت فی زمان التکلم ۱۲ — ما تاخر عن الحال ۱۲ — مبتدا ۱۲ — خبر ۱۲ — ای ان یسند الیه ۱۲

زيد قائم والاضافة نحو غلام زيد ودخول لام التعريف كالرجل والجر والتنوين نحو بزيد

بر مذہب سیبویہ وبر مذہب غیر سیبویہ ال ۱۲

---

۱ قوله لفظ آه مصدرست بمعنی انداختن ودر عرف نحاة خواه قبل گردانیدن بمعنی ملفوظ مثل خلق بمعنی مخلوق وخواه بعد ازاں چیزیست که انسان آں تلفظ نماید خواه حقیقةً مثل زید خواه حکماً مثل منوی در اضرب زیرا که منوی چوں محکوم علیه ومؤکد ومعطوف علیه می باشد در حکم ملفوظ حقیقی گردید ووضع بمعنی تخصیص ومعنی بمعنی چیزے که قصد کرده شود از شئ یا بمعنی مقصدست ومفرد یا مجرورست بنا بر آنکه صفت معنی واقع ست بریں تقدیر معنی آں چیزے که بر جزو معنی او جزو لفظ دلالت نه کند یا مرفوع بجهت وقوع او صفت لفظ بریں تقدیر معنی چیزے که جزو لفظ او بر جزو معنی دلالت ننماید یا منصوب بنا بر حالیت از مستکن از وضع خواه از معنی ودر ایراد صفت مفرد اولاً بجملۂ فعلیه مبدأ بماضی وثانیاً بمفرد تنبیه بر تقدم وضع ست بر افراد ۱۲۔

۲ قوله اسم آه در تقدیم اسم دریں تقسیم تیمن ست بکلام برکت التیام جناب امیر المؤمنین رضی الله عنه چنانکه مذکور شد ونیز اشارت ست بسوئے بودن مباحث آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث مابعد ۱۲ ۳ قوله فحد الاسم آه حد چیزے که تمیز دهد محدود را از غیر خود حقیقی باشد یا اسمی یا لفظی ۱۲ علوی۔

۴ قوله تدل علی معنی فی نفسها یعنی وضع مستقل بالمفهومیت باشد پس لفظ فوق وتحت ویمین وشمال وخلف وامام باوجود احتیاج اینها سوئے مضاف الیه در دلالت بر معنی تعریف اسم منتقض نخواهد شد زیرا که از روئے وضع مستقل بر دلالت هستند لیکن عادت بر ذکر مضاف الیه با ایشاں جاری گردید ۱۲ الهامیه۔

۵ قوله صحة آه یعنی نشانی اسم لیاقت محکوم الیه بودن ست نه محکوم علیه بودن بالفعل وهمچنیں نشانی بالفعل لیاقت محکوم به بودن نه محکوم به بودن بالفعل پس بزید وضرب که هر یک هنوز در ترکیب اسنادی نیامده ایرادے وارد نخواهد شد ۱۲ لکاتبه اللهم اغفر له۔

۶ قوله الاخبار عنه زیرا که فعل مخبر به است اگر مخبر عنه گردانیده شود خلاف وضع لازم آید وآں بغیر ضرورت جائز نیست وحرف وضعاً مخبر به هم نباشد ۱۲۔

۷ قوله والاضافة وجه بودن اضافت از علامات اسم ایں که اضافت یا برائے تعریف مے باشد یا برائے تخصیص یا برائے تخفیف وهر یک در اسم بود ۱۲۔

۸ قوله لام التعریف زیرا که لام برائے رفع ابهام باشد وآں جز در اسم نبود ومیم تعریف چنانکه در حدیث لیس من البر الصیام فی السفر واقع ست بسبب عدم شهرتش یا بعلت اینکه بدل از لام ست چنانکه رضی تصریح آں فرموده مصنف تعرض نه کرد ۱۲۔

۹ قوله الجر هر گاه جر اثر حرف جر ست وآں مختص باسم باشد پس اثرش نیز مختص باسم خواهد بود ۱۲۔

۱۰ قوله والتنوین زیرا که تنوین انفصال از مابعد خواهد وفعل اتصال را با فاعل اقتضا می نماید وبینهما تنافر ۱۲ درایه۔

ع مراد از حد دریں فن معرف جامع ومانع نه حد منطقی اکنوں وارد نه می شود که اشتمال ایں مفهومات بر ذاتیات که چه ازاں حاصل می شود یقینی نیست پس حد چگونه باشد ۱۲ ع رجل مثال جثه وعلم مثال حدث اشارت است که اسم دو قسم باشد جثه وحدث ۱۲ ف ای فائے فصیحه است که بر شرط محذوف دلالت می نماید یعنی اذا بین دلیل الحصر فحد آه ۱۲ ل چوں کلمه جزو کلام ست لهذا بر کلام مقدم شد ۱۲۔

والتثنية والجمع والنعت والتصغير والنداء فإنّ كلّ هٰذه خواصّ الاسم ومعنى الاخبار

(معنى فعل وحرف قابل تصغير نيست ۱۲ — اسم ان ۱۲ — خبر ۱۲ — مبتدا ۱۲)

عنه ان يكون محكوما عليه لكونه فاعلا او مفعولا او مبتدأ

(خبر ۱۲ — اى مفعول مالم يسم فاعله ۱۲)

ويسمّى اسما لسموّه على قسيميه لا لكونه وسما على المعنى وحدّ الفعل كلمة تدلّ على

(اى علامة ۱۲)

معنى فى نفسها دلالة مقترنة بزمان ذلك المعنى كضرب يضرب اضرب وعلامته

(الذى هو احد من الازمنة الثلثة ۱۲)

ان يصحّ الاخبار به لا عنه ودخول قد والسين وسوف والجزم والتصريف الى الماضى

والمضارع وكونه امرا او نهيا واتصال الضمائر البارزة المرفوعة نحو ضربت وتاء التانيث

---

۱ قوله فان كل آه هرگاه بعضے ازيں علامات مثل تثنيه وجمع از روئے استعمال مشتهر نه بود پس برائے دفع ايں وهم بكل مجموعى ذكر فرمود ۱۲۔

۲ قوله لسموه آه اشارت ست بمختار بصريه كه مشتق از سمو بكسر سين وسكون ميم بمعنى علو وارتفاع چه جمع تكسير وتصغير بمعنى اسامى وسمى دال برهمين معنى ست واو افتاد وسين ساكن شد برخلاف قياس وهمزه وصل دراول درآيد بجهت ارتفاع بر همه اخوات خود كه مسمى باسم باشد ۱۲ درايه۔

۳ قوله قسيميه قسم شئے چيزے كه ازاں شئے خاص باشد وقسيم شئے چيزے كه مقابل آں بود وآں مقابل مع شئے مذكور زير ثالث عام مندرج بود مثل باسم كه از كلمه خاص ست ومقابل ست مر فعل وحرف را وباحرف وفعل زيراكه كلمه مندرج ست پس اسم قسم كلمه باشد وقسيم حرف وفعل چنانكه ناطق كه خاص از حيوان وقسم اوست وباصاهل وصاهل كه قسيم هر دوست زيراكه عام كه حيوان ست مندرج ست ۱۲ اللهم اغفر لكاتبه۔

۴ قوله وسما بالكسر چنانكه مذهب كوفيه است واو محذوف شد وهمزه عوض آمد وامثله اشتقاق نزد ايشان محمول برقلب هستند پس سمى يسمى وسم يوسم واصل اسماء اوسام واصل سمى وسيم باشد ووسم بمعنى علامت ست وارد مى شود كه فعل نيز بر مسمائے خود دلالت مى كند بايدكه اسمش نيز اسم باشد وايں را كسے نگفته ۱۲ درايه والهاميه گويم كه در وجه تسميه علت مجوزه كفايت مى كند وعلت موجبه دركار نيست ۱۲ لكاتبه اللهم اغفرله۔

۵ قوله والسين وسوف زيراكه هر دو برائے استقبال موضوع هستند اول برائے قريب وثانى برائے بعيد واستقبال در فعل بود وسين بر شش نوع ست يكے برائے طلب مثل استخرجته يعنى خروج او طلب كردم دوم برائے يافتن چيزے بر صفتے مثل استعظمته اے يافتم اورا عظيم سوم برائے تحويل مثل استحجر الطين يعنى طين بجانب حجريت بازگرديد چهارم برائے استقبال مثل سيضرب پنجم سين زيادت مثل استطاع يستطيع وايں اقسام پنجگانه مختص بفعل بود ششم سينے كه در آخر كاف مؤنث لاحق شود مثل مررت بكس وسين كسكسه نام اوست وچوں بعض اقسام سين اختصاص بفعل نداشت۔ لهذا معرف بلام آورد وهرگاه سين وسوف از حرف تنفيس ست اے حروف تاخير وتاخير در استقبال مى باشد لهذا برائے استقبال موضوع شد ۱۲ الهامى۔

۶ قوله وكونه امرا او نهيا مصنف الامر والنهى نه گفت زيراكه امر ونهى از مضارع مشتق مى شود پس تعريف بجانب ماضى ومضارع باشد نه بسوئے ايشان ۱۲ درايه ۷ قوله تاء التانيث آه زيراكه تائے متحركه مختص باسم ست كه اسم خفيف ست وفعل ثقيل لهذا متحركه باسم وساكنه بفعل دادند تا اعتدال بظهور آيد ۱۲

ع فائده ازدياد لفظ ان يصح مذكور شد فتذكر ۱۲۔ ف ودر فعل فاعل تثنيه وجمع مى باشد نه فعل ۱۲

لل زيراكه حرف ندا از ادوات تعريف ست ومعرفه اسم باشد نه غير ۱۲

لع وآنكه فعل نعت مى آيد بتاويل مفرد باشد ۱۲۔

السَّاكنة نحو ضَرَبت ونُونَي التاكيد فإنَّ كُلَّ هٰذه خواصُ الفعل ومعنى الاخبار به ان يكون

محكومًا به ويُسمّٰى فعلًا باسم اصله وهو المصدر لانّ المصدر هو فعلُ الفاعل حقيقة

وحدّ الحرف كلمةٌ لا تدلّ على معنى في نفسها بل تدل على معنًى في غيرها

نحو مِن فانّ معناها الابتداء وهي لا تدل عليه الا بعد ذكر ما منه الابتداء كالبصرة

والكوفة مثلًا تقول سِرتُ من البصرة الى الكوفة وعلامته ان لا يصحّ الاخبار عنه

ولا به وان لا يقبل علامات الاسماء ولا علامات الافعال وللحرف في كلام العرب

فوائد كالربط بين الاسمين نحو زيدٌ في الدار والفعلين نحو اريد ان تضرب

او اسم وفعلٍ كضربتُ بالخشبة او الجملتين نحو ان جاءني زيدٌ اكرمته وغير ذلك

۱؎ قوله ومعنى الاخبار به الخ چوں به بعضے از افعال مثل امر ونہی خبر دادن صحیح نیست لهذا بیان معنی الاخبار به بوجہے که ایں ہر دو را نیز شامل باشد حاجت افتاد و گفت معنی الاخبار به الخ ۱۲۔ ۲؎ قوله وحد الحرف آه سوال چیزیکه بر معنے که در نفس او باشد دلالت نه کند بر معنی که در نفس غیر او باشد چگونه دلالت خواہد کرد جواب لفظ فی در ہر دو مقام بمعنی باست یعنی حرف کلمه ایست که بر معنی بنفسہا دلالت نمی کند بلکه غیرہا دال است ۱۲۔

۳؎ قوله نحو من فان آه ابتدا بر دو قسم ست یکے کلی و آں ابتدائے مطلق بغیر تقیید ببصره وکوفه دوم ابتدائے جزئی که مقید ببصره وکوفه باشد پس ابتدائے مطلق معنی لفظ ابتدا ست و ایں مستقل بالمفهومیة بود و ابتدائی مقید معنی لفظ من ست و ایں مستقل بالمفهومیت نیست یعنی بدون انضمام کلمۂ دیگر مفهوم نمی شود پس از قول او فان معناها الابتداء ہمیں ابتدائی جزئی مراد ست و بہمیں جهت مصنفؒ معرف بلام ذکر کرده ۱۲۔

۴؎ قوله الا بعد ذکر ما منه الابتداء سوال اسمائی لازم الاضافة ہم بدون ذکر متعلق خودہا دلالت بر معنی خودہا نمی نمایند باید که حرف باشد جواب واضع وقت وضع حروف ذکر متعلق او شرط ساخته نه در وضع اسماء و ہمچنیں در موصولات و اسمائے اشارات و ضمیر غائب ۱۲ درایه۔

۵؎ قوله وللحرف فی آه جواب سوال مقدر ست۔ سوال ہرگاه حرف نه مسند الیه باشد و نه مسند و نیز ہیچ یکے از علامات اسماء و افعال نمی پذیرد پس بحث ازو بے فائده خواہد بود، مصنفؒ جواب داد که برائے او در کلام عرب فائده ست ۱۲۔

۶؎ قوله زید فی الدار آه۔ ارتباط زید با دار بسبب کلمۂ فی که برائے ظرفیت ست شد زیرا که اگر بغیر لفظ فی زید الدار گفته شود استقرار زید در دار مفهوم نخواہد شد ۱۲

۷؎ قوله اکرمته در بعضے نسخ بفائے جزائیه دیده شد و آں خطا ست زیرا که فا نمی آید مگر بر ماضی که مصدر بلفظ قد بود خواه لفظًا خواه تقدیرًا و ایں جا لفظ قد تقدیرًا ہم ممکن نیست چرا که دریں جا معنی استقبال است و اگر لفظ قد بود برائے ماضی باشد ۱۲ اش۔

ع؎ زیرا که مخبر عنه در بودن از علامات معنوی اسم و فعل ست ۱۲ ع؎ ای الابتداء الجزئی المقید بالبصرة مثلًا لا الابتداء مطلقًا ۱۲۔

من الفوائد[1] التي تعرفها في القسم الثالث ان شاء الله تعالى ويسمّى حرفًا لوقوعه في
(ای در بحث حرف ۱۲)

الكلام حرفًا[2] اي طرفًا اذ ليس مقصودًا بالذات مثل[3] المسند والمسند اليه
(اذ الحرف الطرف ۱۲)

فصل
(ہذا فصل ثالث ۱۲)

الكلام لفظ تضمّن[4] كلمتين[5] بالاسناد والاسناد نسبة[6] احدى الكلمتين الى الاخرى

بحيث تفيد المخاطب فائدة[7] تامّة يصحّ السكوت عليها نحو زيدٌ قائمٌ وقام زيدٌ
(ای سکوت المتکلم ۱۲)

ويسمّى جملة فعلم ان الكلام لا يحصل[8] الا من اسمين[9] نحو زيدٌ قائمٌ ويسمّى جملةً
(ترکیب ۱۲ — من ترکیب ۱۲ — یعنی از تعریف اسناد معلوم شد ۱۲ — ترکیب ۱۲)

اسميّةً[ع] او من فعلٍ واسمٍ نحو قام زيدٌ ويسمّى جملة فعلية اذ لا يوجد المسند والمسند اليه
(ترکیب ۱۲ — زیراکہ جزو اول او فعل ست ۱۲ درایہ — علت لایحصل ۱۲)

---

۱ قوله من الفوائد التي آه مثل تنبیه مخاطب تا در کلام از وچیزے فوت نه شود چنانچه مفاد حروف تنبیه است و اثبات کلام سابق خواه مثبت باشد خواه منفی چنانکه مضمون حروف ایجاب ست و برانگیختن مخاطب را بر کارے چنانکه موضوع له، حروف تخصیص ست و ہمچنیں دیگر فوائد ۱۲۔

۲ قوله، حرفاً اے طرفاً ایں اشارت است بوجہ تسمیۂ حرف زیراکه حرف در لغت بمعنی طرف ست. چنانکه مے گویند جلست حرف الوادی اے طرف الوادی و حرف نمی آید مگر در طرف کلام ۱۲

۳ قوله مثل المسند چنانکه فعل و اسم مقصود بالذات می باشد بجهت ایں که کلام بدون اینہا تمام نمی باشد ۱۲۔

۴ قوله تضمن پذیرفتن و فراہم کردن لفظ و معنی او چیزے در ضمن گرفتن ۱۲ منتخب اللغات۔

۵ قوله کلمتین یعنی زائد از یک کلمه دو باشد یا زائد و حقیقی باشد یا حکمی و لفظی باشد یا تقدیری پس تعریف کلام منتقض نخواہد شد بزید ابوه قائم که در حکم زید قائم الاب است والشمس طالعة یلزمه النهار موجود که در حکم ہذا ملزوم کذالک است والجسق مهمل که در حکم ہذا اللفظ مهمل ست و دیز مقلوب زید که در حکم ہذا اللفظ مقلوب زید ست و اضرب که حکم اضرب انت است و زید در جواب من ضرب که در حکم ضرب زید ست و نعم در جواب اقام زید که در حکم قام زید ست فاحفظ ۱۲ لکاتبه اللهم اغفرله۔

۶ نسبة احدی الکلمتین نسبت خواه در کلمۂ اولے باشد چنانکه در جملۂ فعلیه خواه در کلمه ثانیه چنانکه در جملۂ اسمیه ۱۲۔

۷ قوله فائده تامة ازیں قید مثل نسبت اضافی و توصیفی خارج شد بدانکه قول او یصح از تعریف اسناد نیست بلکه تفسیر است برائے فائده تامه گویا جواب ست از سوال مقدر تقدیرش فائده تامه کدام چیز ست جواب او چیزیست که سکوت مخاطب و نزد بعضے سکوت متکلم برو صحیح باشد لیکن اول اوفق بما قبل ست ۱۲ شرح ہدایة النحو۔

۸ قوله لا یحصل الا الخ چوں تعریف کلام موہم اقسام شش گانه بود لہذا مصنف در دو قسم حصر نمود و گفت لا یحصل الا الخ ۱۲ درایه

۹ قوله من اسمین چوں ہر دو جزء ایں ترکیب استحقاق تقدیم دارند لہذا بر ترکیب اسم و فعل مقدم شد ۱۲ درایه۔

ع بجهت اینکه جزء اولش اسم است ۱۲ درایه

معًا فی غیرِهما ولا بُدَّ[1] للکلام منهما فاَن قیل قد نُوقِضَ بالنّداءِ نحو یا زیدُ قُلنا[2] حرف النداء

ای حصر کلام در دو قسم مذکور ۱۲

قائم مقام اَدْعُو واَطْلُبُ وهو الفعلُ فلا نقضَ عَلَیہ وَاِذا فرغنا من المُقدّمۃِ فلنشرع[3] فی

الاقسامِ الثلٰثۃ واللّٰہُ الموفّقُ والمُعینُ القسم الاوّل فی الاسمِ وقد مرّ تعریفہ و

شبیہہم ۱۲ — لاتمام امور خلقۃ ۱۲ علی اصلاح — عن

هو یَنقَسِمُ الی المعربِ والمبنی فلنذکُر احکامَہ فی بابین وخاتمۃٍ الباب الاوّل فی

الاسمِ[4] المعرب وفیہ مُقدِّمۃٌ وثلٰثۃُ مقاصِدَ وخاتِمۃٌ اما المقدمۃ[5] ففیها فصولٌ

ای اربعۃ ۱۲

فصلٌ فی تعریفِ الاسمِ المعربِ[6] وهو کل اسمٍ رُکِّبَ[7] مع غیرہ ولا یشبہ مَبنیَّ

ای اوّل ۱۲

ا؎ ولا بد آہ زیرا کہ اسناد در حقیقت کلام ماخوذ ست و اسناد دو طرف می خواہد کہ مسند و مسند الیہ باشد و ایں ہر دو سوائے ایں دو قسم مذکور یافتہ نمی شود ۱۲ اش۔

۲؎ قولہ قلنا آہ سوال بریں تقدیر لائق آنکہ فقط لفظ یا غیر لفظ زید کلام باشد زیرا کہ "یا" قائم مقام جملہ است کہ اَدْعُوْا باشد و حال آں چناں نیست چہ کلام مجموع یا زیدٌ ست جواب ہر گاہ فعل کہ لائق استتار و اضمار بود محذوف شد و حرف بجائے او آمد اسم ظاہر کہ زید ست نائب ضمیر شد کہ عمدہ کلام در اَدْعُوْا اَطْلُبُ مستتر ست و وجہ آمدن فضلہ یعنی زید بجائے عمدہ یعنی ضمیر اینکہ چوں چیزے بجائے غیر در آید در حکم آں غیر باشد و ہمچنین است جواب از ندبہ زیرا کہ کلمۂ وا قائم مقام اتفجّع است اصلش اتفجّع زیدًا بعد حذف فعل مع فاعل کلمۂ وا بجائے او در آید و مضمر از مظہر بدل گردید و گفتہ شد وَازَیْدَاہُ وَ وَاعُمَرَاہُ ۱۲ ۳؎ قولہ فلنشرع آہ جزائی شرط شروع نیست۔ چنانکہ از ظاہر کلام مستفاد می شود زیرا کہ شروع در یکے از اقسام سہ گانہ فراغ مقدمہ را لازم نیست چہ جائز ست کہ مصنف بعد فراغ از مقدمہ کار دیگر کردہ باشد بلکہ جزا ارادہ ست تقدیر عبارت فَاِذَا فرغنا من المقدمۃ اردنا الشروع آہ و در استلزام فراغ ارادہ را شکے نیست چہ بسا ست کہ فعل ارادی ذکر مینمایند و از و مبدأ یعنی ارادہ میخواہند چنانکہ در آیۂ کریمہ یٰاَیُّہا الذین اٰمنوا اذا قمتم الی الصلوٰۃ ای اردتم الی اقامۃ الصلوٰۃ زیرا کہ ہر فعل ارادی مسبوق بالارادہ می باشد۔

۴؎ قولہٗ فی الاسم المعرب تقدیم معرب بر مبنی یا بجہت آنکہ وجودی ست یعنی حرف نفی در تعریف او نیست یا بجہت آنکہ در معرب اسم منصرف ست و اصل در اسماء انصراف می باشد یا بعلت آنکہ معرب محل اعراب لفظی و تقدیری ہر دو می باشد و مبنی فقط محل اعراب محلی و لفظی اصل ست از محلی ۱۲ ۵؎ قولہ اَمّا المقدمۃ سابق کہ گزشت مقدمۂ علم بود و ایں مقدمہ کتاب ست و فرق میان ہر دو آں کہ چیزے کہ شروع علم بر وجہ بصیرت برو موقوف باشد مقدمہ علم ست چنانکہ سابق ذکر یافت و آنچہ کہ بر مقصود مقدم باشد مقدمۂ کتاب ست و آں دریں مقام ست ۱۲۔

۶؎ قولہٗ المعرب آہ اعراب در لغت ظاہر کردن و فساد دور کردن و معرب بجہت بودن محل اظہار معانی و موضع زوال فساد بایں اسم مسمی گردید و چوں معرب بر ذات کلمہ دلالت می کند و اعراب بر صفت و ذات بر صفت مقدم می باشد پس دال بر ذات ہم بر دال صفت مقدم خواہد بود لہٰذا تعریف معرب را بر تعریف اعراب مقدم ساخت ۱۲۔

۷؎ قولہ رکب چوں معرب جزو مرکب ست نہ عین او پس تعریف مصنف از تعریف صاحب کافیہ اولیٰ است جائیکہ گفتہ المعرب المرکب الذی لم یشبہ مبنی الاصل۔ عن و کذا البعض علامۃ ایضاً ۱۲ درایہ۔

الاصلِ اعنی الحرفَ والامرَ الحاضرَ والماضیَ نحو زیدٌ فی قام زید لا زیدٌ وحدہ لعدم

الترکیب ولا ھٰؤلاءِ فی قام ھٰؤلاءِ لوجودِ الشبہِ ویسمّٰی متمکّناً فصلٌ حکمُہٗ ان یختلف

لتمکنہ للاعراب ۱۲ ... ای ثان ۱۲

اٰخرُہٗ باختلاف العواملِ اختلافاً لفظیاً نحو جاءنی زیدٌ ورأیتُ زیداً ومررتُ بزیدٍ

ای بالحرف ۱۲ — ای بسبب ۱۲ — اعم من ان یکون حقیقۃ نحو الخ ۱۲

او تقدیریاً نحو جاءنی موسٰی ورأیتُ موسٰی ومررتُ بموسٰی الاعراب ما بہٖ یختلف

او حکما نحو رایت احمد ومررت باحمد ۱۲ — ای شئ ۱۲

اٰخرُ المعرب کالضمّۃ والفتحۃ والکسرۃ والواو والالف والیاء واعرابُ الاسم علٰی ثلثۃ

فی الاعراب بالحرکۃ ۱۲ — فی الاعراب بالحرف ۱۲

انواعٍ رفعٌ ونصبٌ وجرٌّ والعاملُ ما بہٖ رفعٌ او نصبٌ او جرٌّ ومحلّ الاعراب من الاسم

۱؎ قولہ اعنی الحرف والامر آہ وایں بنا بر مشہور ست ونزدیک بعضی جملہ نیز از مبنی الاصل ست چنانکہ در غایۃ التحقیق ست ومراد از ترکیب ترکیبی ست کہ باو عامل معرب متحقق شود پس غلام زید بسکون میم خارج شد زیرا کہ غلام اگرچہ مرکب ست لیکن مرکب با عامل خود نیست چہ اگر با عامل بودے مرفوع یا منصوب یا مجرور گردیدی نہ ساکن المیم سوال:۔ مبتداء وخبر از تعریف معرب بیرون مے رود زیرا کہ مرکب با عامل خود نیست چہ عامل اینہا معنوی ست وترکیب میان لفظی ومعنوی غیر ممکن جواب:۔ عامل معنوی در تاثیر مثل لفظی ست پس عامل معنوی در حکم لفظی کہ ترکیب وغیرہ باشد گردیدہ ۱۲ شرح الہامیہ۔

۲؎ قولہ لوجود الشبہ آہ ای بسبب یافتن مشابہت با حرف درین محتاج بجانب قرینہ کہ رفع ابہام بودے باشد وآں یا اشارۂ حسی ست یا وصف چنانکہ حرف در دلالت بر معنی احتیاج با غیر خود دارد ۱۲ رضی۔

۳؎ قولہ آخرہ الخ زیرا کہ اگر اختلاف در آخر نہ باشد در حکم معرب نہ بود مثل اختلاف را در لفظ امرء واختلاف نون در ابنم یعنی در امرء رائے مہملہ در اعراب تابع ہمزہ است چنانکہ در ابنم نون تابع میم ست ۱۲۔

۴؎ قولہ تقدیریا ای حقیقۃ کان کہذا عصا واخذت عصا وضربت بعصا او حکماً نحو جاءنی موسی آہ ۱۲۔

۵؎ قولہ کالضمۃ آہ اینہا ہرگاہ بتا باشند بر حرکات اعرابیہ وبنائیہ وغیرہ اطلاق کردہ شوند وبدون تا بر بنائیہ فقط چنانکہ رفع ونصب وجر بر اعرابیہ ۱۲

۶؎ قولہ واعراب الاسم الخ زیرا کہ اعراب علامت ست برائے معانی معتورہ بر معرب ومعانی معتورہ بر سہ نوع ست فاعلیت ومفعولیت و اضافت لہذا دال برین معنی نیز بر سہ گونہ خواہد بود چہ در زیادہ از سہ ترادف میان دو اعراب لازم آید ودر کم شرکت وترادف وشرکت ہر دو خلاف اصل است ۱۲ کذا فی غایۃ التحقیق ۷؎ قولہ رفع الخ بجہت بلند شدن لب زیرین وقت تلفظ یا بسبب بلند بودن مرتبۂ او از مراتب ہر دو برادر خود یعنی نصب وجر زیرا کہ علامت ست مر چیزے را کہ عمدہ در کلام باشد رفع نامیدہ شد ونصب بعلت انتصاب ہر دو لب بر حال خود وقت تلفظ یا ایں کہ نصب مے دہد فضلہ را کہ در کلام باشد نصب نام شدہ وجر با اینکہ عامل او فعل را بسوئے اسم می کشد یا لب زیرین وقت تلفظ جانب زیرین کشیدہ می شود جر نام شدہ است ۱۲ درایہ ۸؎ قولہ والعامل آہ چوں اعراب بسبب عامل باشد لہذا بر تعریف عامل ہم ضرور افتاد اگر گوئی تعریف عامل بجہت خروج عوامل فعل مثل لم ولما وغیرہ جامع نیست گویم مراد درین جا از عامل بقرینۂ بحث عامل اسم است ۱۲۔

هو الحرف الاخير مثال الكلّ نحو قام زيدٌ فقام عاملٌ وزيدٌ معربٌ والضمّة اعرابٌ
نہ حرف اول نہ وسط ۱۲

والدّال محل الاعراب واعلم[ع] انه لا يعرب في كلام العرب الّا الاسم المتمكن والفعل
ضمیر شان ۱۲

المضارع وسيجيء حكمه في القسم الثاني ان شاء الله تعالیٰ فصلٌ في اصناف اعراب
ذوآں بحث فعل ست ۱۲ — ای ثالث ۱۲ — ای اقسام ۱۲

الاسم وهي تسعة اصنافٍ الاوّل ان يكون الرفع بالضمّة والنصب بالفتحة والجرّ بالكسرة
ای درحالت رفع ۱۲ — یعنی درحالت نصب ۱۲ — یعنی درحالت جر ۱۲

ويختصّ بالمفرد[1] المنصرف الصحيح[2] وهو عند النحاة ما لا يكون في اٰخره حرف علةٍ كزيدٍ
جمع ناحٍ کقضاة جمع قاضٍ ۱۲

وبالجاري[3] مجرى الصحيح وهو ما يكون في اٰخره واوٌ او ياءٌ ما قبلها ساكنٌ كدلوٍ وظبيٍ

وبالجمع[4] المكسّر المنصرف[5] كرجالٍ تقول جاءني زيدٌ ودلوٌ وظبيٌ ورجالٌ ورأيت زيدًا
فی الرفع ۱۲

ودلوًا وظبيًا ورجالًا ومررت بزيدٍ ودلوٍ وظبيٍ ورجالٍ الثّاني ان يكون الرفع بالضمّة و
فی النصب ۱۲ — فی الجر ۱۲ — مبتدا ۱۲ — جملہ فعلیہ بتاویل مفرد خبر ۱۲

---

۱ قوله بالمفرد از قید افراد احتراز شد از تثنیه و جمع و از قید انصراف از غیر منصرف و از قید صحیح از اسمائے ستہ که اگرچه مفرد و منصرف ست لیکن صحیح نیست زیراکه چہار ازاں ناقص واوی ست مثل ابوک واخوک وهنوک وحموک ویکے لفیف مقرون وآن ذومال که اصل او ذوو ویکے ازاں اجوف واوی وآں فوک زیراکه اصل او فوه است ها برخلاف قیاس حذف گردید و واو درغیر حالت اضافت بمیم منقلب شد ۱۲۔

۲ قوله الصحیح، باید دانست که در تعریف صحیح میان نحویین وصرفیین اختلاف ست۔ لهذا مصنف رحمه الله از تعریف مشهور فیما بین صرفیین اعراض نمود پس مثال اجوف ومهموز باهر سه قسم ومضاعف باهر دو قسم نزد نحویین صحیح باشد ونزد صرفیین صحیح آن ست که حروف اصلیه او از حروف علت وهمزه تضعیف سالم باشند پس سالم وصحیح نزد صرفیین یک باشد پس در سالم میان صرفیین ونحویین اتفاق است و در صحیح اختلاف فاحفظ فانه لیفیدک ۱۲۔

۳ قوله بالجاري مجری الصحیح وجه قائم مقام صحیح بودن این که بسبب بودن ساکن ماقبل واو ویا اعراب برو ثقیل نیست و وجه اختصاص این اعراب باهر دو قسم مذکور بنا بر اصلیت هر دو قسم مذکور ست زیراکه اعراب بالحرکة به نسبت اعراب بالحرف اصل ست ومفرد به نسبت تثنیه وجمع اصل ونیز اعراب سه گانه اصل ست به نسبت دو اعراب در احوال ثلثه پس اصل باصل داده شد سوال:۔ بنا برین می باید که در جمع مؤنث سالم اعراب بالحرکة نباشد زیراکه جمع فرع است ومفرد اصل وبرائے فرع اعراب فرعی لائق ست جواب:۔ چوں در جمع مؤنث حرف آخر صالح وقابل اعراب بالحرف نبود لهذا بضرورت اعراب بالحرکة داده شد ۱۲ الهامیه۔

۴ قوله، بالجمع المکسر وآں عبارت ست از جمعے که دراں بنائے واحد بجهت زیادت ونقصان خواه حقیقةً خواه حکماً متغیر شده باشد ۱۲۔

۵ قوله المنصرف، احتراز شد از جمع مکسر غیر منصرف وجمع سالم که اعراب هر دو چنیں نیست چنانکه می آید ۱۲۔

ع بدانکه مصنف برائے تنبیه مخاطب وقت بیان فائده جدیده لفظ اعلم ایراد می فرماید ۱۲ عه ای الاعراب والعامل والمعرب ومحل الاعراب ۱۲۔

النصبُ والجرُّ بالكسرةِ ويُختصُّ بجمعِ[1] المؤنثِ السالمِ (ز كسلمات) تقولُ هُنَّ مُسلِماتٌ ورأيتُ
(موصوف ١٢ صفت ١٢) (في الرفع ١٢)

مسلماتٍ ومررتُ بمسلماتٍ الثالثُ ان يكونَ الرفعُ بالضمةِ والنصبُ والجرُّ بالفتحةِ
(في الجر ١٢) (في النصب ١٢)

ويُختصُّ بغيرِ المنصرفِ كعُمَرَ تقولُ جاءني عُمَرُ ورأيتُ عُمَرَ ومررتُ بعُمَرَ الرابعُ ان يكونَ
(في الرفع ١٢) (في النصب ١٢) (في الجر ١٢)

الرفعُ بالواوِ والنصبُ بالالفِ والجرُّ بالياءِ ويُختصُّ بالاسماءِ الستةِ مكبَّرةً[2] موحَّدةً
(حال از اسماء ١٢)

مضافةً الى غيرِ ياءِ المتكلمِ وهي اخوكَ وابوكَ وهنوكَ[3] وحموكَ[4] وفوكَ وذو[5] مالٍ

تقولُ جاءني اخوكَ ورأيتُ اخاكَ ومررتُ باخيكَ وكذا البواقي الخامسُ ان يكونَ
(في الرفع ١٢) (في النصب ١٢) (في الجر ١٢)

الرفعُ بالالفِ والنصبُ والجرُّ بالياءِ المفتوحِ ما قبلها ويُختصُّ بالمثنّى[6] وكلا[7] مضافًا[8] الى
(ز) (كلتين مضافين الى ضمير)

١ـ قوله بجمع المؤنث السالم آه وآں جمعی ست که در آخرش الف وتا باشد مفردش مؤنث باشد مثل مسلمات خواه مذکر مثل الخالیات جمع الخالی بمعنی الماضی وہرگاہ حروف آخر قابل اعراب بالحرف نباشد بناچاری اعراب بحرکت دادہ می شود وتبعیت نصب جررا بجهت اینکه مزیت فرع براصل که جمع مذکر سالم باشد لازم نیاید زیرا که در انجا ہم نصب تابع جرست۔ سوال۔ مزیت فرع براصل ہنوز باقی ست زیرا که اعراب جمع مذکر سالم بالحرف ست واعراب جمع مؤنث سالم بالحرکة جواب: اگرچه اعراب بالحرکة اصل ست به نسبت اعراب بالحرف لیکن در مفردات نه در جمع پس اعراب بالحرکة در جمع بمنزله اعراب بالحرف ست در مفرد یعنی فرع ست زیرا که چوں چیزے در مقام غیر می آید حکم آں غیر گیرد وچوں شناخت غیر منصرف محتاج به تطویل ست وجمع مؤنث سالم واضح ترست لہذا جمع مؤنث سالم رامقدم ساخت ۱۲۔

٢ـ قوله مکبرة موحدة آه از قید مکبره احتراز شد از مصغرات اینها که معرب بالحرکات باشند مثل جاءنی اُخَیّک ورأیت اُخَیّک ومررت باُخَیّک واز قید موحدة احتراز گشت از مثنی ومجموع اینها که معرب باعراب تثنیه وجمع مے باشند واز قید مضافة احتراز شد از غیر مضاف که معرب بالحرکات باشد مثل جاءنی اخٌ ورایتُ اخًا ومررت باخٍ واز قید الی غیر یاء المتکلم احتراز شد ازیں اسماء وقتیکه مضاف بجانب یای متکلم باشند دریں صورت در ینها مثل سائر اسماء اعراب تقدیری خواہد بود مصنف برائے شرط اضافت بجانب غیر یائے متکلم بر امثله کفایت نه کرد بلکه تصریح بداں نمود تا شرط اضافت بجانب کاف متوہم نشود ۱۲ کذا فی الشرح ٣ـ قوله هنوک هَنٌ شئ منکر که ذکرش مستهجن باشد مثل عورت غلیظ وصفات ذمیمه وافعال قبیحه ۱۲۔

٤ـ قوله حموک وذو مال اضافت حم بجانب کاف مکسوره وذو بجانب غیر ضمیر بجهت اینکه حم قریب زن باشد از جانب زوج پس مضاف نخواہد بود مگر بسوئے کاف مکسوره وآما ذو بسبب اینکه موضوع ست برائے اتصاف چیزے باسم جنس وقول انما یعرف ذا الفضل من الناس ذووه شاذ ست ۱۲۔

٥ـ قوله ذو مالٍ چون مضاف الیه لفظ ذو سوائے اسمائے اجناس نمی باشد۔ لہذا مضاف بسوئے اسم جنس آورد ۱۲۔

٦ـ قوله بالمثنیٰ ای مایطلق علیه لفظ المثنیٰ وآں اسمی ست که الف یا یائے ماقبل مفتوح ونون مکسور در آخر مفرد او پیوند دو آں مفرد خواہ مذکر باشد خواہ مؤنث وے ومؤنث علم باشد یا غیر او ۱۲ ٧ـ قوله کلا وہمچنین کلتا وبرذکر اصل که کلا باشد کفایت نمود ۱۲ درایه۔

٨ـ قوله مضافًا الی آه اختصاص اضافت بجانب مضمر بجهت اینکه برائے کلا دو جهت ست مفرد از روئے صورت وتثنیه از روئے معنی پس رعایت ہردو جانب ضروری شد لہذا ہرگاہ مضاف بجانب مظہر بود رعایت جانب افراد نموده آید واعراب بحرکت داده شود وچوں بجانب مضمر مضاف گردد معرب باعراب بحرف باشد ۱۲ ع ـ دو چیزے که باولاحق باشد مثل القمرین در شمس وقمر ۱۲ منہل

مُضمرٍ و اثنانِ[1] و اثنتانِ[2] تقول جاءَنی الرّجلانِ کِلاهما و اثنانِ و اثنتانِ ورأیت الرّجلینِ
فی الرفع ۱۲ — در مذکر ۱۲ — در مؤنث ۱۲

کلیهما و اثنین و اثنتین و مررتُ بالرجلین کلیهما و اثنین و اثنتین السادس ان یکون
فی النصب ۱۲ — فی الجر ۱۲

الرفع بالواوِ المضموم ما قبلها و النصب و الجرّ بالیاءِ المکسور ما قبلها و یختصّ[3] بجمع المذکر
ای السادس ۱۲

السالِم[عس] نحو مسلمونَ و اُولو[4] و عِشرونَ مَعَ اخواتها تقول جاءَنی مسلمون و عشرونَ و

اُولُو مالٍ ورأیت مسلمین و عِشرینَ و اولی مالٍ و مَرَرتُ بمسلمین و عشرینَ و اولی مالٍ
فی الرفع ۱۲ — فی النصب — فی الجر ۱۲

و اعلم اَنّ نون التثنیۃ[5] مکسورۃ ابداً و نون[6] جمع السّلامۃ مفتوحۃ ابداً و کلاهما[7]
تفرق بینها و بین نون التثنیۃ — فی الاحوال الثلث ۱۲

---

[1] قولہ، و اثنان معطوف ست بر کلا محلاً مرفوع کہ خبر مبتدای محذوف است یعنی ہو تقدیر عبارت و یختص بالمثنی و ملحقاتہ و ہو کلا الخ یا حکایت است از لفظ اثنان و اثنتان مرفوع ۱۲۔

[2] قولہ، اثنتان ذکر اثنتان برائے نکتہ ایست و آں ایں کہ ہر گاہ حکم تذکیر و تانیث در باب عدد بخلاف سائر اسماء ست مصنف بلفظ مذکر و مؤنث ہر دو تصریح کرد بنا بر اطلاع بریں معنی کہ دریں جا تذکیر و تانیث موافق سائر اسماء ست چنانکہ در واحد و واحدۃ ۱۲ الہامیہ۔

[3] قولہ بجمع المذکر آہ از جمع مذکر سالم جمع اصطلاحی مراد ست و آں جمعی ست کہ واو ما قبل مضموم و یا یائے ما قبل مکسور و نون مفتوح در آخرش باشد یا از جمع مذکر سالم صیغہ ای صورت جمع مذکر سالم مراد باشد پس ایراد بایں طریق کہ ایں اعراب در غیر جمع مذکر سالم نیز یافتہ میشود مثل سنون و ارضون و قلون وارد نخواہد شد ۱۲

[4] قولہ، اُولو، خبر مبتدای محذوف تقدیر عبارت یختص بجمع المذکر السالم و ملحقاتہ و ہو اولو الخ یا حکایت ست از اولو و عشرون مرفوع لہذا مجرور نشد سوال۔ در عرب کلمہ نیست کہ دراں واو پس ضمہ باشد و اولو چنان ست۔ جواب۔ واو چوں محل تغیر ست ای رفع و نصب و جر لہذا بداں اعتبار نیست یا واو ہر گاہ قائم مقام ضمہ گردید، گویا ضمہ است واو نیست ۱۲۔

[5] قولہ، نون التثنیۃ آہ وجہ اختصاص در میان تثنیہ و فتحہ بنون جمع اینکہ نون مبنی ست زیرا کہ حرف ست و اصل در بنا سکون باشد و ساکن را بجہت التقائے ساکنین چوں متحرک سازند حرکت کسرہ دہند چرا کہ حرکت ساکن حرکت بنائی می باشد پس برائے حرکتی کہ ابعد حرکات معربات ست اختیار کردہ شد و آں کسرہ ایست کہ بر ہر دو قسم معرب کہ اسم غیر منصرف و فعل مضارع باشد نمی آید و چوں تثنیہ قبل جمع بود با واصل یعنی کسرہ دادہ شدہ برائے فرق میان تثنیہ و جمع نون جمع را فتحہ دادند نہ ضمہ کہ ثقیل ست ۱۲ ضوء شرح مصباح۔

[6] قولہ و نون جمع السلامۃ آہ احتراز ست از نون جمع تکسیر زیرا کہ او مکسور و مضموم نیز می باشد مثل نون شیاطین ۱۲ درایہ۔

[7] قولہ، و کلاہما تسقطان یعنی نون تثنیہ و جمع در حالت اضافت ساقط می شود چنانکہ تنوین در حالت اضافت ساقط می گردد زیرا کہ نون عوض تنوین ست ۱۲

[عس] چیزیست کہ در و بنائے واحد بجہت جمعیت سالم باشد ۱۲۔

[س] ای ثلثون و اربعون و خمسون و ستون و سبعون و ثمانون و تسعون ۱۲

تسقطان عند الاضافة تقول جاءنی غلاما زیدٍ و مسلمو مصرٍ[1] السابع ان یکون الرفع

نظیر سقوط نون تثنیہ وقت اضافت ۱۲

بتقدیر الضمة[2] والنصب بتقدیر الفتحة والجر بتقدیر الکسرة و یختص بالمقصور و هو ما

معرب ای ہم ۱۲

فی اخرہ الف مقصورة[3] کعصا و بالمضاف الی یاء المتکلم غیر جمع المذکر السالم کغلامی[4]

حال از مضاف الی یاء المتکلم ۱۲ صفت جمع ۱۲

تقول جاءنی عصا وغلامی ورأیت عصا وغلامی و مررت بعصا وغلامی الثامن

ان یکون الرفع[5] بتقدیر الضمة والجر بتقدیر الکسرة والنصب بالفتحة لفظا و یختص

بالمنقوص وهو ما فی اخرہ یاء ما قبلها مکسور کالقاضی تقول جاءنی القاضی ورأیت

القاضی و مررت[6] بالقاضی التاسع ان یکون الرفع بتقدیر الواو والنصب والجر بالیاء لفظا

---

۱ قولہ مصر ہرگاہ نام بلدۂ خاص باشد غیر منصرف بود بجہت علمیت و تانیث واگر معنیش ہر بلدہ کہ باشد منصرف بود ۱۲۔

۲ قولہ بتقدیر الضمة آہ بدانکہ اعراب تقدیری بحرکت گاہے درحالت سہ گانہ چنانکہ درعصا وغلامی وگاہے در دو حال چنانکہ درقاضی وداعی و اما تقدیرے بحرف نیز گاہے دراحوال ثلثہ مثل جاءنی ابوالقوم ورائیت اباالقوم ومررت بابی القوم ومصنف این قسم رابسبب قلت ذکر نہ کرد سوال۔ بنابریں لازم آمد کہ اعراب اسم ذہ صنف باشد نہ نہ جواب۔ این قسم ہم زیر قول او کہ عصا وغلامی باشد مندرج ست زیرا کہ قول او ان یکون الرفع بتقدیر الضمة آہ اعم ست ازیں کہ بالحرکات باشد یا بالحروف پس درصورت اندراج نہ شد نہ دہ ۱۲ شرح۔

۳ قولہ الف مقصورہ آہ الف درلفظ یا ثابت ماند مثل العصا وحبلی یا نہ مثل عصا و وجہ تقدیری بودن اینکہ تحریک الف مع بقای او ممکن نیست چنانکہ وارد کردن حرکات برماقبل او جائیکہ مقدر باشد ممکن نہ بود ومعنی قصر منع است وچوں بریں الف مطلقاً حرکت ممنوع است لہذا این الف را مقصورہ نامند ۱۲

۴ قولہ کغلامی سوال۔ اعراب وبنا از صفات حرف اخیر ست ودر مثل غلامی حرف اخیر بسبب امتزاج یائے متکلم درمیان آمد پس نہ معرب خواہد بود نہ مبنی جواب۔ توسط حرف اخیر بعلت امتزاج مذکور انتفائے اعراب وبنا درلفظ واجب نمی کند چراکہ جائز ست کہ اعراب درلفظ تقدیری باشد پس قول نبودن اعراب وبنا غلط باشد ۱۲۔

۵ قولہ الرفع بتقدیر الضمة آہ زیرا کہ خروج ازکسرہ بسوئے ضمہ بر یا درحالت رفع ثقیل ست چنانچہ اجتماع سہ کسرہ بر یا درحالت جر ثقیل می باشد ۱۲ شرح لباب۔

۶ قولہ ومررت بالقاضی یعنی تقدیر ضمہ وکسرہ فقط درحالت ضمہ وجر وقتی ست کہ معرف بلام بود واگر مجرد از لام باشد تقدیر مذکور و حذف لام نیز باشد نحو جاءنی قاضٍ ومررت بقاضٍ ورأیت قاضیاً ۱۲۔

ع نظیر سقوطِ نون جمع وقت اضافت ۱۲۔

ويختص بجمع المذكر السالم مضافًا الى ياء المتكلم تقول جاءني مسلميَّ[1] تقديره مسلموي

اجتمعت الواو والياء والاولى منهما ساكنة فقلبت الواو ياءً وادغمت الياء في الياء وابدلت

الضمة بالكسرة لمناسبة الياء فصار مسلميَّ ورأيت مسلميَّ ومررت بمسلميَّ **فصل** الاسم

(اى رابع ١٢)

المعرب على نوعين منصرف وهو ما ليس فيه سببان[3] او واحد يقوم مقامهما من الاسباب

(احدهما ١٢)

التسعة كزيد ويسمّى الاسم المتمكن وحكمه ان يدخله الحركات الثلث مع التنوين تقول

جاءني زيدٌ ورأيت زيدًا ومررت بزيدٍ وغير منصرف وهو ما فيه[2] سببان[3] او واحد[4] منها

(ثانيهما ١٢)

يقوم مقامها **والاسباب**[5] التسعة هي العدل والوصف والتانيث والمعرفة والعجمة

(المانعة من الصرف ١٢)

---

١ قوله مسلمي در مثل مسلمي ظهور رفع ممکن ست مگر بثقل و در مثل عصا چوں الف متحمل کدامی حرکت نیست ہر سہ اعراب متعذر لہذا در اول تقدیر بجہت ثقل ست و در ثانی بجہت تعذر یعنی امتناع فائدہ ۔ بدانکہ مصنف رح از ذکر بعضے اسماء کہ دراں اعراب تقدیری میباشد اہمال کرد بجہت قلت آنہا مثل اسمیکہ دراں حرکت اتباعیہ بود چوں الحمد للہ بکسر دال و اسم متحرک بر طریق حکایت چوں زیدًا در جواب کسیکہ گوید رأیت زیدًا کہ درینہا بجہت حرکت لفظی اعراب تقدیری باشد و نیز اسمیکہ در و اعراب بالحرف در احوال ثلثہ تقدیری بود و آں در اسمائے ستہ وقتیکہ مضاف باشند بجانب معرف باللام نحو جاءنی ابو القوم و رأیت ابا القوم و مررت بابی القوم و ہمچنیں اسمی کہ اعراب در حالت رفع و نصب تقدیری بود مثل نیّ وقت رفع اصل او فوی و وقت نصب فای واو و الف بیا بدل شد و یا در یا ادغام گردید حکم بتقدیر واو و الف واجب شد چنانکہ حکم بتقدیر واو و یائے مسلموی در حالت رفع و نصب واجب است ولیکن یا در حالت جر لفظی است ۱۲ ۲ قولہ وہو ما فیہ آہ دریں تعریف اسمیکہ بر وکسرہ و تنوین بنا بر ضرورت یا تناسب در آید داخل است و ہمچنین مجموع بالف و تا و مجموع بواو و نون در حالت علمیت برائے مؤنث مثل مسلمات و مسلمون نیز داخل است ۱۲۔

٣ قولہ سببان آہ مراد از سبب چیزیست کہ چوں در کلام حاصل شود بر متکلم واجب است کہ آنچہ از احکام مناسب او باشد اختیار کند ۱۲ شرح لباب۔

٤ قولہ واحد منہا یقوم مقامہما مراد از بودن دو سبب یا یک قائم مقام دو عام ازینکہ حقیقۃ باشد یا حکمًا پس ایراد نخواہد شد باسمیکہ بجہت ہموزن بودن غیر منصرف ست مثل سراویل کہ جمعیت درو حکمًا یافتہ شدہ قائم مقام دو سبب ست ۱۲ درایہ۔

٥ قولہ والاسباب التسعۃ آہ نزد بعضے دو سبب ست یکی حکایت دوم ترکیب اما حکایت در وزن فعل مع وصف مثل اعلم و اجہل یا وزن فعل با علمیت مثل یزید و یشکر امتناع صرف درینہا بطریق حکایت فعلیہ ست یعنی چنانکہ کسرہ قبل از نقل فعلیت بجانب اسمیت نمی آید ہمچنیں بعد نقل ہم اما ترکیب در باقی مثل ترکیب تانیث بتائے ظاہرہ یا مقدرہ یا بالف و آں یا ترکیب تانیث با علمیت ست یا ترکیب حرف تانیث با اسم و ترکیب عدل زیرا کہ عدل بمنزلہ دو علم ست از روئے تقدیر چرا کہ واضع ہرگاہ بعامر قصد تسمیہ نمودہ بجہت خوف التباس با صفت بجانب عمر عدول نمودہ و در مثل ثلاث و مثلث بجہت اینکہ او بمنزلہ ثلثہ ثلثہ است و ترکیب جمع بجہت اینکہ جمع بمنزلہ دو جمع ست و ترکیب دو اسم در مثل بعلبک و ترکیب الف و نون یا با علمیت یا با وصفیت و ترکیب عجمی آنکہ یا تکریر عجمہ است در عجمی و عربی و یا ترکیب با علمیت و نزد بعضے دہ سبب و زائد مشابہت بالف تانیث ست مثل ارطی وقتیکہ علم باشد و نزد بعضے یازدہ سبب ست زائد در مثل احمر مراعات اصل ست ہرگاہ بعد علمیت نکرہ کنندہ و بعضے گفتہ اند کہ سیزدہ سبب ست دو زائد لزوم تانیث و لزوم جمعیت لیکن اینکہ نہ سبب ست در تعداد قریب بصواب است و وجہش بسبب ضیق مقام فروگذاشتہ شد ۱۲۔

٦ زیرا کہ ہرگاہ حرف اعراب بسبب التقائی ساکنین از لفظ ساقط گشت اعراب لفظی باقی نماند بلکہ اعراب تقدیری گردید ۱۲

والجمعُ والتركيبُ والالفُ والنونُ الزائدتانِ ووزنُ الفعلِ وحكمُه ان لا يدخلَه الكسرةُ
(ای حکم غیر المنصرف ۱۲)

والتنوينُ ويكونُ فی موضعِ الجرّ مفتوحًا ابدًا تقولُ جاءنی احمدُ ورأيتُ احمدَ ومررتُ

باحمدَ **اما العدلُ** فهو تغيّرُ اللفظ من صيغتهِ الاصلية الی صيغةٍ اُخرٰی تحقيقًا
(ای خروجه ۱۲)

او تقديرًا ولا يجتمعُ مع وزن الفعل اصلًا و يجتمع مَعَ العلميةِ كعمرَ وزفرَ ومع الوصفِ

كثُلاثَ ومَثلثَ واُخَرَ وجُمَعَ **اما الوصفُ** فلا يجتمعُ مَعَ العلميّةِ اصلًا وشرطُه
(الوصف وصفا کان ۱۲ — عارضیا او ۱۲ — لتضادهما ۱۲)

ان يكونَ وصفًا فی اصل الوضع فاَسوَدُ وارقمُ غيرُ منصرفٍ وان صارا اسمين للحيّةِ
(سیاه ۱۲ — ابلق ۱۲ — مار ۱۲)

لاصالتهما فی الوصفيةِ واربعٌ فی مررت بنسوةٍ اربعٍ منصرفٌ مَعَ انّه صفةٌ ووزنُ الفعلِ
(خبر ۱۲ — للنسوة ۱۲ — زان فیه وصفیة)

۱؎ قوله الکسرة الجر نه گفت چه جر نزد جمهور بر غیر منصرف می آید زیرا که او نزد شان معرب ست و جر بر چند قسم ست جر غیر منصرف فتح ۱۲ منهل۔

۲؎ قوله تحقیقا او تقدیرا عدل تحقیقی آن ست که دلیل دیگر سوائے غیر منصرف بودن براں دلالت کند که ایں اسم معدول ست از فلاں اسم و عدل تقدیری آنکه ورائے غیر منصرف بودن در استعمالِ عرب دلیلے نباشد که اسم از فلاں اسم معدول است ۱۲۔

۳؎ قوله ولا یجتمع مع وزن الفعل آه زیرا که اوزان عدل در شش محصور ست چنانکه شاعرے بنظم آورده قطعه۔ اوزان عدل را بتمامی تو شش شمر: مُفعَل فُعَل مثالہما مثلث عُمَر : فُعَل ست ہمچو اُمس فُعال ست چوں ثلاث : دیگر فعال دان تو قطام و فعل سحر و ازیں اوزان کدامی وزن فعل نیست ۱۲

۴؎ قوله کثلاث ومثلث تکرار معانی ایں ہر دو اسم دلالت مے کند بر اصل ایں ہر دو وجه تکرار معنی بدون تکرار لفظ نمی باشد۔ پس معلوم شد که لفظ ایں ہر دو که ثلثة ثلثة باشد ہم مکرر است ۱۲۔

۵؎ قوله واُخر۔ اُخر جمع اُخرىٰ مؤنث آخر و آخر اسم تفضیل ست و قیاس اسم تفضیل ایں که یا مستعمل بلام باشد یا باضافت یا بمن و چوں مستعمل بیکے نه گردید معلوم شد که بیکے ازینہا معدول ست لیکن از انجا که لوازم اضافت منافی عدم انصراف ست از مستعمل باضافت معدول نه گفته اند پس معدول باشد از آخر من یا از الآخر والتفصیل فی الکتب المبسوطة ۱۲۔

۶؎ قوله جمع جمع جمعاء مؤنث اجمع و قیاس فعلاء مؤنث افعل اگر صفت باشد ایں که جمعش بر فعل آید مثل حمراء حمر و اگر اسم بود جمعش بر فعالے یا فعلاوات آید مثل صحراء صحاریٰ یا صحراوات پس اصل جمع یا جمع بسکون وسط یا جماعیٰ یا جمعاوات ست پس ہرگاه اخراج او از کدامی اینہا معتبر گردد عدل ثابت شود ۱۲ اش

ع؎ ای تغیر غیر قیاسی مع بقائے مادهٔ اصلیه ۱۲ ع؎ مثال عدل تقدیری که بجز منع صرف دلیلے دیگر ندارد ۱۲ ی؎ مثال عدل تحقیقی که سوائے منع صرف دلیلے دیگر دارد ۱۲ لل؎ ای دلالت اسم بذات مبہم که ماخوذ به بعض صفات باشد ۱۲ ؎ مبتدا مرفوع بضمهٔ تقدیری و جر اعراب حکائی است ۱۲۔

لعدم الاصالة فی الوصفیۃ اما التانیث بالتاء فشرطہ ان یکون علما کطلحۃ و
دلیل انصراف ۱۲ — الحاصل ۱۲

کذلک المعنوی ثم المعنوی ان کان ثلاثیا ساکن الاوسط غیر اعجمی یجوز صرفہ وترکہ

لاجل الخفۃ و وجود السببین کھند والا یجب منعہ کزینب وسقر وماہ وجور والتانیث
بفتحتین دوزخ ۱۲ — نام شہر ۱۲ — بضم اول نام شہر ۱۲ منہل

بالالف المقصورۃ کحبلی والممدودۃ کحمراء یمتنع صرفھما البتۃ لان الالف قائم مقام
منصوب بنا بر مصدریت ۱۲

السببین التانیث ولزومہ اما المعرفۃ فلا یعتبر فی منع الصرف منھا الا العلمیۃ وتجتمع
وآں اسمی ست کہ بر شئ معین دلالت کند ۱۲

مع غیر الوصف اما العجمۃ فشرطھا ان تکون علما فی العجمۃ وزائدۃ علی ثلثۃ

۱؎ قولہ لعدم الاصالۃ زیراکہ واضع اربع را برائے عدد وضع کردہ نہ برائے وصفیت کہ آں باعتبار استعمال دریں مثال عارض شدہ سوال۔ میتواند کہ انصراف اربع مثل انصراف یعمل بسبب قبول تا باشد جواب۔ مراد از تا تائی لاحقہ موافق قیاس است چنانکہ در یعمل ودر اربع قیاسی نیست زیراکہ برائے مؤنث بدون تا آید و برائے مذکر بتا پس قیاس یکے بر دیگرے نشاید ۱۲ اغایۃ۔ ۲؎ قولہ التانیث بالتاء مراد از تا تائیست کہ در آخر اسم زیادہ آید وماقبل او مفتوح و در حالت وقف بہا منقلب شود پس مثل اخت وبنت مؤنث بتا نیست بلکہ تا بدل از لام ست ۱۲ رضی۔

۳؎ قولہ فشرطہ ان یکون علما در تانیث بتائے ملفوظہ و تائے مقدرہ یعنی در تانیث معنوی علمیت شرط ست تا تانیث لازم گردد وبر سببیت منع صرف قوی شود چہ مادامیکہ علمیت نخواہد بود تانیث در معرض زوال خواہد ماند مثل قائم وقائمۃ وجریح برائے مرد و زن ہرگاہ تانیث سبب ضعیف است لہذا بغیر علمیت معتبر نخواہد بود ۱۲ کذا فی المنہل۔ ۴؎ قولہ کذلک المعنوی در اشتراط علمیہ در مؤنث معنوی ہم مثل تانیث بالتاء است اگر علمیت در تانیث بالتا شرط وجوب منع صرف ست و در تانیث معنوی شرط جواز آں لہذا در معنوی برائے وجوب شرط دیگر افزودہ وگفتہ ثم المعنوی الی آخرہ ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ کھند یعنی ہند در لغت فصیحہ منصرف ست و فارسی گفتہ کہ منع صرف مرجوح ست و صرف افصح و ابن جنی تبعیت او نمودہ و ابن ہشام الخضراوی گفتہ کہ ایں غلط ست و ندمیدانم کہ کسے قبل ابی علی گفتہ باشد و جمہور و سیبویہ بر آنند کہ اجود منع صرف ست و زجاج منع صرف مطلقاً واجب کردہ و فراء علمیت بلد برائے منع صرف شرط نمودہ زیراکہ او کثیر نیست بخلاف مثل ہند ۱۲ کذا فی المنہل۔

۶؎ قولہ والا آہ یعنی اگر ثلاثی ساکن الاوسط غیر عجمی نباشد و آں یا ثلاثی نباشد مثل زینب یا ثلاثی بود نہ ساکن الاوسط مثل سقر بفتحتین بمعنی دوزخ یا ایں کہ ثلاثی ساکن الاوسط باشد نہ غیر عجمی بلکہ عجمی بود مثل ماہ و جور دریں ہر سہ صورت منع صرف واجب گردد ۱۲۔

۷؎ قولہ البتۃ برائے دفع توہم ست گویا کسی در منع صرف تانیث بالف بجہت انتفائے ہر دو سبب در ظاہر وہم می نماید ۱۲۔

۸؎ الا العلمیۃ از معارف علمیت سبب ست زیراکہ تعریف مضمرات و مبہمات در مبنیات یافتہ میشود و منع صرف از احکام معربات ست و تعریف بلام و اضافت غیر منصرف را منصرف می گرداند یا در حکم منصرف داخل می سازد ۱۲ شرح۔

۹؎ قولہ غیر الوصف ہذا القول فضل غیر محتاج الیہ لانہ علم من قولہ السابق اما الوصف الخ ۱۰؎ قولہ العجمۃ وآں بودن کلمہ از غیر کلام عرب ۱۲ منہل۔

۱۱؎ قولہ علما فی العجمۃ آہ ای قبل استعمال عرب علم باشد وایں شرط لازم نیست بلکہ واجب آنکہ در کلام عرب اولا مستعمل نشود مگر مع علمیت خواہ پیش از استعمال عرب علم باشد یا نہ مثل ابراہیم وقالون کہ بزبان رومی جید را گویند و نافع را بسبب جودت قرأت نام نہادند ۱۲ رضی۔

ع؎ بجزم کہ شرط ہم فعل مضارع است و اجب کنندہ جزم فعل مضارع تقدیر عبارت وان لم یکن کذلک یجب الخ۔

عہ؎ حرف رابع قائم مقام تائے تانیث ست ۱۲ منہل۔

أَحْرُفٍ كَابراهيم أو ثلاثيا متحرك الاوسطِ كَشَتَرَ فلجام منصرف لعدم العلمية و نوحٌ منصرفٌ لسكون الاوسطِ أمّا الجمعُ فشرطُه ان يكون على صيغة منتهى الجموع وهو ان يكون بعد الف الجمع حرفان كمساجد او حرف مشدّد مثل دوابّ او ثلثة احرفٍ اوسطُها ساكنٌ غير قابلٍ للهاء كمصابيح فَصَيَاقِلة و فرازِنة منصرفٌ لقبولهما الهاء وهو ايضا قائم مقام السَّبَبَين الجمعيةُ ولزومها امتناعُ ان يجمع مرّةً اخرى جمعَ التكسير فكانه جمع مرتين امّا التركيب فشرطه ان يكون علما بلا اضافة ولا اسنادٍ كبعلبكّ فعبدُ الله منصرف و معدِيكربُ غير منصرف و شابَ قرناها مبنيٌّ امّا الالف

در عجم و عرب اولا ۱۲ — نام قلعه در دیار بکر ۱۲ اسمی به ۱۲ — متحرکان ۱۲ — اوله مدغم فی الثانی ۱۲ درایه — مصنف اگر منصرفان گفتے اولیٰ بود ۱۲ — مبتدا ۱۲ — جمله خبر ۱۲ — عجز ۱۲ حرف تحقیق ولا جزئیه — مبتدا ۱۲ — چنانکه قبل علمیت مبنی بود ۱۲

۱ے قولہ، او ثلاثیا متحرک الاوسط نزد سیبویہ واکثر نحات در عجمہ تحرک اوسط را تاثیرے نیست پس مثل لمک بفتح لام مقدم بر میم کہ اسم پدر نوح علیہ السلام ست مثل نوح ولوط نزد شان منصرف باشد وجوباً وایشان ۲ شرط معین را اعتبار کنند یکے آنکہ عجمہ در کلام عرب اول استعمل نہ شود مگر مع علمیت دوم زیادت بر ۳ حرف واین اولیٰ ست زیراکہ چوں تحرک اوسط در مؤنث مثل سقر قائم مقام چیزے ست کہ قائم مقام علامت تانیث ست لہذا تاثیر نمودہ وبرائے عجمہ علامتے نیست تا بجائے او چیزے قائم شود بلکہ عجمہ بمجرد بودن او ثلاثی خواہ وسط او ساکن باشد خواہ متحرک مشابہت بکلام عرب دارد گویا از کلام عجم خارج گردید زیراکہ اکثر کلام شان طویل بود ورعایت اوزان خفیفہ نمی کنند بخلاف کلام عرب ۱۲ رضی۔

۲ے قولہ و نوح آہ قطعہ: اگر ہمے خواہی کہ دانی نام ہر پیغمبرے ؛ تا کدام ست اے برادر نزد نحوے منصرف ؛ صالح ۲ و ہود ۱ و محمد ۵ با شعیب ۳ و نوح ۶ و لوط ۴ ؛ منصرف داں ودگر باقی ہمہ لاینصرف ؛

۳ے قولہ منتہی الجموع آہ وآں صیغہ ایست کہ بار دیگر جمع تکسیر نشود وبہ ہمیں جہت منتہی الجموع نام اوست زیراکہ در بعض صور مثل اناعیم وغیرہ دوبار جمع تکسیر نمودہ شد پس تکسیرش کہ تغیر دہندۂ صیغہ است منتہی شد ۱۲ شرح ملا جامی۔

۴ے قولہ ان یکون یعنی ان یکون اولہا مفتوحاً وثالثہا الفاً وبعد الف الجمع آہ ۱۲۔

۵ے قولہ، اما الترکیب آہ اے ترکیب امتزاجی وآں این کہ ۲ کلمہ یا اکثر را یک کلمہ کنند بغیر آں کہ حرف جزو باشد ۱۲ ش۔

۶ے قولہ بعلبک نام شہرے وہما کلمتان جعلتا واحدۃ فبعل اسم صنم وبک اسم رجل اخترع بناء تلک البلدۃ وسماہا باسمہ وباسم صنمہ والنسبۃ الیہ بعلی وان شئت قلت بکی ۱۲ منتہی الارب۔

۷ے قولہ ومعدیکرب نام مردے وہما اسمان جعلا اسماً واحداً وفیہ ثلاث لغات فتح الباء غیر منصرف ورفعہا ایضاً غیر منون وکسرہا منصرفاً منوناً ۱۲ صراح

۸ے قولہ وشاب قرناہا۔ یعنی سفید شد ہر دو گیسوئے آں زن نام زنے کہ ہر دو گیسوئے او چنیں بود ۱۲ درایہ۔

عہ مراد تای تانیث ست کہ در وقت وقف ہا میگردد ۱۲ عہ کہ در حالت غیر وقف بتائے تانیث منقلب شود ۱۲ ے جمع فرزان بالکسر کہ بمعنی فرزین شطرنج ست ۱۲ للعہ افراد ضمیر بسبب الف ونون سبب واحد ۱۲۔

والنون الزائدتان ان كانتا في اسمٍ فشرطه ان يكون علماً كعمران[1] وعثمان

اى شرط تاثیر الالف والنون ۱۲

فسعدان[2] اسم نبتٍ منصرف لعدم العلمية وان كانتا في صفةٍ فشرطه ان لا يكون[3]

شتر خار ہندی اونٹ کٹارہ ۱۲ — فی البادیۃ ۱۲ — ای شرط تاثیر الالف والنون ۱۲

مؤنثه على فعلانةٍ كسكران فندمان منصرف لوجود ندمانة اما وزن الفعل فشرطه

ضمیر برائے صفت بتاویل اسم ۱۲ — غیر منصرف للعلمیۃ والتانیث ۱۲ — متعلق منصرف ۱۲

ان يختصّ بالفعل ولا يوجد في الاسم الا منقولا عن الفعل كشمّر وضُرِب[4] وان لم يختص

صیغۂ ماضی معروف از تشمیر ۱۲

به فيجب ان يكون في اوله احدى حروف المضارعة ولا يدخله الهاء كاحمد ويشكر[5]

وہی اتین ۱۲

وتغلب ونرجس[6] فيعمل[7] منصرف لقبولها الهاء كقولهم ناقة يعملة واعلم انّ كلّ ما شرط

۱؎ قولہ کعمران وعثمان مصنف دو مثال آورد تا معلوم شود کہ اوزان مختلف ست ۱۲ ۲؎ قولہ، فسعدان بفتح اول وسکون ثانی گیا ہے است وآن نیکوتر علت شتر است ترجمہ قاموس ہندی اونٹ کٹارہ ۱۲۔

۳؎ قولہ لایکون مؤنثہ آہ۔ امام جمال الدین ابن مالک اوزا اینکہ بروزن فعلان ومؤنث شاں فعلانۃ آمدہ در قول خود جمع نمودہ نظم اجز فعلی لفعلانا + اذا استثنیت حبلانا ÷ ودخنانا وسخنانا ÷ وسیفانا وضحیانا ÷ وصوحانا وعلانا ÷ وقشوانا ومصانا ÷ وموتانا وندمانا ÷ واتبعهن نصرانا ÷ قولہ اجز آہ یعنی آمدن فعلی برائے فعلان اجازت وہ ہرگاہ بیرون کنی ایں امثلہ را زیرا کہ مؤنث ایں ہمہ اوزان فعلانۃ آمدہ ودو لفظ دیگر بدیں الفاظ زیادہ شد وشیخ بدرالدین قاسم بنظم آوردہ وگفتہ شعر وزد فیهن خصمانا ÷ علی لغۃ والیانا ÷ کذا فی المنہل حبلان مرد خشمگیں مؤنث او حبلانۃ وبمعنی مرد ممتلی از شراب وآب غیر منصرف باشد ومؤنث او حبلی دخنان۔ بدال وخای معجمہ تاریک مؤنث دخنانۃ سخنان بسین مہملہ خاء معجمہ بمعنی گرم مؤنث وسخنانۃ سیفان بسین مہملہ وفامرد دراز قد باریک میان لاغر شکم ضحیانۃ مؤنث ضحیان بضاد معجمہ وحای مہملہ ومثنات تحتیہ مردیکہ وقت چاشت خورد ضحیانہ مؤنث صوحان بصاد وحای مہملتین شترِ خشک پشت صوحانہ مؤنث علان نادان علانۃ مؤنث ودر منہل بمعنی مرد کثیر النسیان نوشتہ قشوان بقاف وشین معجمہ باریک ساق قشوانہ مؤنث، مصان بصاد مہملہ مشددہ مردیکہ شیر گوسفند از ناکسی بمکد مصانہ مؤنث ودر منہل بمعنی لیئم نگاشتہ موتان مرد گند خاطر موتانہ مؤنث، ندمان حریف شراب وہمنشین بزرگان ندمانہ مؤنث، وہرگاہ بمعنی پشیمان باشد بالاتفاق غیر منصرف بود کہ مؤنث او بریں تقدیر ندمی باشد نہ ندمانہ، نصران مرد ترسا واحد نصاریٰ نصرانہ مؤنث خصمان مرد ہموار شکم وباریک ولطیف اندام خصمانہ مؤنث، الیان بزرگ سرین الیانہ مؤنث۔

۴؎ قولہ ضرب ای مبنی للمفعول خواہ از مجرد خواہ از تفعیل ہرگاہ نام کسے نہادہ شود زیرا کہ ضرب مبنی للفاعل اگرچہ علم ہم باشد نزد اکثر نحات منصرف ست مگر نزد عیسیٰ بن عمرو ثقفی ۱۲۔ ۵؎ قولہ، یشکر۔ یشکر بن علی بن بکر بن وائل کینصر ویشکر بن مبشر بن صعب ہر دو پدر قبیلہ اند۔ تغلب بن وائل بن قاسط کتضرب پدر قبیلہ است نامش غلباء ۱۲ نرجس بکسر نون وفتح آں وبکسر جیم نرگس معرب است والنون زائدۃ لانہ لیس فی الاحکام فَعْلِلُ وفی الکلام تفعل ۱۲ منتہی الارب ۶؎ قولہ، نرجس نزد جمہور درصرف نرجس بکسر نون بسبب نبودن وزن فعل واجب ست وزیادت یکی از حروف مضارع کہ شرط ست لغیر مشروط تاثرے نخواہد کرد ونزد زجاج بنظر اصل وضع یعنی بجہت بودن او بر وزن نضرب غیر منصرف است ۱۲ عبدالرسول ۷؎ قولہ فیعمل۔ بالفتح شتر برگزیدہ استوار مطبوع پُر کار یعملۃ مؤنث یعملات۔ جمع یقال ناقۃ یعملۃ ۱۲ منتہی الارب۔

فیہ العلمیۃ وھو المؤنث بالتاء والمعنوی والعجمۃ والترکیب والاسم الذی فیہ الالف و
النون الزائدتان اولم یشترط فیہ ذلک واجتمع مع سبب واحد فقط وھو العلم
اى علمیت زیراکہ استعمال مصدر ذو التاء بتذکر و تانیث و ہر دو آمدہ ۱۲
المعدول ووزن الفعل اذا انکر صرف اما فی القسم الاول فلبقاء الاسم بلا سبب واما
اى شرط فیہ العلمیۃ ۱۲
فی الثانی فلبقائہ علی سبب واحد تقول جاء نی طلحۃ وطلحۃ اخر وقام عمر وعمر اخر
بلا تنوین ۱۲ بتنوین عند صرف ای واحد مسمی بطلحۃ ۱۲ بتنوین ای واحد مسمی بعمر ۱۲
وضرب احمد واحمد اخر وکل ما لا ینصرف اذا اضیف او دخلہ اللام فدخلہ الکسرۃ
الی اسم آخر ۱۲ ای الف ولام
نحو مررت باحمدکم وبالاحمد

المقصد الاول فی المرفوعات

الاسماء المرفوعات ثمانیۃ اقسام الفاعل ومفعول ما لم یسم فاعلہ والمبتدأ والخبر وخبر ان و
اخواتہا واسم کان واخواتہا واسم ما ولا المشبہتین بلیس وخبر لا التی لنفی الجنس

---

۱ قولہ، اذا انکر یعنی ہرگاہ نکرہ کردہ شود بایں طریق کہ علم تاویل کردہ شود بیکے از جماعت کہ نام نہادہ شدہ است آں جماعت بہماں علم مثل ہذا زید ورایت زیداً آخر یعنی دیدم مسمیٰ بزید را یا ایں کہ عبارت ست از وصفیکہ موصوف بآں مشہور باشد مثل قولہم لکل فرعون موسیٰ ای لکل مبطل محق کذا فی منبع الفوائد۔ فائدہ۔ باید دانست کہ مراد از تنکیر تنکیر ابہامی ست زیراکہ معرفہ از تاویل نکرہ حقیقۃً نمی شود چہ نکرہ حقیقی اسمی ست کہ برائے غیر معین موضوع باشد نہ آنکہ از و غیر معین مجازاً مراد باشد ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ، دخلہ اللام خواہ معرف باشد مثل مررت بالمساجد یا زائد مثل لامیکہ بر لفظ یزید در قول شاعر آمدہ ع رایت الولید بن الیزید مبارکاً نزد بعضے کذا فی المنہل ۱۲

۳ قولہ، فدخلہ الکسرۃ زیراکہ اضافت ودخول لام از معظمات خواص اسم اند پس اسم را از مشابہت فعل پس بعید خواہند انداخت پس تاثیر مشابہت فعل ضعیف خواہد بود ۱۲ درایہ۔ ۴ قولہ، المقصد الاول ہرگاہ مصنفؒ از بیان مقدمہ فراغ یافت خواست کہ در مقاصد سہ گانہ شروع نماید ووجہ شروع از مرفوعات اینکہ مرفوع در کلام عمدہ ودر ترکیب اسنادی مثل فاعل ومبتداء وغیرہ مقصود بالذات می باشد بخلاف منصوب کہ پیوستہ فضلہ بود ۱۲ درایہ مع زیادہ

ع ہو العدل او وزن الفعل والسبب الواحد لا یمنع الصرف ۱۲

فصل الفاعلُ كلّ اسمٍ قبله فعلٌ او صفةٌ اسند اليه على معنى انّه قام به
لا وقع عليه نحو قام زيدٌ وزيدٌ ضاربٌ ابوه عمرًوا وما ضرب زيد عمرًوا وكلّ فعلٍ لا
بدّ له من فاعلٍ مرفوعٍ مظهرٍ كذهب زيدٌ او مضمرٍ بارزٍ كضربتُ زيدًا او مستترٍ
كزيدٌ ذهبَ وان كان الفعلُ متعديًا كان له مفعولٌ به
ايضًا نحو ضرب زيدٌ عمرًوا وان كان الفاعلُ مظهرًا وُحّد الفعل ابدًا نحو ضرب زيدٌ و
ضربَ الزيدانِ وضرب الزيدون وان كان مضمرًا وُحّد للواحد نحو زيدٌ ضربَ و
ثُنّىَ للمثنّى نحو الزيدان ضربا وجُمعَ للجمع نحو الزيدون ضربوا وانْ كان الفاعلُ مؤنّثًا

۱؎ قوله الفاعل چونکه در سائر جملها اصل جمله فعلیه است چراکه اخبار بالفعل که موضوع برائے اخبارست وبس اصل ست وفاعل جزو موقوف علیه اوست ومبتدا مساوات در درجه بافاعل ندارد که عامل مبتدا معنوی ست وعامل فاعل لفظی وعامل لفظی از عامل معنوی اقوی باشد پس معمول عامل لفظی نیز بر لسان معمول عامل معنوی اقوی خواهد بود۔ لهذا فاعل بر تمامی مرفوعات مقدم آمده ۱۲ ع۔

۲؎ قوله کل اسم آه یعنی خواه اسم صریح بود چنانکه در قام زید یا مؤول بسبب بودن حرف مصدری مثل ع یسر المرءُ ما ذهب اللیالی اے ذهابها یا بغیر حرف مصدری مثل إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ هرگاه سواء خبر ان بود جمله فاعل سواء ای مستوٍ علیهم الانذار و عدمه، دریں جا فاعل بغیر حرف مصدری بتاویل اسم است ۱۲۔

۳؎ قوله او صفة مثل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه واسم تفضیل ومصنف بجائے صفت معناه نه گفت تا ظرف وجار مجرور داخل گشتی زیراکه نزد بعضے در عندی مال و فی الدار زید رفع بفعل مقدر مے باشد و نزد بعضے باسم فاعل ۱۲۔

۴؎ قوله اسند الیه در تعریف فاعل توابع یعنی نعت وتاکید وعطف بحرف وبدل وعطف بیان داخل نخواهد شد چه از اسند الیه فرد کامل مرادست وآں اسناد اصالة باشد نه به تبعیت دیگرے چراکه از مطلق فرد کامل متبادر مے شود وازیں جاست که در تمامی مرفوعات ومنصوبات ومجرورات بقرینهٔ سیاق غیر تابع مرادست وآں ذکر تابع پس اینها ۱۲۔

۵؎ قوله، علی معنی انه قام به آه احترازست از مفعول ما لم یسم فاعله، مثل ضرب زید وزید مضروب غلامه، که فعل وشبه فعل سوی زید مسند ست۔ بر جهت قیام بلکه بر طریق وقوع زمخشری وامام عبد القاهر در تعریف فاعل قید قیام را نیفزوده اند زیراکه بر اصطلاح ایشان مفعول ما لم یسم فاعله نیز فاعل است ۱۲ غایة التحقیق ۵؎ قوله، علی معنی انه قام به یعنی اسناد فعل یا شبه فعل بسوئ فاعل بر طریق قیام مثل قیام عرض بمعروض باشد وصدور ضرور نیست پس زید وعمرو در مات زید وطال عمرو در تعریف فاعل داخل خواهد ماند که قیام فعل بذات فاعل مثل قیام عرض بمعروض حاصل ست گو صدور یافته نمے شود که آں ضرور نیست ۱۲ درایه ۶؎ قوله، ما ضرب زید عمرًوا مصنفؒ مثال فعل منفی آورد تا اختصاص بفعل مثبت متوهم نه شود ۱۲ منبع الفوائد ۷؎ قوله وحد الفعل ابدًا آه سواء کان الفاعل واحدًا او مثنیٰ او مجموعًا ایضًا زیراکه وقت مثنی یا مجموع بودن فاعل اسم ظاهر اگر فعل هم مثنی ومجموع آید بسبب الف در تثنیه وواو در جمع که هر دو ضمیر فاعل ست تعدد فاعل بطریق اصالت لازم آید ودر آیهٔ کریمه وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا الذین ظلموا را بدل از واو اسروا خواهند گفت کذا فی المنهل ۱۲ ۸؎ قوله وان کان الفاعل مؤنثا حقیقیا ای من الاناسی زیراکه اگر فاعل مؤنث حقیقی از بهائم باشد تانیث فعل واجب نیست مثل اتی النعجة ۱۲ درایه شرح هدایة النحو

حقیقیًا وهو ما بازائه ذکرٌ[1] من الحیوان أُنِّثَ[2] الفعل ابدًا ان لم تفصل بین الفعل والفاعل

وحکم مؤنث غیر حقیقی چناں نیست چنانکہ مے آید۱۲ — من جنسه۱۲ — جزا۱۲ — لبشیٔ۱۲

نحو قامت[3] هندٌ وان فصلت فلکَ الخیارُ[4] فی التذکیر والتانیث نحو ضرب الیوم هندٌ و

علی صیغة الخطاب بغیر معین۱۲ — ای فی تذکیر الفعل وتانیثه۱۲ — بدون التاء۱۲

ان شئتَ قلتَ ضربت الیوم هند وکذلکَ[5] فی المؤنث الغیر الحقیقی نحو طلعت الشمس

بالتاء۱۲

وان شئت قلت طلعَ الشمس هذا اذا کان الفعلُ مسندًا الی المظهر وان کان مسندًا

ای المذکور۱۲

الی المضمر أُنِّثَ ابدا نحو الشمس طلعتْ وجمعُ[6] التکسیر کالمؤنثِ[7] الغیر الحقیقی تقول قامَ

الرجالُ وان شئتَ قلت قامتِ الرجال والرجالُ قامت ویجوز فیه الرجالُ قاموا و

ای فی هذا القول۱۲

۱؎ قوله ذکر من الحیوان من جنسه یعنی مقابل او حیوان نر از جنس او باشد خواه در وعلامت تانیث لفظاً باشد یا نباشد واز قول من الحیوان احتراز ست از مادهٔ درخت خرما که مقابل او نر است لیکن حیوان نیست پس تانیث او غیر حقیقی باشد ۱۲ درایہ۔

۲؎ قوله انث الفعل ابدًا ای فعل منصرف نه غیر منصرف زیرا که نعم المرأة هند درست ست یعنی فاعل مظهر باشد خواه مضمر واحد باشد خواه مثنیٰ خواه مجموع فعل منصرف واحد آورده شود۔ اگر فعل ماضی باشد تا در آخر لاحق کرده شود و اگر مضارع بود تا در اول آورده شود و مصنف رح قید اناس از فاعل مونث حقیقی و قید منصرف از فعل ترک نمود بجهت انصراف مطلق طرف فرد کامل ۱۲۔

۳؎ قوله نحو قامت هند فی المظهر و هند قامت فی المضمر وجه تانیث فعل در صورت بودن فاعل مؤنث حقیقی آنکه تانیث فاعل در فعل سرایت می کند و در مضمر مطلقاً بسبب شدت امتزاج و در مظهر مؤنث حقیقی بسبب قوت تانیث و در مظهر غیر حقیقی بعلت قصور امتزاج فاعل با فعل و قصور تانیث تانیث فعل واجب نیست ۱۲ درایہ۔ ۴؎ قوله فلک الخیار زیرا که بسبب فصل تانیث فاعل بسوی فعل سرایت نمی کند چنانکه در صورت بودن فاعل مؤنث حقیقی از بهائم یا بودن فعل غیر منصرف تانیث فاعل بسوئے فعل سرایت نمی کرد ۱۲ درایہ۔

۵؎ قوله وکذلک ای مثل الخیار فی المؤنث الحقیقی فی التذکیر والتانیث علی تقدیر الفصل الخیار فی المؤنث الغیر الحقیقی والمؤنث غیر الحقیقی مالا یکون بازائه ذکر من الحیوان لکن الخیار فیه مطلقا فصلت او لم تفصل الا ان التذکیر بالفعل فیه حسن لانه جائز فی الحقیقی ففی غیر الحقیقی بالطریق الاولیٰ ۱۲۔

۶؎ قوله جمع التکسیر یعنی مظهر جمع تکسیر خواه مفرد او مذکر عاقل باشد مثل رجال خواه غیر عاقل مثل ایام و جمال مثل مظهر مؤنث غیر حقیقی ست در اختیار تذکیر و تانیث فعل و مضمر آں مثل مضمر مؤنث مذکور در وجوب تانیث فعل و در حکم جمع تکسیر ست اسم جمع مثل نسوة و یا جمع مؤنث مثل مؤمنات و جمع بواو و نون که واحد او مؤنث باشد مثل سنون وارضون گفته مے شود و مضت سنون یا واحد او لفظ ابن باشد قال الله تعالیٰ اذا جاءک المؤمنات وقال نسوة وقالت الاعراب وآمنت به بنوا اسرائیل ۱۲ درایہ۔

۷؎ قوله کالمؤنث الغیر الحقیقی ای مثل مؤنث غیر حقیقی است در تذکیر و تانیث آں هر گاه اسم ظاهر فاعل باشد و تانیث فعل فقط هر گاه فاعل ضمیر بود ۱۲۔

يجب تقديم الفاعل على المفعول اذا كانا مقصورين وخفت اللّبس[1] نحو ضرب موسیٰ

بالفتح الخلط والشبہ ١٢

عیسیٰ ويجوز تقديم المفعول على الفاعل ان لم تخف اللبس[2] نحو اكل الكمثری[ع] يحییٰ و

ہمچنیں شتمت سعدی سلمیٰ ١٢ — امرود ١٢

ضرب عمرًا زيدٌ[3] ويجوز حذف الفعل حيث كانت قرينة[4] نحو زيدٌ في جواب من

وجدت ١٢ — الرافع للفاعل ١٢

قال من ضرب وكذا يجوز حذف الفعل والفاعل معًا[5] كنعم[6] في جواب من قال أقام

زيدٌ وقد يحذف الفاعل[7] ويقام المفعول مقامه[ع] اذا كان الفعل مجهولًا نحو ضُرِب

فی اسناد الفعل ونسبۃ الیہ ١٢ درایہ

زيدٌ وهو القسم الثاني من المرفوعات **فصل**[8] اذا تنازع[9] الفعلان في اسم ظاهر[10]

ثان — شرط ١٢

١ے قولہ، وخفت اللبس یعنی ہرگاہ قرینہ لفظیہ کہ اعراب باشد۔ بسبب کدامی مانع منتفی بود وہمچنیں قرینہ معنویہ کہ دلالت بر تعیین فاعل ومفعول دارد ہم نہ باشد دریں صورت خوف التباس یکے بادیگرے خواہد بود وقرینہ لفظیہ مثل اعراب ظاہر در تابع یکے ازاں ہر دو یا در تابع ہر دو مثل ضرب موسےٰ عیسےٰ الظریف واتصال علامت فاعل بفعل مثل ضربت موسیٰ حبلیٰ یا اتصال ضمیر ثانی باول مثل ضرب فتاہ موسیٰ وقرینہ معنویہ مثل اکل الکمثریٰ موسےٰ ١٢۔

٢ے قولہ اکل الکمثریٰ آہ وجہ ایمن بودن از التباس صلاحیت نداشتن کمثریٰ مر فاعلیت را موجود ست وہمچنیں در ضرب موسیٰ العالم واکرم موسےٰ سلمیٰ وہویت موسیٰ سعدےٰ نصب عالم وتذکیر فعل وتانیث[3] آں ١٢ ٣ے قولہ، ویجوز حذف الفعل آہ ای لایمتنع وقت ذکر مفسر بریں تقدیر حذف وجوبًا را شامل شد مثل وَاِنْ اَحدٌ من المشرکین استجارک فَاَجِرْہُ حذف جواز ارا نیز وامثالش در کتاب ست ١٢ ٤ے قولہ، قرینۃ اے دالۃ علی تعیین الفعل المحذوف زیراکہ قرینہ چیزے ست کہ بر تعیین مراد از لفظ دلالت کند یا بر تعیین محذوف ١٢ ٥ے قولہ، معًا ای جمیعًا احتراز ست از حذف فاعل فقط کہ آں سوائے پنج جاکہ می آید جائز نیست اجماعًا ١٢ ٦ے قولہ، کنعم تقدیرہ نعم قام زید واظہار ہر دو نیز درست ست وبرائے مطابقت جواب باسوال از باب تقدیر جملہ اسمیہ نگردانیدہ شد ١٢ ٧ے قولہ، وقد یحذف الفاعل در پنج مقام فاعل محذوف میشود اول مثل ماقام الّازید۔ دوم مصدر مثل اطعام فی یومٍ ذی مسغبۃ سوم تعجب مثل اسمع بہم والبصر چہارم در فعل مبنی للمفعول مثل ضرب زید پنجم در تنازع بر مذہب کسائی ١٢۔

٨ے قولہ فصل شاید کہ از تصرفات ناسخ ست کہ مصنفؒ در تعدید اقسام بحث تنازع را قسمی جداگانہ شمار نہ نمودہ بریں تقدیر لفظ ثم باید کہ بیان فائدۂ جدیدہ بایں لفظ از عادات اوست وچوں پیش ازیں ذکر فاعل مضمر آمدہ ودر باب تنازع فاعل مضمرے باشد لہذا پس آں فصل تنازع آورد ١٢ درایہ ٩ے قولہ اذا تنازع الفعلان آہ مصنفؒ اگر الفعلان فصاعدا او شبہہما می گفت اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبہ را مثل انا فاعلٌ ضاربٌ زیدًا واکثر از دو عامل را مثل ضربت واہنت واکرمت زیدًا شامل می شد لیکن ہر چیزیکہ در عمل اصل ست کہ آں فعل باشد وبر اول متعددات کہ آں دو باشد اقتصار نمود ١٢ کذا فی الرضی۔

١٠ے قولہ، فی اسم ظاہر ونی مضمر نگفت زیراکہ در بعض مضمرات تنازع صحیح نیست چہ ضمیر متنازع فیہ یا متصل خواہد بود یا منفصل وضمیرے کہ بعامل اخیر متصل شود خواہ مرفوع باشد خواہ منصوب تنازع در محال ست زیراکہ تنازع نمی شود مگر در متنازع فیہ کہ بجائے خود باشد وعمل ہر یک از متنازعین دراں ممکن بود ودر اینجا عمل عامل اول در ضمیریکہ بعامل اخیر متصل ست محال زیراکہ متصل را واجب است کہ بعامل خود یا بچیزے کہ مثل جزو عامل باشد متصل گردد نہ بعامل دیگر واما منفصل مرفوع مثل ماضرب وما اکرم الّا انا جائز نیست کہ از باب تنازع باشد بر وجہیکہ بصریہ التزام کردہ اند چنانکہ در کتب نحو مذکور ست کذا فی الرضی ١٢۔

ع بضم کاف ومیم مشدد میوۂ بفارسی امرود وبہندی ناشپاتی ١٢۔ ع ویسمی بمفعول مالم یسم فاعلہ، ویجیٔ مفصلًا ١٢

بعدہما[1] ای اراد کلّ واحد من الفعلین ان یعمل فی ذلک الاسم فھذا انما یکون
ای اقتضی و توجہ بحسب المعنی ۱۲ — جملہ بتاویل مفرد مفعول اراد ۱۲ — جزا ۱۲

علی اربعۃ اقسام **الاول** ان یتنازعا فی الفاعلیۃ فقط نحو ضربنی واکرمنی زید **الثانی**
لا فی المفعولیۃ ۱۲

ان یتنازعا فی المفعولیۃ فقط نحو ضربت واکرمت زیدا **الثالث**[2] ان یتنازعا فی الفاعلیۃ و
لا فی الفاعلیۃ ۱۲

المفعولیۃ ویقتضی الاول الفاعل والثانی المفعول نحو ضربنی واکرمت زیدا **الرابع** عکسہ

نحو ضربت واکرمنی زید **واعلم** انّ فی جمیع ھذہ الاقسام یجوز اعمال الفعل الاول و

اعمال الفعل الثانی خلافا للفرّاء فی الصورۃ الاولی والثالثۃ ان یعمل الثانی ودلیلہ لزوم
عند البصریین والکوفیین جمیعا ۱۲ درایہ — چنانکہ مذہب جمہور ست ۱۲ — علی تقدیر اعمال الثانی ۱۲

احد الامرین اما حذف الفاعل او الاضمار قبل الذکر وکلاھما محظوران وھذا فی الجواز و
چنانکہ مذہب کسائی ست ۱۲ — ممنوعان ۱۲ — اختلاف الفراء ۱۲

اما الاختیار ففیہ خلاف البصریین فانّھم[3] یختارون اعمال الفعل الثانی اعتبارا للقرب و
فی جمیع الصور ۱۲ — بکسر البار ۱۲ — مع تجویز اعمال الاول ایضا ۱۲

---

[1] قولہ بعدہما یعنی پس ہر دو زیرا کہ در اسم متقدم بر ہر دو و متوسط میان ہر دو بجہت استحقاق عامل اول برائے عمل محل تنازع نیست چرا کہ اول قبل ثانی ست ۱۲

[2] قولہ الثالث آہ وآں بر دو وجہ است یکے آنکہ ہر یک فاعلیت ومفعولیت اسم ظاہر را اقتضا کند پس ہر دو دریں اقتضا موافق اند مثل ضرب واہان زید عمروًا وایں قسم ثالث نیست بلکہ اجتماع دو قسم اول ست لہذا مصنفؒ ترک کرد دوم آنکہ یکے فاعلیت اسم ظاہر را اقتضا کند ودوم مفعولیت را چنانکہ در کتاب ست ۱۲۔

[3] قولہ فانہم یختارون آہ چوں مذہب بصریہ مختار واز روئے استعمال اکثر است مصؒ شروع بداں نمودہ وگفتہ فانہم آہ دو وجہ اختیار در کتاب مذکور ست ونیز اگر عمل دہی اول را در عطف مثل قام وقعد زید میان عامل ومعمول با جنبی بلا ضرورت فصل کنی وعطف سازی بر چیزیکہ ازاں چیزے ہنوز باقی ست وہر دو خلاف اصل ست وایں وجہ در غیر عطف جاری نیست مثل جاءنی لاکرمہ زید وکادخرج زید وکوفیہ گویند کہ عمل برائے اول اولی ست و وجہ او نیز در کتاب ست وبعد استقراء دریافت شد کہ اعمال ثانی اکثر ست در کلام نحات کذا فی الرضی ۱۲۔

ع یائی نسبت با تا معنے مصدری را افادہ میکند ای فی کونہ فاعلا ۱۲۔

ع فان الفراء لا یجوز اعمال الفعل الثانی فی ہاتین الصورتین ۱۲ درایہ۔

الجوار[1] والکوفیون یختارون اعمال الفعل الاول[2] مراعاةً للتقدیم والاستحقاق فان اعملت
مع تجویز اعمال الثانی ایضاً ۱۲ — مفعول لہ یختارون ۱۲ — فاء برائے تفسیر ست ۱۲ — مذہب البصریین ۱۲ کما ہو

الثانی فانظر ان کان الفعل الاول یقتضی الفاعل اضمرته[3] فی الاول کما تقول فی المتوافقین
فی الاقتضاء ۱۲

ضربنی واکرمنی زیدٌ وضربانی واکرمنی الزیدان وضربونی واکرمنی الزیدون وفی
ای فی الاقتضاء ۱۲

المتخالفین ضربنی واکرمتُ زیداً وضربانی واکرمتُ الزیدین وضربونی واکرمتُ الزیدین

وان کان الفعل الاول یقتضی المفعول ولم یکن الفعلان من افعال القلوب حذفت[4] المفعول
المتنازعان ۱۲

من الفعل[ع] کما تقول فی المتوافقین ضربتُ واکرمتُ زیداً وضربتُ واکرمتُ الزیدین وضربتُ واکرمتُ

۱؎ قولہ والجوار لان الثانی اقرب الطالبین وجارہ فیکون اقدر علی اخذہ وایضاً ان اعمال الاول یستلزم الفصل بین العامل ومعمولہ وہو خلاف الاصل ۱۲ درایہ ۲؎ قولہ مراعاة للتقدیم والاستحقاق یعنی چوں فعل اول اسبق واحق طالبان ست پس اعطائے مطلوب راہماں لائق تر باشد ونیز اعمال ثانی اضمار قبل الذکر را لازم میکند واعمال اول چناں نیست پس اول اولیٰ باشد ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ اضمرته فی الاول یعنی ضمیر فاعل در اول مطابق اسم متنازع فیہ در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث چنانکہ مذہب بصریین ست درآری وگوئی ضربنی واکرمت زیداً وضربانی واکرمت الزیدین وضربونی واکرمت الزیدین وضربتنی واکرمت ہنداً وضربتانی واکرمت الہندین وضربتنی واکرمت الہندات لیکن بریں مذہب اضمار قبل الذکر لازم مے شود وآں در عمدہ جائز است وکسائی برائے اجتناب از اضمار قبل الذکر حذف فاعل میکند وحالش مثل کسی ست کہ از باراں گریختہ زیر ناوداں افتد زیراکہ حذف فاعل از اضمار قبل الذکر اشنع ست چراکہ بعد او مفسر کہ جملہ باشد موجود ست اگرچہ برائے محض تفسیر نیست چنانکہ در نحو ربہ رجلاً ومصنف؄ از فراء منع ایں مسئلہ نقل کردہ یعنی اعمال ثانی ہرگاہ اول فاعل خواہد گفت نزد فراء دریں صورت اعمال فعل اول واجب ست ونقل صحیح از فراء در مثل ایں مسئلہ اینکہ اگر ثانی نیز اقتضائے فاعل کند مثل ضرب واکرم زید عمل ہر دو عامل در متنازع فیہ جائز ست پس اسم واحد فاعل برائے ہر دو فعل بود وہرگاہ نحات عوامل نحو را مثل مؤثرات حقیقیہ میدانند واجتماع دو مؤثر تام بر اثر واحد از ممنوعات می پندارند لہٰذا ایں ہم فاسد شد وبعضے از فراء روایت کردہ اند کہ آوردن ضمیر برائے فعل اول بعد متنازع فیہ جائز ست چنانکہ گوئی ضربنی واکرمنی زید ہو یعنی بسبب تعذر متصل بجہت لزوم اضمار قبل الذکر ضمیر منفصل درآری واگر اول فاعل را خواہد وثانی مفعول را دریں صورت نزد او بعد متنازع فیہ ضمیر متعین باشد مثل ضربنی واکرمت زیداً ہو کذا فی الرضی ۱۲۔

۴؎ قولہ حذفت المفعول الخ دریں جا بصریہ موافق کسائی شدند در صورت اقتضائے فعل اول فاعل را زیراکہ بریں تقدیر برائے اضمار قبل الذکر وجہی ست بخلاف مفعول کہ فضلہ است ودر نثر محذوف می شود وابن مالک باضمار مفعول اجازت دادہ ۱۲ رضی۔

ع؎ زیراکہ آں فضلہ ست پس باضمار آں حاجت نیست ۱۲

الزیدینَ وفی المتخالفین[1] ضربت واکرمنی زیدٌ وضربتُ واکرمنی الزیدان و ضربتُ واکرمنی الزیدون وان کان الفعلان من افعالِ القُلُوب[2] یجب اظهار المفعول للفعل الاولِ کماتقول حِسبَنی منطلقاً وحسبتُ زیداً مُنطلِقاً[3] اذلایجوز حذف المفعول من افعالِ القلوب واضمارُ المفعولِ[عـ] قبل الذکر ھٰذاھومذھب البصریین ای الذی ذکر ۱۲ واماان اعملت الفعل الاول علی مذھب الکوفیینَ فانظران کان الفعلُ الثانی یقتضی الفاعل اضمرت الفاعل[4] فی الفعلِ[5] الثانی کماتقول فی المتوافقین ضربنی[6] واکرمنی زیدٌ وضربنی واکرمانی الزیدانِ فی الاقتضاء ۱۲ وضربنی واکرمونی الزیدونَ وفی المتخالفینَ ضربتُ واکرمنی زیداً وضربتُ واکرمانی الزیدینِ وضربتُ و فی الاقتضاء ۱۲

---

[1] قولہ وفی المتخالفین الی آخر ونخواہی گفت ضربۃ واکرمنی زید ومالکی بجواز آں قائل شدہ مگر بہ سبیل قلت کذافی الرضی ۱۲۔

[2] قولہ من افعال القلوب کہ متعدی بدو مفعول مے شوند کہ دوم براول محمول باشد ۱۲۔

[3] قولہ اذلایجوز حذف المفعول تااقتصار بریکے از دو مفعول افعال قلوب لازم نیاید کہ آں جائز نیست زیراکہ ہر دو مفعول اینہا بمنزلہ یک امر ہستند چراکہ معنی علمت زیداً قائماً علمت قیام زیدست پس اگر یکے را بدون دیگرے حذف کنند گویا حذف بعض اجزائے کلمہ کردہ باشند وآں جائز نیست ۱۲ فائدہ جرمی درافعالیکہ بسہ مفعول متعدی مے شود تنازع را بسبب عدم سماع منع نمودہ وغیر جرمی ہمگناں برقیاس افعالیکہ متعدے بیک یادو مفعول مے شود اجازت دادند مثل اعلمت واعلمنی زید عمرواً منطلقا برقول اعمال فعل ثانی وحذف مفاعیل برائے فعل اوّل کذافی الباب صاحب منہل می گوید کہ خلاف بمتعدی بسہ مفعول مخصوص نیست ودر متعدی بدو مفعول نیز جاری ست وسند آوردہ کہ گفت صاحب تسہیل کہ در فعلیکہ متعدی بزیادہ ازیک مفعول باشد تنازع ممنوع نیست چنانکہ لبودن متنازعین فعل تعجب ممتنع نیست ۱۲۔

[4] قولہ اضمرت الفاعل آہ اے اجماعاً زیراکہ ایں اضمار قبل الذکر نیست چہ متنازع فیہ بجہت لبودن او معمول برائے اول چنانکہ مفروض مسئلہ ست تقدیراً برفعل ثانی مقدم ست وتاخراً ولفظاً مضر نیست زیراکہ عود ضمیر طرف مقدم تقدیراً جائز ست اگرچہ لفظاً مؤخر باشد چنانکہ در ضرب غلامہ زیدٌ کذافی المنہل ۱۲ [5] قولہ فی الفعل الثانی آہ علی موافقۃ الظاہر بالاجماع ۱۲ درایہ۔

[6] قولہ ضربنی واکرمنی زید مخفی مبادکہ اعمال فعل اوّل درمثل ضربنی واکرمنی زید میان عامل ومعمول فصل باجنبی لازم مے سازد واگر ہردو عامل اسم تفضیل باشند لبسبب ضعف عمل اسم تفضیل فصل خلل انداز در عملش خواہد بود ۱۲۔

عـ فی الفضلۃ وہوایضاً ممنوع ۱۲۔

اکرمونی الزیدین وان کان الفعل الثانی یقتضی المفعول ولم یکن الفعلان من افعال القلوب
المتنازعان

جاز فیه الوجهان حذف المفعول والاضمار والثانی هو المختار لیکون الملفوظ مطابقاً للمراد
احدہما ۱۲ ثانیہما ۱۲ الوجه ۱۲ بایتان الضمیر ۱۲

اما الحذف فکما تقول فی المتوافقین ضربت واکرمت زیدًا اوضربت واکرمت الزیدین وضربت واکرمت الزیدین

وفی المتخالفین ضربنی واکرمت زیدٌ وضربنی واکرمت الزیدان وضربنی واکرمت

الزیدون واما الاضمار فکما تقول فی المتوافقین ضربت واکرمته زیدًا اوضربت واکرمتهما

الزیدین وضربت واکرمتهم الزیدین وفی المتخالفین ضربنی واکرمته زیدٌ وضربنی

واکرمتهما الزیدان وضربنی واکرمتهم الزیدون واما اذا کان الفعلان من افعال القلوب

فلابد من اظهار المفعول کما تقول حسبنی وحسبتهما منطلقین الزیدان منطلقا وذلک

---

۱ قوله الثانی اے وجه ثانی که اضمار باشد وجه مختارست نه اول که حذف ست مثل ضربنی واکرمته زید ۱۲ درایه۔

۲ قوله، هو المختار آه یعنی بر وجه مختار نه بر مذهب مختار زیرا که بجانب اضمار مفعول یا حذف او در فعل ثانی بعد اضمار فاعل در فعل اول کسے نه رفته پس قول صاحب فوائد ضیائیه علی المذهب المختار درست نخواهد شد بهمیں جهت مولانا عصام در تاویل قول او گفته که شارح جامی گویا از مذهب استعمال اراده کرده انتهی پس شارح شاید از مذهب معنی لغوی اراده کرده باشد نه عرفی پس از مذهب مختار وجه مختار مراد گرفتن جائز شد چنانکه مختار بعض ست کذا فی عبدالرحمٰن ۱۲

۳ قوله مطابقاً للمراد یعنی تا لفظ باوردن ضمیر موافق معنی باشد وآں مکرم بودن متکلم مرضارب را که زید ست مثلاً در مثل ضربنی و اکرمته، زید ونیز تا مفعول فعل ثانی با غیر خود ملتبس نگردد ونیز اگر مفعول ضمیر نیا ورده شود معلوم نه گردد که مفعول زید ست یا غیر او ونیز از آوردن ضمیر مفعول چوں اضمار قبل الذکر لازم نمی آید زیرا که هرگاه اسم ظاهر بفعل اول متعلق شد بر ضمیر حکماً مقدم گشت پس حذف کرده نه خواهد شد که اضمار او ممکن ست ۱۲ درایه

۴ قوله واما الاضمار آه زیرا که فعل ثانی اقرب هر دو طالب ست وچوں بمطلوب خود که مفعول باشد بهره مند نه شد وممکن ست که قائم مقام مطلوب که ضمیر باشد مستعمل گردد لهذا ضمیر آورند واگر ضمیر را هم ترک کنند مطلوب مختلف گردد کذا فی الرضی هرگاه نزد کوفیه وقت اعمال فعل اول اضمار مفعول در فعل ثانی وجه مختارست آیة کریمه (اٰتُوْنِیْٓ اُفْرِغْ عَلَیْهِ قِطْرًا) و (هَآؤُمُ اقْرَءُوْا کِتٰبِیَهْ) دلیل برائے بصریه شد بر ایں که اعمال ثانی مختارست زیرا که اگر دریں هر دو آیت عمل برائے ثانی نباشد بلکه برائے اول بود ارتکاب بر غیر مختار که حذف مفعول برائے ثانی باشد لازم آید وایں در افصح الکلام یعنی کلام ملک العلام سزاوار نیست کذا فی المنهل ۱۲۔

۵ قوله، فلابد من اظهار آه سوال۔ حسبنی وحسبتهما آه بسبب اختلاف هر دو مفعول از باب تنازع نیست زیرا که منطلقین را که مفعول ثانی حسبتهما است بجهت مثنی بودنش حسبنی نمی طلبد زیرا که مفعول اول مفرد است پس شرط تنازع یعنی بودن متنازع فیه مطلوب هر یک عامل منتفی گردید۔ جواب۔ هرگاه هر دو مفعول دلالت بر ذاتی که متصف بانطلاق ست اتفاق دارد لبودن یکے مفرد و دیگرے مثنی مضر نیست زیرا که هر دو عامل بجانب مفعول ثانی جهت عموم متوجه است ۱۲ منهل عه ای اضمار المفعول علی طبق الظاهر درایه عه وانما کان الاضمار مختاراً لیکون الخ۔

لان حسبنی وحسبتہما تنازعا فی منطلقا واعملت[1] الاول وهو حسبنی واظهرت المفعول فی الثانی فان حذفت منطلقین وقلت حسبنی وحسبتہما الزیدان منطلقا یلزم الاقتصار علی احد المفعولین فی افعال القلوب وهو[2] غیر جائز وان اضمرت فلا یخلو من ان تضمر مفردا وتقول حسبنی وحسبتہما ایاه الزیدان منطلقا وحینئذ[3] لا یکون المفعول الثانی مطابقا للمفعول الاول وهو هما فی قولک حسبتہما ولا یجوز[4] ذلک او ان تضمر مثنی وتقول حسبنی وحسبتہما ایاهما الزیدان منطلقا وحینئذ[ع] یلزم عود الضمیر المثنی الی اللفظ المفرد وهو منطلقا الذی وقع فیه التنازع وهذا ایضا لا یجوز[5] و اذا لم یجز[6] الحذف والاضمار کما عرفت وجب الاظهار

فصل[7]

مفعول مالم یسم فاعله[8]

(المفعول ۱۲) (ای حذف المفعول الثانی ۱۲) (من التفصیل المذکور ۱۲) (ای اظهار ذلک المفعول ۱۲) (ثان ۱۲) (ای لم یذکر فاعله ۱۲)

---

[1] قوله، واعملت آه یعنی عمل دادی اول راوآں حسبنی ست وگردانیدی الزیدان را فاعل ومنطلقا را مفعول او ودر حسبتہما مفعول اول ضمیر آوردی وثانی را ظاہر کردی وآں منطلقین ست بجہت مانع وآں چیزے است کہ اشارہ فرمود مصنف بسوئے او بقول خود فان حذفت الخ ۱۲ ادرایہ۔

[2] قوله، ہو غیر جائز سوال۔ عدم جواز اقتصار بریک مفعول بآیۂ کریمہ ولا یحسبن الذین یبخلون بما اٰتٰھم اللہ من فضلہٖ ھو خیرا لھم بر قرأت یحسبن بصیغہ غیبت منتقض می شود وتقدیرش لا یحسبن بخلہم ہو خیرا لہم مفعول اول کہ بخلہم باشد محذوف وخیرا لہم مفعول ثانی مذکور۔ جواب۔ جائز ست کہ مفعول اول یحسبن ضمیر ہو باشد کہ راجع بجانب بخل ست اے لا یحسبن البخل ہو خیرا لہم ونہادن ضمیر مرفوع مقام منصوب درست است چنانکہ در آیۂ کریمہ انک انت العلیم الحکیم ۱۲ عبدالرحمٰن

[3] قوله حینئذ اے حین اضمرت المفعول مفردا ۱۲۔

[4] قوله ولا یجوز ذلک بجہت ایں کہ اتحاد مصداق ہر دو واجب ست ۱۲۔

[5] قوله لا یجوز زیرا کہ مطابقت فیما بین ضمیر ومرجع واجب ست ۱۲۔

[6] قوله واذا لم یجز الحذف والاضمار وجہ عدم جواز حذف گزشت ووجہ عدم جواز اضمار سوائے آنکہ در کتاب ست اینکہ لزوم اضمار قبل ذکر مرجع در فضلہ کہ مفعول باشد درست نیست سوال۔ اگر ضمیر بعد اسم ظاہر آرند اضمار قبل الذکر لازم نیاید جواب۔ دریں صورت درمیان دو مفعول کہ در حقیقت مبتدا وخبر ست فصل باجنبی لازم می آید وایں جائز نیست چنانکہ شیخ رضی ذکر کردہ ودیگر شراح کافیہ متابعت او نمودند اعتراض وارد میشود بریں فاصلہ باجنبی در تنازع جائز ست ۱۲ عبدالرحمٰن۔

[7] مصنف ہرگاہ از بیان قسم اول مرفوعات فارغ شد بیان قسم ثانی او شروع نمود وگفت مفعول مالم یسم فاعلہ، ۱۲۔

[8] قوله، مفعول مالم یسم فاعلہ از ما موصولہ لفظ مراد ست تا تعریف اسم صریح را مثل ضرب زید ومؤول بحرف مصدری را نیز مثل یستحسن ما قمت اے قیامک ومؤول بغیر حرف مصدری را مثل لا یبالی ام قمت ام قعدت شامل باشد ۱۲ منہل۔ [ع] قوله حینئذ اے حین اضمرت المفعول مثنی ۱۲۔

وهو كل مفعول حذف فاعله[1] واقيم هو مقامه[2] نحو ضُرِبَ زيدٌ وحكمه في توحيد فعله وتثنيته وجمعه وتذكيره وتانيثه على قياس[3] ما عرفت في الفاعل

(اي نزك ۱۲) (فتذكر ۱۲)

فصل[4]

المبتدأ والخبر هما اسمان[5] مجردان[6] عن العوامل اللفظية احدهما مسندٌ اليه ويسمّى المبتدأ والثاني مسندٌ به ويسمّى الخبر نحو زيدٌ قائمٌ والعامل[7] فيهما معنوي وهو الابتداء واصل المبتدأ ان

(ثالث ورابع ۱۲) (.... سماعية كانت او قياسية ۱۲)

---

[1] قوله فاعله اضافت فاعل سوی مفعول بادنی ملابست ست وآں اینکه فاعلیت اومر فعلے راست که آں مفعول تعلق بدو دارد ۱۲ درایه۔

[2] قوله اقیم ہو مقامه درمسند الیه ومقدم بودن وبرائے دفع توہم این معنی که فعل یعنی اقیم مسند سوی مقامه است پس خالی بودن جمله معطوف برجمله که صفت واقع است از ضمیر لازم می آید ہواز مستتر که دراقیم است تاکید آورده ۱۲ درایه شرح ہدایة النحو۔

[3] قوله علی قیاس ما عرفت فی الفاعل یعنی ہرگاه این مفعول مظہر باشد خواه واحد بود خواه مثنی خواه مجموع فعل واحد بود واگر مضمر باشد برای واحد فعل واحد بود وبرای مثنی مثنی وبرائے جمع جمع واگر مؤنث حقیقی باشد مظہر بود خواه مضمر فعل مؤنث آورده شود بشرط نبودن فاصل میان ہردو واگر کدامی فاصل بمیان مظہر مؤنث حقیقی یا مظہر مؤنث غیر حقیقی باشد ہردو تقدیر در تذکیر وتانیث فعل اختیار ست واگر ضمیر آں باشد نیز تانیث فعل واجب ست ۱۲ درایه شرح ہدایة النحو۔

[4] قوله فصل آه دریں فصل بیان دو قسم است یعنی مبتدا وخبر نه بیان یک قسم زیراکه اگر یک شمرده شود مخالف تصریح مصنف رح که دراجمال نموده لازم مے آید وبیان ہردو دریک فصل بجہت این که ہردو متلازم ہستند یعنی اصل این ست که ہرگاه یک ذکر کرده شود ذکر دیگرے لازم ست ۱۲۔

[5] قوله اسمان اگرچه اسمیة مبتدا التقدیری باشد پس ان وصله او مثل وَاَنْ تَصُوْمُوْا خَيْرٌ لَّكُمْ وجمله مسند الیها مثل سَوَاۗءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ دریں تعریف داخل ماند لیکن تسمع بالمعیدی خیر من ان تراه بریک رائے بتقدیر ان مثل ثانی ست وبرائے دیگر مثل ثالث ۱۲۔

[6] قوله مجردان ازیں قید اسم کان واخوات او واسم ان واخوات او ومفعول اول باب علمت واول وثانی باب اعلمت خارج شد ومصنف رح قید معنی راکه بعد اللفظیه ضروری بود ترک کرد یعنی مبتدا مجرد باشد از عوامل لفظیه برحسب معنی خواه درانجا عامل لفظی نباشد یا باشد لیکن ازروئے معنی معدوم بود پس بحسبک درہم دریں تعریف داخل ماند زیراکه ہرگاه بای جاره زائد ست لہذا درحکم معدوم شد وہمچنین خبر نیز از عوامل لفظیه ازروئے معنی مجرد باشد پس مثل ما زید بقائم نزد تمیمیه وما ان عمرو بمذاہب نزد تمیمیه وحجازیه ومبرد نیز داخل ماند کذا فی المنہل ۱۲۔

[7] قوله والعامل فیہما آه متاخرین مثل جزولی وزمخشری وابن حاجب اختیار کرده اند زیراکه ابتدا ہردو جزو رابیک اقتضا مقتضی شده پس درہردو عمل خواہد کرد وارد میشود بدین قول اینکه فعل با اینکه عامل اقوی ست عمل در رفع بغیر اتباع نمی کند وفراء وکسائی گفته که ہردو درہمدیگر عامل می شود وکوفیه گفتند که ارتفاع مبتدا از ضمیر درخبر که راجع بجانب مبتدا است ودرخبر شرط نموده اند که جامد باشد وبعضی گفته اند که مبتدا بسبب اسناد خبر مرفوع می باشد چنانکه درارتفاع فاعل متاخرین گفته اند وسخافت ہریک ازیں اقوال پوشیده نیست کذا فی منہیه متن متین وزجاج گفته ونسبت بجانب مبرد نموده که ابتدا رافع مبتدا است ومجموع ہردو عامل درخبر ۱۲۔

ع بصریه ابتدا را بتجرید اسم از عوامل لفظیه بجہت اسناد چیزے بسوئے او یا اسناد او بسوئے چیزے تفسیر نموده اند ۱۲۔

يكون مَعرفةً واصل الخبر ان يكون نكرةً والنكرة اذا وُصِفَتْ جاز ان تقعَ مبتدأً نحو قوله تعالى

ای الاولی فی الخبر ما یقتضیه الدلیل فیه ۱۲ درایه — بسبب صفت ایمان در عبد اشتراک قلیل شد ۱۲

وَلَعبدٌ مُؤمِنٌ خيرٌ مِنْ مُشرِكٍ وكذا اذا تُخصِّصَتْ بوجه اٰخرَ نحو أرَجُلٌ فی الدار ام امرأةٌ

زیرا که از تخصیص اشتراک قلیل می‌شود ۱۲

وما احدٌ خيرٌ منكَ وشرٌّ اهَرَّ ذا نابٍ وفى الدار رجلٌ وسلامٌ عليكَ وان كان احدُ الاسمين

تخصیص ست بصفت عموم ۱۲ — اهرار بفریاد در آوردن سگ ۱۲ — تخصیص ست بتقدیم خبر ۱۲ — تخصیص است به نسبت او سوی متکلم ۱۲

معرفةً والاٰخرُ نكرةً فاجعلِ المعرفةَ مبتدأً والنكرة خبرًا البتة كما مَرَّ وان كانا معرفتين

فاجعل ايَّهما شئتَ مبتدأً والاٰخرَ خبرًا نحو الله تعالى الٰهنا ومُحمّدٌ نبيّنا واٰدمُ ابونا وقد

جل جلاله ۱۲ — صلی الله علیه وعلی آله وسلم ۱۲ — علیه السلام ۱۲

يكون الخبر جملةً اسميّةً نحو زيدٌ ابوه قائمٌ او فعليّةً نحو زيد قام ابوه او شرطيّةً نحو

۱؎ قوله نكرة لكون الخبر محكوماً به واصل المحكوم به التنكير ۱۲ درایه ۲؎ قوله، وکذا آه یعنی چنانکه نکره مبتدا واقع می‌شود هرگاه تخصیص بوصف کرده شود همچنین مبتدا واقع میگردد هرگاه تخصیص بسوئے وصف نموده آید و وجوه تخصیص حسب تصریح مصنف شش ست ۱۲۔

۳؎ قوله اذا تخصصت آه مبتدا نکره بغیر تخصیص در مثل کوکب انقض الساعة آمده بهمیں جهت ابن برهان گفته که مدار صحت اخبار از نکره افادت ست و شیخ رضی هم برهمیں راضی شده وضابطۂ تجویز اخبار از مبتدا و فاعل خواه هر دو معرفه باشند خواه نکره ندانستن مخاطب است مر نسبت را پس اگر مخاطب جاهل نسبت باشد اخبار صحیح بود اگرچه مخبر عنه نکره است مثل کوکب انقض الساعة و اگر مخاطب عالم نسبت ست اخبار صحیح نخواهد بود اگرچه مخبر عنه معرفه باشد مثل زید شئ که شئ بودن زید از امور بدیهیه است ۱۲۔

۴؎ قوله وما احد آه نکره تحت نفی آمد لهذا مفید عموم افراد باشد و در جمیع افراد تعدد نیست بلکه امر واحد ست و خلاصه این وجه اینکه هرگاه از نکره طبیعت مراد گیرند دران تعدد نخواهد بود بلکه آن امر واحد ست ۱۲ عبد الغفور۔

۵؎ قوله، وشر اهر الخ هرگاه شر مشابه فاعل ست بچیزے که فاعل مخصص میشود تخصیص یافت زیرا که بجائے شر اهر آه ما اهر ذا ناب الا شر مستعمل میشود و این مثل ست که برائے مرد قوی گفته میشود وقتیکه او را در حادثه ناتوانی رو داده باشد ۱۲ عبد الرحمن۔

۶؎ قوله سلام علیک تخصیص این نکره به نسبتش جانب متکلم زیرا که اصل او سلمت سلاماً علیک فعل محذوف شد و از نصب بجانب رفع بنا بر قصد دوام و استمرار عدول گردیده گویا گفت گوینده سلامی ای سلامی من قبلی علیک ۱۲۔

۷؎ قوله، فاجعل ایهما آه این تخییر وقتی ست که هر دو در اعتقاد متکلم در معرفت و جهالت نزد سامع مساوی باشند ورنه هرچه ثبوت او در اعتقاد متکلم نزد سامع معلوم باشد غالباً مبتدا گردانیده شود و مجهول خبر ۱۲ صمدیه۔

۸؎ قوله، شرطیة در خبر بودن جملۂ شرطیه اختلاف ست نزد بعضے هر دو خبر ست و نزد بعض شرط خواه جزا و نزد بعضے جزا فقط و نزد بعضے جمله شرطیه مثل امر و نهی وغیره خبر نمی باشد ۱۲ درایه۔

عہ لکون المبتدأ محکوماً علیه والحکم علی الشئ انما یکون بعد معرفته ۱۲ ۔ للہ و تصغیر نیز بمنزله وصف ست از تقلیل اشتراک مثل رجیل قاعد ۱۲ درایه۔

للعہ و هر آئینه بندۂ مسلمان بهتر است از مشرک ۱۲ فتح الرحمن ۵؎ تخصیص ست بعلم ثبوت خبر برائے یکے از دو جنس نزد متکلم ۱۲۔

۵؎ تخصیص ست بصفت مقدر زیرا که تقدیر شر عظیم اهر ذا ناب ست ۱۲ معہ قوله وقد کلمة قد للتقلیل اشارة الی ان الاصل فی الخبر ان یکون مفردا ۱۲۔

زيدٌ اِن جاءَنى فاكرمته او ظرفيّةً[1] نحو زيدٌ خلفكَ وعمروٌ فى الدار والظرف متعلق بجملة عند الاكثر وهى استقرّ مثلاً تقول زيدٌ فى الدار تقديره زيدٌ استقرّ فى الدار ولا بدّ[2] فى الجملة من ضمير[3] يعود الى المبتدأ كالهاء[4] فى ما مرّ ويجوز[5] حذفه عند وجود[6] قرينةٍ نحو السّمن منوانِ بدرهمٍ والبرّ الكرّ بستّين درهما وقد يتقدّم الخبر على المبتدأ نحو فى الدارِ زيدٌ و يجوز[7] للمبتدأ الواحدِ اخبارٌ كثيرةٌ نحو زيدٌ عالمٌ فاضلٌ عاقلٌ واعلم ان لهم قسمًا

(حواشی بین السطور: اى فعلية ۱۲ — زيراكه اصل عمل برائے فعل ست ۱۲ — روغن ۱۲ — گندم ۱۲ — بالضم پيمانه خوراک اندک ۱۲ صراح — اى لفظا ومعنا ۱۲)

---

[1] قوله او ظرفية دراں ظرف زمان باشد يا مكان يا قائم مقام ظرف مثل جار ومجرور واز حروف جر من والى وفى ولام وباو كاف وعن وعلى خبر مبتدا باشد نه غير آں پس هرگاه خبر ظرف يا مجرور باشد نزد اخفش متعلق بمفرد بود واين قول منسوب بسيبويه است ونزد جمهور بصريه متعلق بجمله مثل استقر اين هم منسوب بسيبويه وچنين ست كلام در ظرف ومجرور كه حال باشد يا صفت ليكن متعلق بجمله باشد بالاتفاق وابوعلى از استاد خود كه ابوبكر سراج ست نقل كرده كه ظرف ومجرور نه از قبيل مفرد ست ونه از قبيل جمله بلكه قسم براسه است ودريں قول نظر ست زيراكه ظرف ومجرور متعلق بمحذوف مى باشد كه حذف او واجب پس قسم براسه نشد وظرف مكان خبر از جثه مى آيد مثل زيد عندك والركب اسفل منكم واز معنى نيز مثل القتال عندك وظرف زمان خبر از معنى آيد مثل القتال يوم الجمعة او فى يوم الجمعة ونزد جمهور بصريه خبر از جثه نمى آيد ونزد قوميكه بعضے از انها ابن مالک است اگر مفيد نباشد خبر از جثه نمى آيد مثل زيد يوم الجمعة واگر مفيد باشد جائز ست مثل قولهم الهلال الليلة والرطب شهر ربيع وجمهور تاويل نمودند بايں طريق كه تقديرش طلوع الهلال الليلة واجود الرطب شهر ربيع ۱۲ درايه بزيادة كثيرة۔

[2] قوله ولا بد فى الجملة من ضمير يعود الى المبتدا يعنى رجوع كند سوے مبتدا وربط دهد آں رابط عائد جمله را بمبتدا زيراكه جمله بحيثيت اينكه جمله است مستقل است محتاج ربط بچيزے نيست پس وقت تعلق او بيكى از مبتدا وموصوف وذو الحال دراں از رابط عائد ضرورست كه او را ربط دهد ۱۲ درايه۔

[3] قوله ضمير اى عائد رابط وچوں ضمير بنسبت ديگر روابط بسيار مى آيد ونيز حذف ضمير جائز ست نه حذف روابط ديگر مصنف بر ضمير كفايت نمود ورابط نه گفت ۱۲ [4] قوله كالهاء فے ما مر اى در مثالها ومثل لام در نعم الرجل زيد وبودن مظهر بجائے مضمر مثل الحاقة ما الحاقة و عينيت خبر مر مبتدا را مثل قل هو الله احد وهذا زيد قائم والشان زيد عاقل ومقولى زيد فاضل وعموم لفظ مثل اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ اِنَّا لَا نُضِيْعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًا۔ ان دوم با معمول خود خبر از ان اول افتاد وعموم من احسن عملا قائم مقام ضمير ست ۱۲ درايه۔

[5] و يجوز حذفه فقط يعنى حذف ضمير رابط درست ست نه حذف روابط ديگر چراكه در حذف لام عهد ذهن بسوئے معهود انتقال نخواهد كرد ودر وضع مظهر موضع مضمر نكته كه برائے آں مظهر را آورده اند فوت خواهد شد وعينيت خبر مر مبتداء را حذف قبول نمى كند ۱۲ درايه۔

[6] قوله عند وجود قرينة هرگاه ضمير مجرور بمن بود حذف جائز ست در جمله اسميه كه مبتدا دراں جزوے از اجزائے مبتدا اول باشد زيراكه ضمير از جزئيت آگاه نمے كند كذا فى الرضى ودر مرفوع درست نيست ودر منصوب ومجرور ديگر حروف جاره سوائے من سماعى ست ۱۲ درايه۔

[7] قوله ويجوز للمبتداء آه اگر مخبر عنه واحد ست مثل زيد فقيه وكاتب بالاتفاق بعطف صحيح بود وبغير عطف بر مذهب صحيح زيراكه خبر حكم ست و احكام كثيره بر يک شئى جائز ست وتكثر اخبار بر دو گونه باشد جائز وآں آنكه معنى بدون آں تمام باشد مثل زيد عالم فاضل عاقل وواجب وآں آنكه بغير تكثر اخبار معنى تمام نبود چنانكه الخل حلو حامض والابلق اسود ابيض واگر مخبر عنه متعدد باشد حقيقةً مثل زيد وعمرو فاضل وجاهل يا حكمًا بايں طريق كه مخبر عنه صاحب اجزا باشد كه اخبار متعدده برآں انقسام يابد مثل انما الحيوة الدنيا لعب ولهو وزينة وتفاخر بينكم وتكاثر فى الاموال عطف واجب گردد ۱۲ شرح صمديه ودرايه عے بآوردن قد كه برائے تقليل ست اشارت ست بآنكه اصل در خبر تاخير ست ۱۲۔

آخر من المبتدأ ليس مسندًا اليه وهو صفة وقعت بعد حرف النفي نحو ما قائم زيدٌ او بعد حرف الاستفهام نحو اقائم زيد بشرط ان ترفع تلك الصفة اسما ظاهرا نحو ما قائم الزيدان واقائم الزيدان بخلاف ما قائمان الزيدان

فصل خبر انّ واخواتها وهي انّ وكانّ ولكنّ وليت ولعلّ فهذه الحروف تدخل على المبتدأ والخبر فتنصب المبتدأ ويسمّى اسم انّ وترفع الخبر ويسمّى خبر انّ فخبر انّ هو المسند بعد دخولها نحو انّ زيدًا قائمٌ وحكمه في كونه مفردًا او جملةً او معرفةً او نكرة كحكم خبر المبتدأ ولا يجوز تقديم اخبارها على اسمائها الا اذا كان ظرفا نحو ان في الدار زيدًا لمجال التوسّع في الظرف

(اي اشباه انّ وامثال انّ ١٢ — لضعف عملها ١٢)

فصل اسم كان واخواتها وهي صار واصبح وامسى واضحى

(اي اشباه لفظة كان ١٢ — جلئے جولاں نمودن ١٢)

---

١ قوله ما قائمان الزيدان خبر مقدم زیراکہ رافع ضمیر ست کہ بجانب الزیدان راجع ست ورافع اسم ظاہر نیست ١٢۔

٢ قوله بعد دخولها مراد از دخول آمدن این حروف ست بر مبتدا وخبر برائے اعطائے اثر خود در انہا لفظاً یا معناً پس تعریف بہ مثل یقوم در قول ان زیدًا یقوم ابوہ منتقض نخواہد شد ١٢ کذا فی شرح الجامی۔

٣ قوله کحکم خبر المبتداء در تعدد وتوحد واثبات ونفی وحذف وشرط وجوب عائد وقتیکہ جملہ باشد یا مفرد ومشتق یا مؤول بداں لفظاً باشد یا تقدیراً۔ باید دانست کہ خبر انّ در تمامی احکام مثل خبر مبتدا نیست زیراکہ خبر انّ ہرگاہ ظرف بود مقدم بر اسم باشد وتاخیرش جائز نیست بخلاف خبر مبتدا کہ ظرف بود تاخیرش جائز ست ونیز خبر انّ کہ ظرف باشد ہرگاہ بر و لام ابتداء در آید مقدم نباشد مثل ان زیدا لفی الدار ١٢ درایہ۔

٤ قوله ولا یجوز آہ دفع دخل ست تقریرش آنکہ ہرگاہ حکم خبر ان مثل حکم خبر مبتدا ست باید کہ تقدیم خبر او بر اسم او جائز باشد جواب۔ داد کہ لا یجوز الخ یعنی خبر ان با خبر مبتدا دریں باب مخالف است ومخالفت میان ہر دو بدو وجہ است یکے تقدیم خبر ان واشباہ او بر اسمائے آنہا وقتیکہ ظرف نباشد جائز نیست زیراکہ تصرف این حروف مثل تصرف افعال نحویان زشت مے انگارند۔ دوم۔ آمدن اسم مفرد کہ دراں معنی استفہام باشد خبر ازیں حروف درست نیست وخبر مبتدا مے آید پس انّ این زیدًا گفتہ نخواہد شد ١٢ درایہ۔

٥ الا اذا کان آہ یعنی تقدیم خبر ان واخوات آں بر اسمائے آنہا در تمامی اوقات جائز نیست مگر وقت ظرف بودن کہ دریں ہنگام تقدیم خبر بر اسم جائز ست ہرگاہ اسم معرفہ بود مثل کریمہ اِنَّ اِلَيْنَا اِيَابَهُمْ وواجب ست ہرگاہ اسم نکرہ بود مثل اِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا وَاِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِكْمَةً ١٢ درایہ۔

٦ قوله لمجال آہ یعنی انما جاز تقدیم اخبارہا علی اسمائہا اذا کان ظرفا لمجال التوسع ١٢ درایہ۔

٧ قوله التوسع فی الظرف حیث اتسعوا فیہا بما لم یتسعوا فی غیرہا لکثرۃ وقوعہا فی کلامہم فائدہ بصریہ ارتفاع خبر بایں حروف قائل ہستند وکوفیہ میگویند کہ رافعش ہمان ست کہ در وقت خبر بودن از مبتدا بودہ ١٢ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

٨ قوله اسم کان بعضے از نحویان مثل ابن حاجب اسم کان را داخل فاعل شمردہ اند ونزد بعضے از ملحقات فاعل ست ومختار مصنف ہمیں ست لہذا اورا مرفوع مستقل شمار کردہ وبرائے او فصلے جداگانہ ترتیب دادہ ١٢۔

ع خواہ مشتق باشد مثل ناصر ومنصور وکریم خواہ قائم مقام او مثل اسم منسوب چنانکہ بصری ١٢۔

ع حرف الاستفہام نگفت تا مثل ہل قائم زید داخل ماند ١٢ ل اسمیہ باشد یا فعلیہ ظرفیہ باشد یا شرطیہ ١٢ لل فراخی کردن وفراخ نشستن در مجلس ١٢۔

وظلّ وباتَ وراحَ وأضحٰى وعاد وغدا وما زال وما بَرِحَ وما فتئ وما انفكّ وما دام وليس فهذه

الافعال تدخل ايضاً على المبتدأ والخبر فترفع المبتدأ ويسمّٰى اسم كانَ وتنصِبُ الخبرَ ويُسمّٰى

وما اشتق منها ١٢ — واخواتها ١٢

خبر كان فاسمُ كانَ [1] هو المسند اليه [2] بعدَ دخولها نحو كان زيدٌ قائماً [3] ويجوز في [ع] الكلّ

واخواتها ١٢ — بلا خلاف بين النحويين ١٢

تقديم اخبارِ ها [عط] على اسمائها نحو كانَ قائماً زيدٌ [4] وعلى نفس الافعال

لقوتها في العمل ١٢

ايضاً في [5] التسعةِ الاول نحو قائماً كان زيدٌ ولا يجوز ذلك في [6] ما في اوله ما فلا يقال قائماً

موصولة ١٢ — اي لفظ ما ١٢

ما زال زيد وفي [7] ليس خلافٌ وباقي الكلام في هذه الافعالِ يجيُ في القسم الثاني

اي در بحث فعل ١٢

١ـ قوله، هو المسند اليه جنس ست كه هر مسند اليه را شامل ست مبتدا باشد يا اسم ما ولا المشبهتين بليس وغيره لبعد دخولها فصل ست كه تمامی مذكورات را خارج می كند ١٢ درايه ٢ـ قوله، بعد دخولها معنيش سابق گذشت پس ايراد نخواهد شد باخوه در مثل كان زيد يضرب اخوه ١٢۔

٣ـ قوله، ويجوز في الكل اے في هذه الافعال كلها بلا خلاف بين النحاة واين جواز وقتی ست كه اعراب اسم وخبر در لفظی باشد درين هنگام از التباس ايمن خواهد بود وهرگاه هردو مقصود باشند مثل ما كان موسیٰ عيسی درين صورت اول برائے اسميت معين بود مگر بقرينه لفظی يا معنوی چنانكه سابق در بحث فاعل مذكور شد ١٢ ٤ـ قوله وعلى نفس الافعال آه زيرا كه اينها افعال صريحه هستند وآنها در عمل قوی باشد ومانع تقديم موجود نيست چنانكه در افعاليكه در اول آنها لفظ ماست كذا في المنهل مع زيادة۔

٥ـ قوله، في التسعة الاول شايد كه از قلم ناسخ سهواً برآمده چراكه تقديم اخبار برنفس يازده افعال جائز ست چنانكه دركتب مطوله تصريح آں نموده اند وآں از كان تا غدا ١٢

٦ـ قوله، ما في اوله ما خواه مصدريه باشد چنانكه در ما دام وخواه نافيه چنانكه در غير او اما اول بجهت آنكه مصدريه حرف موصول ست وچيزيكه تحت موصولات باشد مقدم بر موصولات نمی آيد واما ثانی بسبب آنكه برائے ما نافيه صدر واجب ست پس چيزيكه لبعد او باشد مقدم برو نخواهد شد ١٢ منهل۔

٧ـ قوله، وفي ليس آه نزد اكثر تقديم خبر بر ليس جائز وكوفيه منع كردند زيرا كه ليس بر مذهب شان حرف ست وكان را بليس لاحق كردند وبر مذهب مبرد اگرچه ليس فعل ست ليكن موافق كوفيه وبنظر عدم تصرف ومشابهت او بما ونقصان فعليت ترك نون وقايه با او جائز شد چنانكه در قول شاعر ست مصرع اذهب القوم الكرام ليسی + وبهميں جهت بعضے بر ابطال عمل او بالا اجازت دادند چنانكه در قول شان ست ليس الطيب الا المسك بالرفع ومجوزين تقديم بكريمه الا يوم ياتيهم ليس مصروفاً عنهم استدلال آورده اند زيرا كه دريں آيت ظرف معمول خبر ست ومعمول مقدم بر دست وتقدم معمول جائز نه باشد مگر جائے كه تقدم عامل جائز بود كذا في الرضی ودريں قول نظر ست زيرا كه تسليم نمی كنم كه ظرف در آيت معمول خبر باشد بلكه جائز ست كه بسبب اضافت او بجانب جمله مبنی بر فتح باشد چنانكه ابن الانباری گفته ومحلاً مرفوع بنا بر آنكه مخبر عنه مبتدا است وخبر او ليس باشد باعتبار آنكه در معنی منفی ست كذا في المنهل ١٢۔

عـ بايں طريق كه خبر ميان فعل واسم آيد ١٢۔ عط اي كما يجوز في الكل تقديم اخبارها على اسمائها ١٢۔

ان شاء الله تعالیٰ **فصل** اسم ما ولا المشبهتین بلیس وهو المسند الیه بعد دخولهما

ای سابع ۱۲

نحو ما زیدٌ قائماً ولا رجلٌ افضلَ منک ویختص لا بالنکرة ویعم ما بالمعرفة والنکرة **فصل**

تا من ۱۲

خبر لا لنفی الجنس وهو المسند بعد دخولها نحو لا رجل قائمٌ

المقصد الثانی

ای نفی الحکم وصفته عن الجنس ۱۲

فی المنصوبات

الاسماء المنصوبة اثنا عشر قسماً المفعول المطلق وبه وفیه وله ومعه

اے اصالة ۱۲

والحال والتمییز والمستثنیٰ واسم انَّ واخواتها وخبر کانَ واخواتها والمنصوب بلا التی

لنفی الجنس وخبر ما ولا المشبهتینِ بلیس **فصل** المفعول المطلق وهو مصدرٌ بمعنیٰ

اول ۱۲

---

۱ قوله المشبهتین بلیس یعنی تشبیه داده شده اند هر دو بلیس از جهت نفی و در آمدن بر مبتدا و خبر ۱۲۔

۲ قوله وهو المسند الیه آه عمل ما و لا لغت حجازیه است و بنو تمیم مطلقاً عامل نمیگردانند و ابن هشام و ابن قاسم و جماعتے نقل نمودند که لا بسبیل قلت عمل لیس مے کند و آں هم بشروط لیکن از حجازیه نقل نمودند و مبرد و اخفش اعمال لا بعمل لیس منع کردند و ابن ولاد از زجاج حکایت کرده که لا در رفع اسم خاصةً قائم مقام لیس است و در خبر عمل نمی کند ۱۲۔

۳ ویختص لا الخ اشارت ست بفرق میان هر دو آں بسه وجه است اول لا بر نکره آید فقط و آں هم کم و ما بر معرفه و نکره هر دو دوم لا برائے نفی مطلق ست و ما برائے نفی حال سوم در آمدن ما بر خبر لا جائز نیست بر خلاف ما و همیں جهت مشابهت ما بلیس اکثر است از مشابهت لا بلیس ۱۲ درایه۔

۴ قوله در خبر لا در نصب دادن لا اسم را اتفاق است و در رفع دادن خبر اختلاف سیبویه گوید که عامل او ابتدا است چنانکه بیشتر از آمدن لا بوده و اخفش و مبرد و زمخشری رفع بلا گویند ۱۲۔

۵ بجهت اشتراک منصوبات با مرفوعات دریں که یک عامل در دو اسم عمل می کند منصوبات را پس مرفوعات آورد ۱۲ درایه۔

۶ قوله والمنصوب بلا اسم لا نه گفت زیرا که اسم لا کمتر منصوب باشد بخلاف دیگر منصوبات اگرچه کل منصوب نمی باشد اما چوں اکثرے از منصوبات ست لهذا برائے اکثر حکم کل داده تجوزاً معدود از منصوبات ساخت ۱۲ ش۔

۷ قوله المفعول المطلق وجه تسمیه بمطلق ایں که مفعول در حقیقت همیں ست نه دیگران و یا عدم تقیید آں بباء و فی و لام و مع ست و همیں ست وجه تقدیم او بر سائر مفاعیل ۱۲ درایه مع زیاده۔

۸ قوله هو مصدر خواه حقیقةً خواه حکماً اکنون تعریف مثل ویحةً را در اهلکه الله ویحةً اے اهلاکاً واقع شده شامل ست زیرا که ویحةً گو اسم عین ست مصدر نیست۔ مگر چوں که در دعاست معنی مجازی او که هلاک باشد مراد ست ۱۲ ش مع زیاده۔

۹ قوله بمعنی فعل احتراز شد از مثل الضرب واقع علیٰ زید و کراهت قیامی ۱۲ درایه۔

۱۰ و از بیان معنی دخول در خبر ان نقض نخواهد شد باخوه در مثل ما زید یضرب اخوه ۱۲۔

۱۱ قوله بعد دخولها و از بیان معنی دخول که سابق گذشت نقضی بیضرب در مثل لا رجل یضرب اخوه دار و نخواهد شد ۱۲۔

۱۲ وجه تقدیم مفاعیل بر سائر منصوبات می شود اینها اصل منصوبات و دیگر منصوبات بر اینها محمول هستند ۱۲۔

فعلٍ مذکور قبلہ ویذکر للتاکید کضربتُ ضرباً اولبیانِ النوع نحو جلستُ جِلسۃَ القاری
وتفنیکہ معنی او لبعض نوع فعل باشد ۱۲ — بکسر جیم ۱۲ اش

اولبیانِ العدد کجلستُ جلسۃً اوجلستین اوجلساتٍ ویکونُ من غیر لفظِ الفعل المذکور
بفتح جیم ۱۲ اش — بلفظہ ۱۲

نحو قعدتُ جُلوساً وانبتَ نباتاً وقد یُحذف فعلہ لقیامِ قرینۃٍ جوازاً کقولک للقادم
حالیۃ کانت اومقالیۃ ۱۲ — مقالیۃ مثال قرینۃ ۱۲ — ناصب ۱۲ ای عامل — لاجل الایجاز والاختصار ۱۲

خیر مقدمٍ ای قدمتَ قدوماً خیرَ مقدمٍ ووجوباً سماعاً نحو سقیاً وشکراً وحمداً او

دُعیاً ای سقاکَ اللہ سقیاً وشکرتُک شُکراً اوحمدتُک حمداً ورعاکَ اللہ رعیاً

فصل المفعولُ بہ وھواسمُ ما وقعَ علیہ فعلُ الفاعل کضرب زیدٌ عمرواً وقد
ثان ۱۲ — نائب فاعل المفعول وضمیر بہ راجع سوی الف لام ۱۲

۱؎ قولہ مذکور قبلہ خواہ مذکور حقیقۃ باشد مثل ضرب ضرباً یا حکماً مثل فضرب الرقاب اے فاضربوا ضرب الرقاب ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولہ العدد ای الوحدۃ والکثرۃ سواء کان العدد مفہوماً من لفظ المصدر کجلست جلسۃ الخ ای مرۃ واحدۃ اومرتین اومن صفۃ نحو ضربتہ ضرباً کثیراً ۱۲ درایہ ۳؎ قولہ نحو قعدت آہ صحیح بودن این مثال وقتی ست کہ قعود وجلوس مترادف باشند ومیان ہر دو فرق نباشد بہ این کہ قعود نشستن پس ایستادن راگویند وجلوس نشستن عقب غلطیدن بپہلو را ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ نباتا، این ست بر قول مبرد وکسائی لیکن سیبویہ عامل از باب او مقدر می سازد ای قعدت وجلست جلوساً وانبتہ اللہ بنبت نباتاً حسناً ۱۲۔

۵؎ قولہ سماعاً صفت بعد صفت یا بے نسبت محذوف واین حذف میان نحات بسیار شائع ست تقدیرش حذفاً واجباً سماعیاً ۱۲ عبدالرحمٰن۔

۶؎ قولہ نحو سقیا الخ مثال قرینۂ حالیہ زیرا کہ سقیاً وغیرہ برائے کسے کہ سزاوار دعائے خیر باشد گفتہ شود پس حال دلالت کرد بریں کہ تقدیر سقاک اللہ سقیاً ورعاک اللہ رعیاً الخ باشد ۱۲ درایہ۔

۷؎ قولہ رعیاً الخ در کلام عرب این مصادر با افعال خود مستعمل نمی شوند ومعنی وجوب حذف سماعی ہمیں ست سوال۔ حمدت اللہ حمداً وشکرتہ شکراً را با افعال عاملہ می گویند جواب۔ در مصادر یکہ مستعمل بلام می شوند حذف افعال واجب مثل حمداً لہ، وشکراً لہ، وعجباً لہ، ونیز این کلام مولدین است کلام عرب نیست ۱۲ درایہ ویوسفیہ

۸؎ قولہ وقع علیہ آہ مراد از وقوع فعل تعلق فعل ست باچیزے کہ فعل بغیر آں متعقل نشود از روئے نفی باشد خواہ اثبات ووقوع حسی مراد نیست تا بمثل عبدت اللہ وشکرتہ نقض وارد شود کذا فی المنہل ۱۲۔

۹؎ قولہ فعل الفاعل مصنفؒ فعل الفاعل را بقید بلا واسطہ حرف الجر مقید نہ ساخت تاہر دو قسم مفعول بہ راکہ بلا واسطہ وبواسطہ حرف ست تعریف شامل باشد کذا فے المنہل ۱۲۔

۱۰؎ قولہ وقد یتقدم واین مسئلہ را مصنفؒ در بحث فاعل بجہت این کہ از احکام فاعل باشد ودریں جا بجہت اینکہ از احکام مفعول ست ذکر کردہ ۱۲ درایہ ۱؎ ویا اسمیکہ بر معنی فعل شامل باشد مثل ضارب ضرباً ۱۲ اللمعۃ اگر در مفہوم او زیادت بر مفہوم فعل نباشد ۱۲۔

ع؎ سماعی چوں بہ نسبت قیاسی قلیل ست لہذا بر قیاسی مقدم نمودہ شد ۱۲۔

ع؎ لام بمعنی عند ای وقت قیام قرینۃ ۱۲ ل؎ مصدریت اسم تفضیل باعتبار موصوف یا مضاف الیہ او باشد ۱۲ اش۔

يَتَقَدَّمُ على الفاعِلِ كَضَرَبَ عمرًا زيدٌ وقد يُحذف فعله لقيام قرينة جوازًا نحو زيدًا
في جواب مَنْ قال مَن اَضرِبُ ووجوبًا في اربعةِ مَواضِعَ الاوّل سماعيٌّ نحو امرأً ونفسَه
وانتَهُوا خيرًا لكم واهلًا وسهلًا والبواقي قياسيّة الثاني التحذير وهو معمولٌ بتقدير
اتّقِ تحذيرًا مِمّا بعده نحو ايّاكَ والاسدَ اصله اِتّقِكَ والاسدَ او ذكر المحذَّرُ منه مكرّرًا نحو

ای حذفا جائزا ۱۲ — و دریں قسم بسبب تنگی وقت فعل مذکور نشد ۱۲ — ونحوه مثل حذر و باعد وجنب ۱۲ — بصیغہ مجہول معطوف بر حذر یا ذکر مقدر رکہ

---

۱ قولہ قرینۃ خواہ مقالیہ باشد خواہ حالیہ مثل مکہ برائے کسے کہ متوجہ مکہ باشد ای تُرِیدُ مکّۃ ۱۲ ش۔

۲ قولہ اربعۃ مواضع آہ تخصیص بذکر ایں چہار مواضع بنا بر آنکہ نزد جمہور عدد افادت حصر نمے نماید و برائے حصر نیست زیرا کہ در باب منصوب علی المدح مثل الحمد للہ الحمید و یا منصوب علی الذم مثل اتانی زید الفاسق الخبیث و منصوب علی الترحم نحو مررت بزید المسکین بتقدیر اعنی و باب اغرا مثل اخاک اخاک اے الزم حذف فعل نیز واجب ست بلکہ تخصیص بجہت کثرت مباحث مواضع مذکورہ ایں ابواب است ۱۲۔

۳ قولہ سماعی، علت وجوب حذف در سماعیات کثرت استعمال ست و ہر گاہ ضابطہ کہ باو ثبوت علت وجوب حذف شناختہ شود موجود نیست لہذا سماعی ست کذا فی الرضی ۱۲۔ ۴ قولہ امرأً ونفسہ۔ تقدیرہ اترک امرأً ونفسہ ای قصر یدک ولسانک من المرء فرعنہ وعن نفسہ و او ونفسہ بر تقدیر اول بمعنی مع باشد و بر تقدیر ثانی برائے عطف بایں طریق کہ نفسہ بر امرأً معطوف باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۵ قولہ انتہوا۔ اے انتہوا یا معشر النصارے عن قولکم ان اللہ ثالث ثلثۃ واقصدوا خیرًا لکم وہو التوحید ۱۲ درایہ۔

۶ قولہ اہلًا تقدیرہ اتیت مکانًا اہلًا لا اجانب فیہ یعنی در آمدے در مکان آباد کہ ویران واجنبی دراں نیست ۱۲۔

۷ قولہ وسہلًا ای وطیت مکانًا سہلًا من البلاد لا حزنًا یعنی نوردیدی تو زمین ہموار را از بلاد نہ زمین سخت و درشت را و ایں قولیست کہ میزبان برائے خاطر داشت و خوشدلی مہمان مے گوید ۱۲۔

۸ قولہ قیاسیۃ یعنی قاعدہ کلیہ الیست کہ ہر جا کہ آں ضابطہ حاصل شود فعل محذوف مے گردد ۱۲۔

۹ قولہ التحذیر در لغت ترسانیدن چیزے از چیزے و دور داشتن و در اصطلاح ہو معمول بتقدیر اتق مثلاً اے بَعِّدْ و نَحِّ وغیرہ ایضًا ۱۲۔

۱۰ قولہ مما بعدہ یعنی برائے ترسانیدن از آنچہ مذکور بود بعد معمول اتق بواو عطف نحو ایاک والاسد و تقدیر آں اتق نفسک ان تتعرض للاسد واتق الاسد ان یہلک چنانچہ در مفصل مفصل مذکور ست و اگر بعد من و عن مذکور باشد مثل ایاک من الاسد و عن الاسد بریں تقدیر تقدیر باعد یا نحّ از تنحی بمعنی زائل شدن چیزے و دور شدن اولیٰ ست از تقدیر اتق زیرا کہ اتق متعدی بمن و عن نمی شود بخلاف باعد و نحّ ۱۲ کذا فی المنہل۔

۱۱ قولہ اتقک والاسد چوں ضمیر فاعل و مفعول ہر دو برائے یک چیز بود ناچار دوم را در غیر افعال قلوب بلفظ نفس بدل نمودند پس اتق نفسک والاسد شد و ہر گاہ اتق بجہت تنگی مقام محذوف گشت بجہت زائل شدن ضرورت نفس را نیز دور نمودند و بسبب فقدان چیزے کہ باو متصل شود ضمیر متصل را منفصل منقلب ساختند والاسد معطوف بر ایاک ست و معنی کلام اتق نفسک من الاسد واتق الاسد من نفسک ۱۲۔

الطریق الطریق الثالث ما اضمر عاملہ علی شریطة التفسیر وھو کل اسم بعدہ فعل اوشبھہ

(ای اتق الطریق الطریق ۱۲ — ای قدر ۱۲)

یشتغل ذلک الفعل عن ذلک الاسم بضمیرہ او متعلقہ بحیث لو سلط علیہ ھو او مناسبہ

(یعرض ۱۲ — ای بسبب عملہ فی ضمیرہ ۱۲ — ای متعلق الاسم او متعلق الضمیر ۱۲ — مناسب باشد ۱۲ بترادف یا للزوم — ای فعلیکہ)

لنصبہ نحو زیدا ضربتہ فان زیدا منصوب بفعل محذوف مضمر وھو ضربت یفسرہ

الفعل المذکور بعدہ وھو ضربتہ وھذا الباب فروع کثیرة الرابع المنادی وھو اسم

(مذکورة فی المطولات ۱۲)

مدعو بحرف النداء لفظا نحو یا عبد اللہ ای ادعو عبد اللہ وحرف النداء قائم مقام

(من حرف ۱۲ — ممیز از حرف ست ۱۲ — وانادیہ ۱۲)

---

۱ قولہ الطریق الطریق وہمچنین ست الجدار الجدار ای اتق الجداران یسقط علیک وانما کرر المحذر منہ للتاکید ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ، ما اضمر عاملہ حذف فعل دریں قسم بسبب اینکہ تا مفسر بکسر ومفسر بفتح یکجا جمع نشود ۱۲۔

۳ قولہ، علی شریطة التفسیر اضافت شریطہ بجانب تفسیر بیانیہ ست ای بناء علی شریطة ہو التفسیر وشریطہ وشرط بمعنی واحد ست ۱۲۔

۴ قولہ کل اسم بجائے آں کل مفعول نہ گفت زیراکہ ما اضمر عاملہ عام ست ازیں کہ مفعول بہ باشد یا مفعول فیہ واز کل مفعول مفعول بہ متبادر می شود ومفعول فیہ خارج مے گشت ۱۲ درایہ۔ شرح ہدایة النحو۔

۵ قولہ او شبہہ۔ ومراد از شبہ اسم فاعل واسم مفعول باشد نہ مصدرست وصفت مشبہ واسم تفضیل زیراکہ شبہ بمعنی مشابہ است چنانکہ مثل بمعنی مماثل ومشابہت اسم فاعل واسم مفعول با فعل ظاہر است وبس ۱۲ درایہ۔

۶ نحو زیداً ضربتہ۔ مصنف رح برائے فعل مشتغل بضمیر کہ اگر او را ابراول ایں اسم آرند نصب دہد مثال داد وباقی را ترک نمودہ برائے آگاہی مبتدی بیانش ضرور پس زیداً ضربت غلامہ برائے فعل مشتغل بمتعلق کہ اگر لازم او را کہ اہنت باشد بریں اسم آرند نصب دہد مثال ست وزیداً مررت بہ برائے فعل مشتغل بضمیر کہ مناسب مرادف او را کہ جاوزت باشد اگر بریں اسم در آرند نصب دہد مثال ست وزیداً حبست علیہ برائے فعل مشتغل بضمیر کہ اگر مناسب یعنی لازم او کہ لابست باشد بریں اسم بر گمارند نصب دہد مثال ست ۱۲۔

۷ قولہ ولہذا الباب فروع آہ یکے ازاں وجوب نصب دراں بعد حروف شرط کہ ان ولو باشد وحروف تحضیض کہ آں ہلا والا ولولا ولوما ست مذکور بود مثل ان زیدا ضربتہ فرع دوم اختیار نصب اسمیکہ مذکور بود در جملہ کہ عطف او بر جملۂ فعلیہ باشد تا میان ہر دو جملہ کہ معطوف ومعطوف علیہا باشد مناسبت پیدا شود مثل ذہبت فزیدا لقیتہ وہمچنیں اسمیکہ بعد حرف نفی یعنی ما ولا وان سوای لم ولما ولن ولبعد حرف استفہام ولبعد اذا الشرطیہ ولبعد حیث وقبل امر ونہی مذکور باشد نصب مختار ست زیراکہ ایں ہمہ مقامات فعل ست مثل ما زیداً ضربتہ، ولا زیدا ضربتہ، وان زیداً ضربتہ، الا تا دیبا وازیدا ضربتہ واذا عبد اللہ تلقہ، فاکرمہ، وحیث دیداً تجدہ فاکرمہ وزیداً اضربہ وزیدا لا تضربہ، وہمچنین وقت خوف التباس مفسر بکسر بصفت در حالت رفع نصب مختار است مثل۔ اِنَّا کُلَّ شَیْءٍ خَلَقْنٰہُ بِقَدَرٍ ۱۲ شرح جامی۔

ع من المواضع التی یجب فیہا حذف الفعل الناصب للمفعول ۱۲ درایہ ع واز شبہہ درینجا تعرض نہ کرد بجہت اینکہ قریب مذکور شد ۱۲ درایہ۔

ل قولہ ادعو آہ یعنی ادعوک۔ بجائے ضمیر خطاب اسم ظاہر آمد وبجائے ادعو یا پس وارد نخواہد شد ادعو عبد اللہ احتمال حکایت مع الغیر دارد ویا عبد اللہ نہ زیراکہ ادعوک احتمال حکایت با غیر مخاطب ندارد ۱۲۔ س زیراکہ تقدیر ضربت زیداً ضربتہ است ۱۲۔

ادعو حروف النداء خمسة يا وايا وهيا واى والهمزة المفتوحة وقد يحذف حرف النداء لفظا نحو يوسف اعرض عن هذا واعلم ان المنادى على اقسام فان كان مفردا معرفة يبنى على علامة الرفع كالضمة ونحوها نحو يا زيد ويا رجل و يا زيدان ويا زيدون ويخفض بلام الاستغاثة نحو يا لزيد ويفتح بالحاق الفها نحو يا زيداه وينصب ان كان مضافا نحو يا عبد الله او مشابها للمضاف نحو يا طالعا جبلا اونكرة غير معينة كقول الاعمى يا رجلا خذ بيدى وان كان معرفا باللام قيل

بفتح ہمزہ و سکون یائے تحتیہ ۱۲ ۔ للتخفیف ۱۲ قرینہ جواز القیام ۔ یا یوسف ۱۲ ۔ اے یوسف رو گردانی کن ازیں ۱۲ ۔ ولا مشبہا بہ ۱۲ ۔ غیر مضاف ۔ غیر مضاف ولا مشابہا ۱۲ ۔ خواہ قبل ندا معرفہ باشد یا بعد ندا ۔ اے کالالف والواو ۱۲ ۔ المنادی ۱۲

۱؎ قولہ وقد یحذف حرف النداء یعنی گاہے حرف ندا جواز اوقت قیام قرینہ لفظاً محذوف می شود نہ معنیً وقتیکہ منادی اسم جنس واسم اشارہ ومستغاث ومندوب نباشد سوال۔ حرف ندا نائب ادعو ست ونائب محذوف نمی شود ورنہ حذف نائب ومنوب ہر دو لازم خواہد آمد وآں درست نیست جواب۔ ایں وقتی ست کہ حذف منوب درست نباشد وایں جا چناں نیست ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولہ کالضمۃ سوال برسکون یا برحرکتِ دیگر چرا مبنی نہ شد جواب بنا برحرکت اشارت ست بایں کہ بنائے او عارضی است نہ اصلی اگر مبنی بر فتح گردیدی ملتبس بعمل لاگشتی واگر برکسرہ بودی یا منادیٰ مضاف بجانب یائے متکلم محذوف کہ علامت کسرہ درو باقی ست التباس میرفت مثل یا عبادکہ اصل او یا عبادی ست اگر گوئی اعراب دریں منحصر نیست زیرا کہ نون در یضربان نیز اعراب ست گوئیم کلام در اعراب اسم ست ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۳؎ قولہ یا زیدان مصنف در تمثیل علم مثنی ومجموع معرف بلام چنانکہ مشہور ست نیاورد زیرا کہ آں مخصوص ست بغیر منادیٰ ونیز دو آلہ تعریف یعنی لام وحرف ندا جمع می شد ۱۲ درایہ۔

۴؎ ویخفض بلام الاستغاثۃ استغاثۃ طلبیدن مظلوم کسے را تا ظلم از و دفع نماید یعنی منادیٰ جر دادہ شود بلام استغاثۃ وآں لامے ست کہ بر مستغاث در آید برائے دلالت برینکہ او از ما بین امثال برائے طلب مخصوص ست وایں لام مفتوحہ می باشد تا وقت حذف مستغاث متغاث با مستغاث لہ ملتبس نشود مثل یا لزید بفتح لام در مستغاث وکسرا و در مستغاث لہ، ومعنی ادا دعوکم لہذا المظلوم الضعیف لتنظروا الیہ وتعینوا ایاہ بدانکہ مستغیث فریاد کنندہ ومستغاث کسیکہ از و فریاد نمایند مثل حاکم وغیرہ مستغاث لہ آنکہ برائے نفع او فریاد کنند وآں مظلوم باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۵؎ قولہ مشابہا للمضاف مشابہ بہ مضاف اسمی ست کہ بغیر انضمام امر دیگر معنی آں تمام نہ شود وآں یا معمول باشد مثل یا طالعاً جبلاً و یا حسناً وجہہ و یا خیراً من زید یا معطوف بر اسم اول بود بنوعے کہ ہر دو اسم یک چیز شدہ باشد مثل یا زیداً وعمراً ہرگاہ ایں مجموع را علم کسے گردانند ۱۲ املا عبد الغفور۔

عہ چوں بیان بناء خفض وفتح بہ نسبت نصب کمتر بود لہذا آنہا را مقدم ساخت ۱۲۔

للعہ الف وواو درینہا برائے اعراب نیست بلکہ محض برائے تثنیہ وجمع ست ۱۲۔

يا أيها[1] الرجل ويا أيتها المرأة ويجوز[2] ترخيم المنادى وهو حذف في آخره للتخفيف
لا بقانون تصريفي ولا سماع لغوي ١٢
كما تقول في مالك يا مال وفي منصور يا منص[11] وفي عثمان يا عثم ويجوز في آخر المنادى
مثال حذف يک حرف ١٢
المرخم الضم والحركة الأصلية كما تقول في يا حارث يا حار ويا حار واعلم أن يا من
حروف النداء قد تستعمل في المندوب أيضا وهو المتفجع[3] عليه بيا أو وا كما يقال يا زيداه و
كسے كہ برو گريند ١٢ — الذي يتحزن لاجله ١٢ — باء برائے الصاق ست نہ سببيت ١٢
وا زيداه فوا مختصة بالمندوب ويا مشتركة بين النداء والمندوب وحكمه في الإعراب و
ايں عبارت شارح اعتبار كرده ١٢
البناء مثل[4] حكم المنادى **فصل** المفعول فيه هو اسم ما وقع فعل الفاعل فيه من الزمان
ثالث ١٢ — اي شيء ١٢

---

[1] قوله: قيل يا ايها الرجل وجه توسط لفظ ايها ميان حرف ندا ومنادى معرف بلام موافقا لما رضي بارضي اينكه منادى مع لام يا مبني باشد يا معرب اول بعيدست زيراكه لام چوں معاقب تنوين ست مثل تنوين خواهد بود وازيں جاست كه بناے اسم بالام قليل ميباشد مثل الخمسة عشر واخواتها و الآن وثاني نيز بعيد زيراكه علت بنا موجودست وآں آمدن منادى بجاے كاف در افراد وتعريف لهذا يا ايها الرجل بتوسط اي مع هاے تنبيه درميان حرف ندا ومنادى معرف بلام گفته شود۔

[2] قوله ويجوز ترخيم المنادى اے ترخيم منادى جائزست وكثير ودر غير منادى ضرورى است وقليل ليكن مقصود در ندا منادى است زيراكه ندا كننده قصد مے كند كه از ندا بزودى فراغت نمايد وشتاب بمقصود رسد لهذا آخر منادى براے دشوار آمدن ندا محذوف شد كذا في الرضي ١٢۔

[3] قوله هو المتفجع عليه آه يعني المتفجع عليه وجوداً وعدماً پس متفجع عليه عدماً چيزے كه بر عدم او اظهار دردمندى نموده شود مثل ميتے كه برو نوحه كننده گريه كند ——— ومتفجع عليه وجوداً چيزے كه بر وجود او وقت نبودن متفجع عليه عدماً اظهار دردمندى نموده آيد مثل حسرت دويل كه بنوحه كننده وشيون دارنده وقت نه بودن ميت لاحق گردد پس براے هر دو قسم مندوب را التعريف شامل شد مثل يا زيداه ويا عمراه ويا حسرتاه ويا مصيبتاه ووا ويلاه بزيادت ها در آخر براے درازى آواز ١٢ اعبد الغفور۔

[4] قوله، مثل حكم المنادى اے در اعراب وبنا پس گفته مے شود وا زيداه وا عبد الله وا طالعاً جبلاً هرگاه مندوب معروف ومعين باشد وآں بجهت اينكه مندوب در اصل منادى ست معنى ندبه بر او عارض شده وايں وجه بر طبق ظاهر كلام سيبويه وصريح كلام جزولے ست اما بر مذهب ابن حاجب ايں كه مندوب به سبب تفجع بر مخصوص ست چنانكه منادے مخصوص مے باشد چوں هر دو در يک امر عام شركت دارد لهذا لفظ منادے در مندوب استعمال يافت ١٢ رضي۔ تفجع دردمند شدن صلته باللام پس بجاے متفجع عليه ظاهر متفجع له ست چنانكه بجاے محمود عليه محمود له گفته مى شود يا بجهت تضمين معنى بكاء را والف ولام بمعنى الذي ومراد از واسم ست واسم مفعول بمعنى فعل مجهول صله او ١٢۔

[5] در لغت نرم وآسان گردانيدن كلام ودر اصطلاح حذف في آه ١٢ عت گويا اسم مفرد معرفه است كه از وهيچ حذف نه شده وايں استعمال قليل ست ١٢۔

[6] بجهت آنكه محذوف را در حكم ثابت گردانند پس باقي خواهد ماند آخر كلمه بر حركتے كه پيشتر از ترخيم بوده ١٢۔

[11] مثال حذف دو حرف وحرف اخير اسم صحيح وقبل او مده ١٢ [12] مثال حذف دو حرف در حكم زيادت واحده ١٢۔

[13] وقت بودن قرينه وآں الف در آخر مندوب ١٢ درايه۔ [14] مراد از فعل لغوى ست كه مصدر باشد نه اصطلاحي ١٢۔

والمكان ويسمّى ظرفًا وظروفُ الزمان على قسمينِ مبهمٌ وهو ما لا يكون له حدٌّ معين

احدهما ۱۲

كدهرٍ وحينٍ ومحدودٌ وهو ما يكون له حدٌّ معين كيومٍ وليلةٍ وشهرٍ وسنةٍ وكلها[1]

ثانیهما ۱۲

منصوبٌ بتقدير في[2] تقول صمتُ دهرًا او سافرتُ شهرًا اي في دهرٍ وشهرٍ وظروف[3] المكان

كذلك مبهمٌ وهو[4] منصوبٌ ايضًا بتقدير في نحو جلستُ خلفك وامامك ومحدودٌ وهو

ای مثل ظروف الزمان علی قسمین ۱۲ — مثل ظرف زمان ۱۲ — پس ۱۲ — پیش ۱۲

ما[5] لا يكون منصوبًا بتقدير في بل لا بد من ذكر في فيه نحو جلستُ في الدار وفي السوق وفي

---

۱ قوله وكلها منصوب الخ چنانکه ناظمی درفارسی بنظم آورده قطعه ظرف زمان مبهم ومحدود دان + قابل نصب اند بتقدیر فی + لیک مکانے کہ معین بود + نیست درو چارہ زنحریر فی + ۱۲ ۲ قوله بتقدیر فی زیراکه اگر ملفوظ باشد جر خواهد داد که لغو کردن حروف جاره را شائع نیست فائده فرق میان مقدر و محذوف این که اگر اثر او در لفظ باقی باشد مقدر ست ورنه محذوف ۱۲ درایه۔

۳ قوله وظروف المكان الخ در تفسیر ظروف مکان مبهم باشد اختلاف ست بعضے گفته اند که او نکره است واین وجه ضعیف ست زیراکه مثل جلست خلفک وامامک بلا خلاف بنا بر ظرفیت منصوب ست ونکره نیست وبعضے گفتند که مکان مبهم عبارت ست از غیر محصور چنانکه در ظرف زمان واولی همین ست پس احتراز شد از مقادیر ممسوحه که مثل فرسخ ومیل باشد زیراکه در انتصاب اینها بر ظرفیت خلافے نیست کذا فی الرضی۔

۴ قوله وهو منصوب ایضاً۔ یعنی ظرف مکان مبهم مثل ظرف زمان مبهم بتقدیر فی باشد وظرف مکان مبهم را بجهات ششگانه تفسیر کرده اند ومحمول ست بران عند ولدی ومشابه اینها بجهت ابهام ولفظ مکان نیز بر جهات سته محمول ست بسبب کثرت وما بعد دخلت بر مذهب اصح هم بدانکه ما بعد دخلت وسکنت ونزلت هرگاه ظرف مکان بود منصوب بظرفیت می باشد مبهم بود یا محدود مثل دخلت الدار ونزلت المکان وسکنت الغرفة واین بجهت کثرت استعمال این هر سه افعال مذکوره است پس حرف جر که فی باشد با این افعال در غیر مبهم نیز محذوف می باشد وما بعد اینها منصوب بنا بر ظرفیت بر مذهب سیبویه است وجرمی گفته که دخلت متعدی ست پس بعدش مفعول به باشد نه مفعول فیه واصح آن است که لازم است نمی بینی غیر امکنه را که بعد دخلت آید لفظا فی لازم باشد مثل دخلت فی الامر ودخلت فی مذهب فلان ولبسا است که لفظ فی با امکنه که پس دخلت آید نیز مستعمل میگردد مثل دخلت فی البلد وسکنتم فی مساکن الذین ظلموا وقول عرب نزلت فی الخان وبودن مصدر دخلت مثل خرجت بر وزن فعول که اکثر از مصادر لازم بر همین وزن می آید لازم بودن او را ترجیح میدهد لهذا بر مذهب اصح ما بعد دخلت منصوب بنا بر ظرفیت خواهد بود وانتصاب الشام در مثل ذهبت الشام بالاتفاق بنا بر ظرفیت است زیراکه ذهبت لازم ست کذا فی الرضی ۱۲۔

۵ قوله وهو ما لا یکون منصوباً آه منصوب بودن تمامی ظروف زمان واز ظروف مکان ظرف مکان مبهم بتقدیر فی اینکه چون ظرف زمان محدود بسبب شرکت او در ظرف زمان بودن ظرف زمان مبهم محمول است وظرف مکان مبهم بعلت اینکه با زمان مبهم در وصف ابهام مشترک است باقی ماند ظرف مکان محدود وحمل کردن او بجهت اختلاف ذات وصفت بر زمان مبهم ممکن نیست وبا وجود شرکت در ذات بر مکان مبهم محمول نه گشته زیراکه ظرف مکان مبهم خود بر ظرف زمان مبهم محمول گردیده پس اگر مکان محدود را بر وحمل نمایند استعارت از مستعیر وسوال از فقیر لازم آید وآن خالی از استهجان نیست ۱۲ درایه لعه مراد از زمان ظرفی ست که صلاحیت آمدن جواب متیٰ داشته باشد ومکان جواب این ۱۲۔

المسجد **فصل** المفعول له هو اسم ما لاجله يقع الفعل المذكور قبله وينصب بتقدير
الرابع ١٢ — يعني برائے قصد تحصيل او يا لسبب وجود او ١٢ شرح جامى

اللام نحو ضربته تاديبًا[1] اى للتاديب وقعدت عن الحرب جبنًا[2] اى للجبن وعند الزجاج هو
مثال قصد تحصيل ١٢ — مثال سبب وجود ١٢ — بالضم بدول شدن ١٢

مصدر تقديره ادبته تاديبًا وجبنت جبنًا **فصل** المفعول معه هو ما يذكر بعد الواو
بالقعود عن الحرب ١٢ — بالضرب ١٢

بمعنى مع لمصاحبة[3] معمول[4] الفعل نحو جاء البرد والجبات وجئت انا وزيدًا اى مع الجبات
ومع زيد فان كان الفعل لفظا وجاز العطف يجوز فيه الوجهان النصب والرفع نحو جئت
الفاء للتفسير ١٢ — وجد ١٢ — اى على ما قبله بان لم يمنع مانع ١٢ — لكونه مفعولا معه ١٢ — لكونه معطوفا على الضمير ١٢

انا وزيدًا وزيدٌ وان لم يجز العطف تعين النصب نحو جئت وزيدًا وان كان الفعل
وحده ١٢ — لكونه مفعولا معه اذ لا وجه سواه ١٢ درايه

معنًى وجاز العطف تعين العطف[5] نحو مالزيد وعمرو وان لم يجز العطف تعين النصب[6] نحو مالك وزيدًا[7] وما
اے على ما قبله ١٢ — وحده ١٢ — اے استفهاميه مبتدا ١٢ — فيما يكون الفعل معنى ١٢ — وحده ١٢

---

[1] قوله ضربته تاديبًا آه بدانكه مفعول له، علت غائيه فعل يعنى سبب فعل فاعل مى باشد وفعل گاہے در خارج سبب مفعول له، بود چنانكه در مثال مذكور وگاہے نه چنانكه در قعدت عن الحرب جُبنا چه قعود در خارج سبب جبن نيست ١٢ عبد الرحمن۔

[2] قوله، قعدت عن الحرب جبنًا مثال مفعول له است كه فعل بسبب بودن او واقع شده سوال بجائے قعدت عن الحرب جُبنًا اگر حاربته شجاعةً گفتے احسن بودے زيراكه مقام منازعت با زجاج واظهار جلادت ست جواب آوردن اين مثال مقرون بذكر زجاج مقصود تنبيه است بر توہين مذهب زجاج با اين تقرير كه نشستم از استيفائی نظر در مفعول له، درحاليكه كفايت كننده ام بظاهر دليل بسبب جبن او اگر زجاج شجاع مى بود نمى نشستم از توفيه مذكور ١٢ درايه گويم اتحاد فاعل ومفعول له، وفعل معلل به واقتران زمان ہر دو برائے نصب مفعول له، شرط ست وآں دريں جا مفقود ١٢۔

[3] قوله لمصاحبة آه مراد از مصاحبت مشاركت مفعول معه است با معمول فعل در وقت واحد پس زيد در سرت وزيدًا مشارك متكلم ست در سير در يك وقت يعنى سير ہر دو معًا واقع شده در سرت انا وزيد بعطف زيد در سير مشارك متكلم ست وليكن بودن ہر دو سير در يك وقت لازم نيست كذا فى الرضى ١٢۔

[4] قوله معمول الفعل يعنى آں معمول خواه فاعل باشد مثل جاء البرد والجبات خواه مفعول مثل كفاك وزيدًا درہم ١٢ درايه۔

[5] قوله تعين العطف زيراكه بر عمل عامل معنوى بغير حاجت وجواز وجه ديگر محمول نخواهد شد وزمخشرى گفته كه عطف مختار ست متعين نيست ١٢۔

[6] بجانب ترجيح نصب ہمگناں رفته اند الا نزد مصنف؟ نصب متعين ست وبس ١٢ درايه۔

[7] قوله مالك وزيدًا آه وجه عدم جواز عطف دريں ہر دو مثال اين كه عطف بر ضمير مجرور بدون اعادهٔ جار درست نيست واينجا جار باز نيا ورده شد سوال۔ عطف عمرو بر لفظ شان چرا نشد جواب۔ خلاف مقصود مے گشت زيراكه دريں ہنگام معنى شانك ونفس عمرو مى گرديد وسائل از شان ہر دو مى پرسد نه از شان يكے ونفس ديگرے واز آوردن دو مثال تنبيه است بر وجود فعل از حرف استفهام با جار ومجرور واز حرف استفهام با اسم ١٢ درايه۔

ع بنا بر مفعول معه بودن زيراكه سوائے او وجہى ديگر نيست ١٢ و

س مصدر مضاف سوى مفعول وذكر فاعل متروك ست ١٢ للعطف زيراكه جواز ہر دو وجه را كدامى مانع نيست ١٢۔

شانُكَ وعمرًا لان المعنى ماتصنعُ فصلٌ الحالُ لفظٌ يدلُّ على بيانِ هيأة الفاعلِ اوالمفعولِ

علت تعين نصب ست ۱۲ ۔ اے معنا ۱۲ سادس ۱۲

به اوكليهما نحوجاءَني

جميعا ۱۲

زيدٌ راكِبًا وضربتُ زيدًا مشدودًا ولقيتُ عمرًا راكِبَيْنِ وقد يكونُ الفاعلُ معنويًّا

نحوزيدٌ فى الدّار قائمًا لان معناه زيدٌ استقرَّ فى الدار قائمًا وكذا المفعولُ به نحوهذا

مثال حال از فاعل معنوی ۱۲

زيدٌ قائمًا فانَّ معناه المشارُاليه قائمًا هوزيدٌ والعاملُ فى الحالِ فعلٌ او معنى فِعلٍ والحالُ

مثال حال از مفعول بہ معنوی ۱۲ ۔ چنانکه در جاءنی زيد راكبًا ۱۲ ۔ چنانکه در ہذا زيد

۱ے قوله، فصل۔ بدانکه نحویان منصوبات را دو قسم ساخته اند اصل وملحق مفاعیل پنجگانه اصل هستند وسوائے او ملحق سوال فعل نسبت بمفعول له ومعه سوئے حال زیاده تر حاجت مند مے باشد زیراکه بسیاری از افعال بدون مصاحبت وعلت مے باشد وفعلے از احوال خالی نخواهد بود پس عکس مناسب باشد جواب۔ حال اگرچه از لوازم فعل ست لیکن تعلق او بذات فعل نیست بلکه باعتبار این که یا هیأت فاعل ست یا مفعول به پس فعل باعتبار ذات بجانب او محتاج نیست بخلاف مفعول له مفعول معه که اینها تعلق بذات فعل دارند چه اول علت فعل ست وثانی مصاحب معمول فعل پس اصل منصوبات باشند ۱۲ درایه ۲ے قوله الحال بجهت استلزام حال نصب را وبسبب بودن او قریب تر سوئے فعل بر تمییز مقدم شد ۱۲۔

۳ے قوله، هیأة از تمییز احتراز شد زیراکه تمییز بر بیان ذات فاعل وقت صدور فعل از و دلالت مے نماید واز صفت منعوت نیز زیراکه او ذات منعوت را مطلقا بیان مے کند وهیأت یعنی حالت خواه بر حسب تحقیق بودن آن حال متحققه خواهد بود وخواه باعتبار تقدیر وفرض وآن حال مقدره باشد مثل فادخلوها خلدین یعنی سکونت دائمی در بهشت برائے مؤمنان وقت در آمدن شان دران مقدر ومفروض ست ۱۲ درایه وعبدالرحمن۔

۴ے قوله الفاعل آه۔ فاعل ومفعول حقیقی باشند خواه حکمی پس ایراد نخواهد شد بمثل جئت انا وزیدا راکبین ضربت الضرب شدیدًا چه اول بسبب مصاحبت با فاعل فاعل حکمی ست وثانی بجهت بودن کلام در معنی احدثت الضرب مفعول به حکمًا وهمچنین حال از مضاف الیه وقتیکه مضاف فاعل باشد یا مفعول به دبر تقدیر حذف مضاف وآوردن مضاف الیه بجائے او در معنی خللے رو ندهد مثل بل نَتَّبِعُ اِبْرٰهِيْمَ حَنِيْفًا ه اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَّاْكُلَ لَحْمَ اَخِيْهِ مَيْتًا ۱۲ ۵ے قوله، المفعول به ودلالت حال بر مفاعیل دیگر سوائے مفعول به درست نیست۔ زیراکه آنها به نسبت مفعول به فضله هستند ۱۲ درایه۔

۶ے قوله، او معنی فعل از معنی فعل اسم فاعل واسم مفعول وصفت مشبه وافعل التفضیل ومصدر وظرف وجار مجرور واسمائے افعال وچیزے که از معنی فعل مستنبط شود مثل حرف ندا وحرف تنبیه واسمائے اشارات وحرف تمنی وحرف ترجی وتشبیه وغیره مراد ست ۱۲ درایه۔

۷ے قوله والحال نکرة ابدًا یعنی صورةً باشد خواه معنی اول مثل اخذت المال کُلًّا اگرچه باعتبار معنی اخذت کل المال است وثانی مثل ارسلها العراک و مررت به وحده وطلبته جهدک وکلمته فاه الی فیَّ اے معترکةً ومنفردًا ومجتهدًا ومشافهًا ۱۲۔

عے اسم نه گفت تا شامل بود مر حالے را که جمله باشد ۱۲۔

نكرة أبداً وذو الحال معرفة غالباً كما رأيت في الأمثلة المذكورة فإن كان ذو الحال نكرة يجب تقديم الحال عليه نحو جاءني راكباً رجلٌ لئلا تلتبس بالصفة في حالة النصب في مثل قولك رأيت رجلاً راكباً وقد تكون الحال جملة خبرية نحو جاءني زيدٌ وغلامه راكبٌ أو يركب غلامه ومثال ما كان عاملها معنى الفعل نحو هذا زيدٌ قائماً معناه أنبه وأشير وقد يحذف العامل لقيام قرينة كما تقول للمسافر سالماً غانماً أي ترجع سالماً غانماً فصل التمييز هو نكرة تذكر بعد مقدار من عدد أو كيلٍ أو وزنٍ أو مساحة

۱ـہ قوله، معرفة ـ زيراكه ذوالحال ازروئے معنی محکوم علیہ است پس اصل این است کہ مثل مبتدا معرفہ باشد ۱۲ درایہ۔

۲ـہ قوله، غالباً یا ظرف است اے یتعرف ذوالحال فی غالب الاستعمالات یا صفت مصدر یا زمان محذوف ست اے یتعرف ذوالحال معرفة غالباً او زماناً غالباً ۱۲ درایہ

۳ـہ قوله، فان کان ذوالحال نکرة اے نکرة محضة زیراکہ اگر نکرہ محضہ نباشد بلکہ مخصوص بوصف یا اضافت یا نہی یا نفی یا استفہام باشد تقدیم واجب نبود مثل مررت برجل عالم قائماً ومررت بغلام رجل قائماً شعر: لا يركبن احدٌ الى الاحجام ﴿ يوم الوغا متخوفاً لحمام ﴾ وما جاءني رجل راكباً وهل اتاک فقیر سائلاً ۱۲ درایہ۔

۴ـہ قوله تقدیم الحال اے المفرد زیراکہ ہرگاہ حال جملہ باشد تقدیم واجب نبود مثل جاءني رجل وعلى كتفه سيف ۱۲ درایہ۔

۵ـہ قوله، وقد تکون الحال جملة خبرية زیراکہ حال حکم ست واحکام مفرد وجملہ ہر دو مے آید ۱۲۔

۶ـہ قوله، جملة خبریہ ـ زیراکہ انشائیہ چنانکہ صلہ وصفت نمے آید حال ہم نمی آید ۱۲ درایہ۔

۷ـہ قوله، نحو جاءني زید آہ مصنف دو مثال آورد برائے آگاہی بریں کہ جملہ کہ حال واقع مے شود اسمیہ وفعلیہ ہر دو بود وازآوردن واو در مثال اول نہ در ثانی تنبیہ است بریں کہ جملہ اسمیہ ہرگاہ حال آید واو لازم بود ۱۲۔

۸ـہ قوله، اُنَبِّہ ازیں قول اشارت ست بجانب اینکہ ہریک از تنبیہ واشارہ درمعنی فعلیت مستقل ست ۱۲ اش۔

۹ـہ قوله، وقد یحذف العامل آہ چوں جواز حذف ہر سہ قسم عامل حال کہ فعل ومشابہ فعل ومعنی او باشد مقصود مصنف است لہذا وقد یحذف الفعل نگفت کہ از وتخصیص حذف فعل ومشابہ فعل مفہوم مے باشد والہلال طالعاً اے ہذا الہلال طالعاً مثال حذف عامل حال کہ معنی فعل ست ۱۲ درایہ

۱۰ـہ قوله، قرینة یعنی وقت موجود بودن قرینہ خواہ حالیہ باشد خواہ مقالیہ مثال اول درکتاب ومثال ثانی آیہ کریمہ ایحسب الانسانُ ان لن نجمعَ عظامه، بلٰى قادرین ـ اے نجمعها قادرين ۱۲۔

۱۱ـہ قوله التمییز وتبیین وتفسیر ومُمیز بکسر تحتانیہ نیز نام داد ودر تمییز چوں اصل نصب است اگرچہ گاہے مجرور مے آید از منصوبات شمردہ شد ۱۲ درایہ

۱۲ـہ قوله ہو نکرة ـ تمییز معرفہ نمی باشد واین مذہب بصریہ است زیراکہ مقصود از تمییز کہ رفع ابہام باشد از نکرہ حاصل ست وہماں اصل ست لہذا اگر معرفہ بود تعریف ضائع خواہد بود وکوفیہ تعریف جائز دارند وبصریہ سفہ نفسہ راکہ کوفیہ با وتمسک کردہ اند بر نزع خافض حمل می کنند کذا فی المنہل ۱۲

عـہ بجہت بودن جملہ از ذوالحال ازروئے معنی ۱۲ اش عـہ قوله، غانماً صفت سالماً ویا حال بعد حال ای اتیت سالماً غانماً للعہ چیزے کہ باندازہ چیزے معلوم شود ۱۲

او غير ذلك مما فيه ابهام ترفع ذلك الابهام نحو عندي عشرون درهما وقفيزان برًّا
(نکرة ۱۲ — عن ذلک المقدار ۱۲ — دو پیمانه ۱۲ — گندم)

ومنوان سمنا وجريبان قطنا وعلى التمرة مثلها زبدا وقد يكون عن غير مقدار نحو هذا
(روغن ۱۲ — بضمتین و بالضم پنبه ۱۲ — التمییز ۱۲)

خاتم حديدا او سوار ذهبا وفيه الخفض اكثر وقد يقع بعد الجملة لرفع الابهام عن
(آهن ۱۲ — بالاضافة ۱۲ — التمییز ۱۲)

نسبتها نحو طاب زيد نفسا او علما او ابا **فصل** المستثنى لفظ يذكر بعد الا واخواتها
(ای من ۱۲)

ليعلم انه لا ينسب اليه ما نسب الى ما قبلها وهو على قسمين متصل وهو ما اخرج عن

متعدد بالا واخواتها نحو جاءني القوم الا زيدا او منقطع وهو المذكور بعد الا واخواتها
(منفصل نیز نام دارند ۱۲ — متعلق باخراج ۱۲)

غير مخرج عن متعدد لعدم دخوله في المستثنى منه نحو جاءني القوم الا حمارا
(حال از ضمیر مذکور ۱۲)

واعلم ان اعراب المستثنى على اربعة اقسام فان كان متصلا ووقع بعد الا في كلام
(شرط ۱۲ — ای فالاول فان کان ۱۲)

۱؎ قوله، مما فيه ابهام۔ اے ابہام مستقر یعنی ابہام ثابت وراسخ در معنے موضوع لہ، ازیں جہت کہ موضوع لہ است اکنوں احتراز شد از جاریہ کہ در مثل رأیت عینا جاریة واقع ست زیرا کہ او نکرہ ورافع ابہام است کہ بسبب استعمال باعتبار تعدد موضوع لہ، پیدا شدہ نہ ابہام راکہ در موضوع لہ ثابت وراسخ است ۱۲ اش

۲؎ قولہ، وفيه الخفض اكثر یعنی در تمییز از غیر مقدار جر اکثر ست بہ نسبت نصب زیرا کہ در خفض بسبب سقوط تنوین از جہت اضافت باوجود حصول مقصود مثل سابق خفت حاصل مے شود خصوصاً در غیر مقدار کہ ابہامش مثل مقدار نیست واین وقتے است کہ اسم غیر مقدار بجہت صناعت متغیر شدہ باشد اما وقتے کہ اسم غیر مقدار بسبب صناعت متغیر نہ گردد مثل قطعة ذہب وقلیل فضة کہ دراں بجز خفض جائز نیست کذا فی المنہل ۱۲

۳؎ قولہ، واخواتها اے اشباہ الا مثل خلا ولیس ولا یکون وغیر وسوے وغیر ذلک ۱۲۔

۴؎ قولہ، متصل چوں متصل اصل است بر منقطع مقدم شد ۱۲ ۵؎ قولہ ما اخرج وباقی قلیل باشد یا کثیر یا مساوی ۱۲۔

۶؎ قولہ عن متعدد۔ بایں طریق کہ مستثنیٰ قرینہ باشد کہ سائر متعدد مراد نیست ۱۲۔

۷؎ قولہ فی المستثنیٰ منہ۔ خواہ مستثنیٰ از جنس مستثنیٰ منہ باشد مثل جاءنی القوم الا زیدا وقتیکہ مراد از قوم جماعت خالی از زید باشد وخواہ از جنس او نباشد مثل جاءنی الخ ۱۲ درایہ ۸؎ قولہ، متصلاً الخ چوں اعراب قسم اول شش گونہ باشد در تفصیل ہر یک بقول متصلا الخ شروع نمود ۱۲ درایہ۔

۹؎ قولہ بعد الا۔ لا بعد اخواتہا مثل غیر وغیر ذلک فانہ یکون بعدہ مخفوضا لا منصوبا کما سیجئ ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ قولہ فی کلام موجب در ینجا مراد از کلام موجب کلام تام ست پس مثل قرئ الا الیوم کذا بصیغہ مجہول ورفع یوم داخل نخواہد شد زیرا کہ مثال مذکور اگرچہ کلام موجب اصطلاحی ست یعنی در و نفی ونہی واستفہام نیست مگر غیر تام ست ۱۲ درایہ۔

عہ کالمقیاس مثل ما فی السماء قدر راحة (کف دست) سحابا ۱۲۔

لل بالکسر دست برنجن ہندی کنگن ۱۲ ص یعنی معلوم نشود کہ از کدام چیز ست ۱۲۔

لہ بالفتح وبالضم مکہ ۱۲ صراح لعہ باعتبار جنس مبہم تام بتنوین ست ۱۲۔ عہ پس زید از متعدد کہ قوم باشد خارج کردہ شد ۱۲ درایہ

موجبٍ او منقطعًا كما مرّ او مقدّمًا على المستثنیٰ منه نحو ما جاءنی الا زیدًا احدٌ او
مثال کل واحد منهما ۱۲ ش

[1] کان بعد خلا وعدا عند الاکثر او بعد ما خلا وما عدا ولیس ولا یکون نحو جاءنی القوم

خلا زیدًا الخ [3] کان منصوبًا وان کان بعد الا فی کلامٍ غیر موجبٍ وھو کل کلام یکون فیه نفیٌ
جزء ۱۲ شرط ۱۲ لا بعد اخواتها ۱۲ [4] الثانی ان کان آه ۱۲ لا یکون ای الی آخر فی الاصطلاح ۱۲

ونھیٌ واستفھامٌ والمستثنیٰ منه مذکورٌ یجوز فیه الوجھان النصبُ والبدلُ عمّا قبلھا
[5] الثالث ان کان آه ۱۲ جزء ۱۲ قبل الا ۱۲

نحو ما جاءنی احدٌ الا زیدًا و الا زیدٌ وان کان مفرغًا بان یکون بعد الا فی کلامٍ
بنصب ۱۲ برفع ۱۲ شرط ۱۲

غیر موجب والمستثنیٰ منه غیر مذکورٍ کان اعرابُه بحسب العواملِ تقول ما جاءنی الا زیدٌ
جزء ۱۲ ای بقدر الرفع فی ۱۲

---

[1] قوله او کان باز آوردن لفظ کان اشارت ست بآنکه سابق که الا مذکور شد اتفاقًا حرف استثناء ست وخلا وغیره مختلف فیه ۱۲۔

[2] قوله عند الاکثر زیرا که ہر دو فعل ماضی اند وفاعل مضمر وما بعد ہر دو مفعول به تقدیرًا نحو جاء القوم خلا بعضهم زیدًا و عدا بعضهم زیدًا اگرچہ خلا باعتبار اصل خود لازم ست ومتعدی نمی شود مگر در استثناء ونزد بعضی ہر دو حرف جر ست که مستثنیٰ را جر می دہد ۱۲ شرح یوسفیه۔

[3] قوله کان منصوبًا اے جمیع اقسام مذکوره وجوبًا منصوب خواہند شد نصب [3] اول بجہت اینکه بامفعول به در فضله بودن مشابہت دارند ونصب مستثنیٰ بعد خلا وعدا نزد اکثر بسبب اینکه مفعول به ہر دو فعل مذکور ست ونصب مفعول به واجب ونصب مدخول ما خلا وما عدا بعلت این که ما در ہر دو مصدریه است ومدخول ما جز فعل نباشد پس خلا وعدا فعل باشند وفاعل ہر دو مضمر ومستثنیٰ مفعول به وہر دو کلام بنا بر ظرفیت در محل نصب باشند پس معنی جاءنی القوم ما خلا زیدًا وما عدا عمروًا وقت خلوهم اے خلو مجیئهم من زید ووقت مجاوزتهم ای مجاوزة مجیئهم عن عمرو ولیکن نصب بعد لیس ولا یکون زیرا که ہر دو از افعال ناقصه نواصب خبر ہستند پس مابعد اینها منصوب بنا بر خبر بودن خواہد بود واسم اینها در باب استثناء ہمیشه مضمر باشد بدانکه این افعال در مستثنیٰ متصل غیر مفرغ مستعمل می شوند ومتصرف نمی باشند زیرا که قائم مقام الا مے آیند وآن متصرف نیست ۱۲

[4] قوله المستثنیٰ منه مذکور الخ برائے جواز بدل دیگر شرطها ست که مصنف ذکر نفرموده یکی بودن مستثنیٰ متصل بالا دوم مقدم نبودن بر مستثنیٰ منه سوم نه آوردن کلام در جواب کلامیکه استثناء را متضمن ست مثل ما قام القوم الا زیدًا در جواب کسیکه گوید اقام القوم الا زیدًا زیرا که درین جا بالقصد مطابقت میان ہر دو کلام نصب بہتر ست چہارم مستثنیٰ متراخی نباشد مثل ما جاءنی احد حین کنت جالسًا الا زیدا ۱۲ درایه شرح ہدایة النحو۔

[5] قوله مفرغًا وجه تسمیه به مفرغ اینکه برائے مستثنیٰ عامل را از مستثنیٰ منه فراغت داده شد پس مراد مفرغ مفرغ له است چنانکه از مشترک مشترک فیه ۱۲۔

عـه در کلام موجب اصطلاحی باشد یا در غیر او ۱۲۔

ـه مرفوع ست بنا بر بدلیت این وجه مختار است زیرا که مقصود فی الکلام ہمین ست ۱۲ تسهیل الحمایه۔

للعـه علی الاستثناء بنا بر تشبیه بمفعول ۱۲ ـه بسبب بودن از مقصود در کلام ۱۲ درایه۔

وما رأیتُ الا زیدًا او ما مررتُ الا بزیدٍ وان کانَ بعد غیر و سوًی و سواء و حاشا عند الاکثر
(فی النصب ۱۲) (فی الجر ۱۲) (الرابع ۱۲)

کان مجرورًا نحو جاءَ نی القوم غیرُ زیدٍ و سوی زید و سواء زیدٍ و حاشا زیدٍ واعلم

انّ اعراب غیر کاعراب المستثنیٰ بالّا تقول جاءَ نی القومُ غیرُ زیدٍ و غیرَ حمارٍ و ماجاءَ نی
(مثال مستثنیٰ منقطع ۱۲) (مثال کلام موجب ۱۲)

غیرُ زیدٍ القومُ و ماجاءَ نی احدٌ غیرُ زیدٍ و غیرَ زیدٍ و ماجاءَ نی غیرُ زیدٍ و مارأیتُ غیرَ زیدٍ و مامررتُ بغیرِ زیدٍ و اعلم انّ لفظۃ غیر موضوعۃ
(مثال مستثنیٰ مقدم ۱۲) (نصب بنا بر استثناء ۱۲)

للصفۃ وقد تستعمل للاستثناء کما انّ لفظۃ الّا موضوعۃ للاستثناء وقد تستعمل للصفۃ کما فی

۱؎ قولہ وحاشا عند الاکثر کان مجرورًا یعنی مجرور خواہد بود یا باضافت یا بحرف جر زیرا کہ حاشا نزد اکثر نحاۃ حرف جرست و مبرد بحاشا اجازت نصب دادہ بنا بریں کہ او فعل متعدی ست و فاعل او مضمر و معنی آن براءۃ المستثنیٰ عما نسب الی المستثنیٰ منہ مثل ضرب القوم عمروًا حاشا زیدًا ای برئہ اللہ تعالیٰ عن ضرب القوم واز ینجاست آنچہ در دعائے ماثورہ آمدہ است اللھم اغفرلی ولمن سمع دعائی حاشا الشیطان ۱۲ ابو سفیہ و درایہ۔

۲؎ قولہ کان مجرورًا زیرا کہ اینہا اسماء مضاف سوئے مابعد خود ہستند پس مابعد اینہا مجرور خواہد بود و پس حاشا بسبب اینکہ در استعمال حرف جرست و فعل نیست ۱۲ درایہ ۳؎ قولہ کاعراب المستثنیٰ بالا یعنی اعراب غیر مثل اعراب مستثنیٰ بالا می باشد بر حسب تفصیل مذکور و آں وجوب نصب غیر در مستثنیٰ متصل از کلام موجب و مستثنیٰ منقطع و مقدم و جواز نصب غیر و بدل در کلام غیر موجب تام و اعراب غیر بر حسب عوامل در مستثنیٰ مفرغ و مثال ہر یک در متن مذکور ست و وجہ معرب بودن غیر بہ اعراب مستثنیٰ اینکہ ہر گاہ مستثنیٰ بجہت مضاف الیہ بودن از غیر مجرور شد اعراب مستثنیٰ بجانب غیر انتقال نمود و با وجود بودن غیر بمعنی حرف مبنی نہ شد زیرا کہ مانع بنا کہ اضافت باشد موجود ست ۱۲ درایہ مع زیادۃ۔

۴؎ قولہ لفظۃ غیر موضوعۃ للصفۃ لا للاستثناء زیرا کہ غیر بمعنی مغائر ست و استعمال او بمعنی مغائر یا در ذات باشد مثل مررت برجل غیر زید و فرمود اللہ تعالیٰ بوادٍ غیرِ ذِی زرعٍ و یا در صفات مثل دخلت بوجہ غیر الوجہ الذی دخلت بہ ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ وقد تستعمل للاستثناء بسبب حمل غیر برالا بر خلاف اصل و آن بجہت اشتراک ہر دو در مغائر بودن مابعد برائے ماقبل و غیر ہر گاہ برائے وصف باشد مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ نبود مثل جاءَ نی القوم غیر اصحابک بالرفع بریں تقدیر اصحاب من جملہ قوم نیست و حینیکہ برائے استثناء بود مستثنیٰ داخل مستثنیٰ منہ باشد بریں تقدیر لفظ اصحاب در مثال مذکور منصوب و من جملہ قوم بود و از ینجاست قول عرب کہ گویند لفلانٍ علیّ درہم غیر دانق برفع مراد ازاں درہم تام باشد زیرا کہ مراد تقدیر درہم لادانق خواہد بود و بنصب درہم ناقص مقصود بود زیرا کہ تقدیرش درہم الا دانق باشد ۱۲

۶؎ قولہ موضوعۃ للاستثناء لا للصفۃ زیرا کہ الا حرف ست و اصل در حرف اینکہ صفت نباشد ۱۲ درایہ۔

۷؎ قولہ وقد تستعمل للصفۃ زیرا کہ معنی استثناء و صفت ہر دو متقارب یکدیگر ہستند پس استعمال یکے بجائے دیگر جائز شد لیکن استعمال الا در صفت وقت تعذر استثناء باشد کما فی قولہ تعالیٰ آہ درایہ

ع؎ بکسر سین و ضم آن بالقصر و بفتح سین و کسر آں بالمد ۱۲ ش عہ رفع بنا بر بدلیت از ماقبل ۱۲ ؎ مثال کلام غیر موجب مستثنیٰ منہ غیر مذکور ۱۲۔

قوله تعالى لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا اى غير الله وكذلك قولك لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ
اے غیر اللہ ۱۲ — ای لخرجتا عن الانتظام ۱۲ ش

فصل خبر كان واخواتها هو المسند بعد دخولها نحو كان زيدٌ قائمًا وحكمه كحكم
تاسع — ای اشباہ لفظۃ کان ۱۲ درایہ

خبر المبتدأ الا انه يجوز تقديمه على اسمائها مع كونه معرفةً بخلاف خبر المبتدأ نحو
ای کان واخواتہا ۱۲

كان القائمَ زيدٌ **فصل** اسم انّ واخواتها هو المسند اليه بعد دخولها نحو انّ زيدًا قائمٌ
عاشر ۱۲

فصل المنصوب بلا التي لنفي الجنس هو المسند اليه بعد دخولها يليها نكرةً مضافةً
حادی عشر ۱۲

نحو لا غلامَ رجلٍ في الدار او مشابهًا لها نحو لا عشرين درهمًا في الكيس فان كان بعد لا
عطف است بر نکرۃ مضافۃ ۱۲ — ای مشابہ مضاف و مضاف ۱۲ بنائنہ

---

۱ قولہ لو کان الخ معنی آنکہ سوائے خدائے یگانہ کہ پیدا کنندہ آسمانہا وزمین ست اگر مدبر امر اینہا معبودان دیگر بودندے بسبب تمانع ومزاحمت یکے دیگرے را ایں ہر دو بریں نظام نماندے چنانکہ در اصول مقرر ست ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ ای غیر اللہ وجہ استعمال الا در صفت ایں کہ بر مذہب محققین استثناء از جمع منکر جائز نیست زیرا کہ دراں عموم بآں درجہ نیست کہ دراں مستثنیٰ داخل گردد ۱۲ درایہ ۳ قولہ وکذلک آہ یعنی چنانکہ در کریمہ سابقہ استعمال الا در صفت ست ہمچنیں در کلمۂ طیبہ نیز ووجہش اینکہ ہر دو قسم استثناء دریں کلمہ متعذر ست متصل بسبب ایں کہ از الٰہ بحق مراد باشد تا کہ اللہ دراں داخل بود پس ازاں استثناء کردہ اند دریں صورت تعدد لازم آید وتوحید حاصل نمی شود ومنقطع بعلت اینکہ از الٰہ آلہۂ باطلہ مراد باشد پس از نفی باطلہ نفی محقہ لازم نیاید وتوحید مطلوب از دست رود ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴ قولہ نحو کَانَ الْقَائِمَ زَیْدٌ وایں وقتی ست کہ در ہر دو یا یکے اعراب لفظی باشد مثل کان ہذا زید وہر گاہ در ہر دو اعراب تقدیری باشد مثل کانت الحبلی السکری اول برائے اسمیت باشد وثانی برائے خبریت بدانکہ خبر کان فعل ماضی مبود کہ کان خود بران دلالت میکند مگر وقت بودن قد مثل کان قد قعد یا وقت بودن او شرط مثل اِنْ کَانَ قَمِیْصُہٗ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ المنصوب بلا التی آہ فرق میان لائے نفی جنس، ولا بمعنی لیس ایں کہ اول برائے نفی ماہیت باشد وثانی برائے نفی فردے از ماہیت مثلاً ہر گاہ گوئی لا رجل فی الدار بلائے نفی جنس معنی آں نیست جنس مرد در خانہ وایں قول ہنگام نبودن یک مرد ویا دو مرد ویا سہ مرد ویا زیادہ ازاں در خانہ صحیح خواہد بود بخلاف لا رجل فی الدار بلا بمعنی لیس زیرا کہ معنی آن نیست یک مرد در خانہ دریں ہنگام بودن دو مرد یا سہ مرد یا زیادہ ازاں در خانہ صحیح باشد ۱۲ ش

۶ قولہ فان کان بعد لا چوں از تعریف منصوب بلا فارغ شد در فوائد قیود مذکورہ در تعریف شروع نمود وگفت فان کان بعد لا الخ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

ع ایں جملہ حال است از ضمیر مجرور کہ در الیہ است ونکرۃ مضافۃ حال بعد حال ۱۲ ع ای بعد ورود اینہا برائے عمل بر چیزے کہ وارد شدہ اند بر د ۱۲۔

س حقیقۃ او حکمًا کالنکرۃ المخصصۃ ۱۲ لع اسم لا نگفت زیرا چہ او از منصوبات علی الاطلاق نیست ۱۲

نكرة مفردة تبنى على الفتح نحو لا رجل في الدار وان كان معرفة او نكرة مفصولا بينه و

بين لا كان مرفوعا ويجب تكرير لا مع اسم اخر تقول لا زيد في الدار ولا عمرو ولا فيها

اي بين ذلك المنصوب النكرة ۱۲ — مثال تكرير لا بانكرة مفصولة ۱۲

رجل ولا امراة ويجوز في مثل لا حول ولا قوة الا بالله خمسة اوجه فتحهما ورفعهما

وفتح الاول ونصب الثاني وفتح الاول ورفع الثاني ورفع الاول وفتح الثاني وقد يحذف

اسم لا لقرينة نحو لا عليك اي لا باس عليك **فصل** خبر ما ولا المشبهتين بليس هو

ثاني عشر ۱۲ — لام بمعنى عند ۱۲

---

۱ قوله وان كان معرفة او نكرة الخ مصنف اگر لفظ نكره بمیان ان بنیفزودی سوائے اختصار شش صورت را شامل بودی ومعنیش چنیں شدی یعنی اگر مسند الیہ غیر مفعول معرفہ باشد یا مفعول بود بریں تقدیر معرفہ بود خواہ نکرہ وبرہر دو تقدیر معرفہ باشد خواہ نکرہ رفع وتکریر واجب بود مثل لا زید او غلامہ فی الدار ولا عمرو ولا فی الدار زیدا وغلامہ، ولا عمرو ولا فی الدار رجل او غلام رجل ولا امراۃ لیکن بنظر سہولت تعلیم وتعلم واظہریت مثال معرفہ غیر مفصولہ نکرہ مفصولہ لفظ نکرہ ایراد نمود وبر تحریر دو مثال اظہر کفایت فرمود ۱۲ لکاتبہ اللہم اغفر۔

۲ قوله في مثل لا حول آه یعنی در ترکیبے کہ لا مکرر باشد بسبیل عطف وما بعد ہر دو نکرہ بغیر فصل بود دراں پنج وجہ باعتبار لفظ جائز ست وتقدیرش لا حول لنا عن المعاصی الا بعصمۃ اللہ ولا قوۃ لنا علی الطاعۃ الا بعصمۃ اللہ وتوفیقہ ومعنی آں نیست برگشتن از گناہ ما را ونیست توانائی ما را بر بندگی مگر بہ نگاہ داشتن خدا وتوفیق او تعالیٰ ۱۲۔

۳ قوله فتحهما آه یعنی اول فتح ہر دو بنابر آنکہ لا ہر در دو جائی برائے نفی جنس باشد ولا قوۃ معطوف بر لا حول بعطف مفرد بر مفرد وخبر ہر دو محذوف ای لا حول ولا قوۃ موجودان الا باللہ ۱۲ اش۔

۴ ورفعهما اے الثانی رفعہما دریں صورت حول مبتدا وقوۃ عطف بر او از قبیل عطف جملہ بر جملہ وباللہ خبر او وبسبب استغناء از خبر جملہ ثانیہ خبر جملہ اولیٰ محذوف ست یا عطف مفرد بر مفرد وخبر ہر دو محذوف ای موجودان وبریں ہر دو تقدیر لا عامل نخواہد بود ۱۲۔

۵ قوله وفتح الاول ونصب الثاني اے الثالث فتح الاول آه زیرا کہ لائی اول برائے نفی جنس وثانی زائدہ برائے تاکید نفی یا ثانی معطوف بر اول پس ثانی منصوب گردید بسبب محمول بودن ثانی بر لفظ اول بجہت مشابہت حرکت ثانی حرکت اعراب را وجائز ست برائے ہر دو یک خبر مقدر نمودہ شود ونیز برائے ہر یک خبر جداگانہ ۱۲۔

۶ قوله وفتح الاول الخ ای الرابع فتح الاول۔ زیرا کہ لائی اول برائے نفی جنس است وثانی زائدہ است وثانی معطوف ست بر محل اول زیرا کہ مرفوع بابتدا است واز قبیل عطف مفرد بر مفرد وبرائے ہر دو یک خبر مقدر خواہند کرد یا عطف جملہ بر جملہ پس برائے ہر دو خبر جداگانہ مقدر خواہد بود ۱۲۔

۷ قوله ورفع الاول ای الخامس رفع آه زیرا کہ لائی اولی بمعنی لیس وآں ضعیف است چہ عمل لا بمعنی لیس قلیل است ولائی ثانیہ برائے نفی جنس وجائز ست رفع اول بنابر الغائے عمل بتکرار لا ایں بنابر توجیہ اول متعین ست بعطف جملہ بر جملہ ای لا حول الا باللہ ولا قوۃ الا باللہ بنابر توجیہ ثانی احتمال دارد کہ از قبیل عطف مفرد بر مفرد خواہد بود یا از قبیل جملہ بر جملہ ۱۲ درایہ۔

۸ قوله نحو لا عليك۔ وقرینہ در اینجا آمدن لا بر حرف وایں کلام گفتہ می شود برائے تسلی کسیکہ از چیزے ترسناک باشد ۱۲ درایہ۔

ص في المفرد وعلى الياء في المثنى والمجموع نحو لا غلامين لك ولا مسلمين لك ۱۲ ل مثال تكرير لا معرفة ۱۲۔

المسند بعد دخولهما نحو ما زيدٌ قائماً ولا رجلٌ حاضراً او إنْ وقع الخبر بعد الا نحو ما زيدٌ

الا قائمٌ او تقدم[1] الخبر على الاسم نحو ما قائمٌ زيدٌ او زيدت إنْ بعد[2] ما نحو ما إنْ زيدٌ قائمٌ

ولا رجل الا افضل منک ۱۲

بطل[3] العمل كما رأيت في الامثلة وهذه لغة اهل الحجاز اما بنو تميم فلا يعملونهما اصلا

جزاء ای عمل ما ۱۲ — ای المذکورۃ ۱۲ — ای بودن خبر مسند بعد در آمدن ما ولا ۱۲

قال الشاعر عن لسان بني تميم شعر ومهفهف[4] كالغصن قلت له انتسب ؞ فاجاب

یعنی زہیر ۱۲ — بمعنی اللغۃ ۱۲ حاد

ما قتل المحب حرامٌ ؞ برفع حرام **المقصد الثالث في المجرورات** الاسماء[5] المجرورة

ای الاصلیۃ

هي المضاف اليه فقط وهو كل اسم[6] نسب اليه شيءٌ بواسطة حرف الجر لفظا نحو مررت بزيد

خواہ اسم باشد خواہ فعل ۱۲ — ای ملفوظاً ۱۲

---

۱ قولہ و تقدم آہ او تقدم ما لیس بظرف علی الاسم المتقدم علی الخبر نحو ما عمرداً زید ضارب بخلاف ما اذا کان ظرفاً نحو قولہ تعالیٰ فَمَا مِنْكُمْ مِّنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِيْنَ ۱۲ درایہ ۲ قولہ ان بعد ما۔ نزد بصریہ ان نافیہ زائدہ ست و نزد کوفیہ برائے تاکید نفی ورنہ نفی بر نفی اثبات می شود ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ بطل العمل ای باطل شود عمل ما در صورت اول بجہت بطلان مشابہت بہ لیس بسبب انتقاض نفی بالا و در ثانی بسبب ضعف ہر دو عامل پس در حالت تصرف عمل نہ خواہند کرد و در ثالث بعلت آمدن فصل میان ما و معمول او و ضعف او در عمل ۱۲ یوسفیہ و درایہ۔

۴ قولہ ومہفہف آہ واؤ بمعنی رب مہفہف باریک میان و سبک رو ای جلد و چالاک بہندی پھرتیلا۔ انتسب امر از انتساب نسبت داشتن قتل کشتن محب اسم فاعل از احباب بکسر اول دوست داشتن و برگزیدن و حرام ناشائستہ و ناروا و معنی بیت این کہ بعضے از باریک میان و چالاک مانند شاخ کہ عبارت از محبوب ست گفتم برائے او نسبت بنہ یعنی بیان کن نژاد خود را جواب داد کہ نزد من کشتن عاشق ناشائستہ و ناروا نباشد یعنی از معشوقانم کہ ایشان روا دارند قتل عاشق را و ضمناً نژاد خود را بیان کرد کہ از بنی تمیم ہستم چہ حرام راکہ مسند لیس ما است برفع خواند و عمل ما در آں ثابت نداشت ۱۲ یوسفیہ و بعضے فاضل انتساب را بمعنی میل در جوع حمل کنند پس معنی این ست رجوع کن سوئے من برائے وصال و از فراق مرا مکش زیرا کہ قتل نفس ناحق حرام ست جواب داد ما قتل المحب آہ یعنی اگر در محبت کشتہ خواہی شد بر من گناہے نیست چرا کہ بسیارے از دوستان در محبت کشتہ می شود ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو و این شعر در بحر کامل مضمر مقطوع است ارکانش متفاعلن مستفعلن فعلاتن انتسب بوقف و حرام باشباع ضمہ میم ہذا ہو الصحیح موافقاً لقواعد العروض و مطابقاً لما رواہ بعض الثقات عن استاذہ المولوی اوحد الدین البلگرامی رحمۃ اللہ علیہ۔

۵ قولہ الاسماء المجرورۃ ای الاصلیۃ پس ایراد ے نخواہد شد بکفی باللہ و بحسبک درہم و ما جاءنی من احد باین کہ اینہا مجرور ہستند و بسوئے ایشان چیزے بواسطہ حرف جر منسوب نیست زیرا کہ اینہا ملحق بمجرورات ہستند و کلام مصنفؒ در مجرورات اصلیہ است ۱۲ اد۔

۶ قولہ کل اسم خواہ حقیقۃ خواہ حکماً اکنوں جملہ ہا کہ مضاف الیہا باشند داخل مانند مثل یوم ینفع الصادقین صدقہم ۱۲ ش۔

ع زیرا کہ ان پس لا بحکم استقراء زیادہ نمی شود ۱۲

ع بمعنی الجارحۃ او بمعنی اللغۃ ۱۲۔ ع تصریح اسم تنبیہ است برین کہ مضاف الیہ جز اسم نباشد ۱۲ درایہ

ویُعبّر عن ھٰذا الترکیب فی الاصطلاح بانہ جارٌّ ومجرورٌ وتقدیرًا نحو غلامُ زیدٍ تقدیرہ غلام لزید ویعبّر عنہ فی الاصطلاح بانہ مضاف ومضاف الیہ ویجبُ تجرید المضاف عن التنوین او مایقوم مقامہ وھو نون التثنیۃ والجمع نحو جاء نی غلام زید وغلاما زید ومسلمو مصرٍ ــــ واعلم ان الاضافۃ علی قسمین معنویۃ ولفظیۃ امّا المعنویۃ فھی ان یکون المضاف غیر صفۃٍ مضافۃٍ الی معمولھا وھی امّا بمعنی اللام نحو غلام زید او

(حواشی بین السطور: ای فی اصطلاح النحاۃ ۱۲ — ھو اجتماع آراء الناس علی شئ ۱۲ — اے مقدرًا ۱۲ — وملحقاتھا ۱۲ — ای جمع السلامۃ ۱۲ — ای علامتھا ۱۲ — دون المعنی اللفظ ۱۲ — ثابتۃ فی ای — کائنۃ ۱۲ — کائنۃ ۱۲)

۱؎ قولہ جار ومجرور زوزنی از رضی نقل کردہ کہ سیبویہ مجرور حروف جر لفظاً را مضاف الیہ نام نہادہ وآں خلاف اصطلاح مشہور است زیرکہ از مضاف الیہ مجرور بحرف جر تقدیری مراد باشد لیکن از روئے لغت درست ست زیراکہ بسوئے مجرور بواسطۂ حرف فعل مضاف ست وبس ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولہ تجرید المضاف تجرید حقیقۃ باشد یا حکماً مثل الحسن الوجہ زیراکہ مضاف الیہ فاعل کہ قائم مقام تنوین ست بسبب اضافت محذوف شد ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ عن التنوین تنوین لفظاً باشد یا تقدیراً مثل حواج بیت اللہ کہ تنوین حواج تقدیری ست ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ واعلم آہ چوں از تعریف مضاف الیہ دو قسم بودن اضافت معلوم شد یکے آنکہ در وحرف جر ملفوظ باشد دوم آنکہ در وحرف جر مقدر بود وبحث قسم اول قلیل بود وقسم ثانی کثیر لہذا بیان قسم اول راموقوف بر بحث حرف داشت وبیان قسم ثانی راشروع نمودہ ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ معنویۃ ۔ منسوب بمعنی زیراکہ ایں اضاف معنے کہ تعریف یا تخصیص باشد در مضاف افادت مے نماید وحقیقۃ نیز نام دارد بہمیں جہت بر لفظیہ مقدم آورد کہ آں غیر حقیقیہ است ۱۲ درایہ۔

۶؎ قولہ فہی ان یکون المضاف آہ وشرط او تنکیر مضاف ست وہرگاہ معرفہ باشد پس اگر معرف باللام بود لام محذوف می شود واگر علم باشد نکرہ می کنند بایں طریق کہ مضاف یکے از مجموع آں کسانے ست کہ بایں نام نامیدہ شدہ اند ووجہ تنکیر مضاف اینکہ معرفہ اگر بجانب نکرہ مضاف شود طلب ادنی کہ تخصیص باشد باوصف حصول اعلی کہ تعریف ست لازم آید واگر بجانب معرفہ مضاف بود تحصیل حاصل لازم آید واضافت ضائع شود چراکہ ہیچ از تعریف وتخصیص رامفید نیست ۱۲۔

۷؎ قولہ غیر صفۃ مضافۃ الی معمولہا۔ اشارت است بایں کہ مضاف یا صفت نباشد بلکہ اسم جامد باشد مثل غلام زید یا صفت باشد لیکن مضاف سوئے غیر معمول خود باشد مثل کریم البلد بلد معمول کریم نیست زیراکہ کرم البلد گفتن درست نیست بل کرم من فی البلد گفتہ مے شود ۱۲ درایہ۔

۸؎ قولہ اما بمعنی اللام آہ حاصل آنکہ مضاف الیہ یا مباین مضاف ست یا نہ بر تقدیر اول اگر برائے مضاف ظرف ست اضافت بمعنی فی باشد ورنہ بمعنی لام دبر تقدیر ثانی یا مساوی مضاف ست مثل لیث اسد یا اعم مطلق مثل احد الیوم کہ شامل ست ایام راکہ غیر یوم احد ست بریں ہر دو تقدیر اضافت ممتنع ست ویا اخص مطلق ست مثل یوم الاحد کہ مراد از احد الیوم الاحد ست وعلم الفقہ وشجر الاراک دریں ہنگام نیز ایں اضافت بمعنی لام باشد ویا اخص من وجہ بریں تقدیر اگر مضاف الیہ اصل برائے مضاف است اضافت بمعنی من باشد ورنہ نیز بمعنی لام بود پس اضافت خاتم بجانب فضہ بیانیہ واضافت فضہ بجانب خاتم بمعنی لام چنانکہ گفتہ مے شود فضۃ خاتم کہ خیر من فضۃ خاتمی ۱۲ شرح جامی۔

ع؎ کلمہ ایست کہ وقت بیان فائدہ جدیدہ برائے تنبیہ مخاطب گفتہ مے شود ۱۲۔ ع؎ در آنکہ مضاف الیہ از جنس مضاف وظرف نباشد ۱۲

بمعنی من نحو خاتم فضةٍ او بمعنی فی نحو صلوٰة اللیل و فائدة هٰذه الاضافة تعریف المضاف[۱]

ان اضیف الی معرفةٍ کما مرّ او تخصیصه ان اضیف الی نکرةٍ کغلام رجلٍ و اما اللفظیة

فهی ان یکون المضاف صفة مضافة الی معمولها و هی فی تقدیر الانفصال[۲] نحو ضارب

زیدٍ و حسن الوجه و فائدتها تخفیف فی اللفظ[۳] فقط و اعلم انک اذا اضفت الاسم

الصحیح او الجاری مجری الصحیح الی یاء المتکلم کسرت اٰخره و اسکنت الیاء او فتحتها

کغلامی و دلوی و ظبیی و ان[۴] کان اٰخر الاسم الفاً اثبتت کعصای و رحای خلافاً للهذیل

کعصیّ و رحیّ و ان کان اٰخر الاسم یاءً مکسوراً ما قبلها ادغمت الیاء فی الیاء و فتحت الیاء

الثانیة لئلا یلتقی الساکنان تقول فی قاضی[۵] قاضیّ و ان کان اٰخره واواً مضموماً ما قبلها

(حواشی بین السطور: ای من بیانیه ۱۲ — کائنة ۱۲ — هرگاه مضاف الیه ظرف مضاف باشد ۱۲ — ای قلت شرکت ۱۲ — ای علامتها ۱۲ — فاعل باشد یا مفعول ۱۲ — بسکون و فتح هر دو ۱۲ — لمناسبتها ۱۲ — زیرا که اصل در بنا سکون ست ۱۲ — بسکون و فتح هر دو ۱۲ — بسکون یا و فتح آں ۱۲ — المضاف الی یاء المتکلم ۱۲)

۱؎ قوله تعریف المضاف الخ مگر اسمائیکه توغل در ابهام دارند چوں مثل و غیر و نظیر و شبه و سوے اگرچه بجانب معرفه مضاف باضافت معنوی شوند نکره باشند و بهمیں جهت وقت اضافت بر ینها دخول لام ممنوع نیست آرے اگر مضاف بما ثلت یا مغایرت یا مشابهت یا مضاف الیه شهرت داشته باشد معرفه باشند ۱۲ کذا فی المنهل۔

۲؎ قوله فی تقدیر الانفصال زیرا که ایں جا هر چه از روئے لفظ مجرور است باعتبار معنی مرفوع ست یا منصوب ۱۲۔

۳؎ قوله فی اللفظ اشارت بتعمیم تخصیص است اے تخفیف در لفظ متکلم باشد و آں یا در مضاف باشد فقط مثل حذف تنوین از لفظ ضارب در ضارب زید و سقوط نون از ضاربان در ضاربا عمرو یا در لفظ مضاف الیه فقط مثل حذف ضمیر از لفظ الغلام و استتار او در لفظ قائم در ترکیب القائم الغلام و یا در مضاف و مضاف الیه هر دو مثل حذف تنوین از لفظ قائم و حذف ضمیر از لفظ غلام و استتار آں در قائم در ترکیب زید قائم الغلام ۱۲ ۴؎ قوله و ان کان الی آخر النسخة ایں عبارت در نسخ متعدده بنظر آمده لیکن صاحب یوسفیه و درایه در شرح نیاورده ۱۲۔

۵؎ قوله قاضی وجه باز آمدن یائے محذوف اینکه چوں مانع آنکه التقائے ساکنین یعنی یا و تنوین باشد بجهت سقوط تنوین بسبب اضافت مرتفع شد یائے محذوفه باز آمد ۱۲

عه لے اسم فاعل و اسم مفعول و صفت مشبه ۱۲۔

لله قوله اسکنت الیاء در تقدیم قوله اسکنت الیاء اشعار ست بر ینکه مختار مصنف رح سکون ست ۱۲ درایه لله قوله فتحتها زیرا که در مبنی علی الحرکة اصل فتح ست ۱۲

لے ای فی یاء المتکلم لاجتماع المثلین ۱۲۔ عه سواء وجدت للتثنیة او للجمع او لغیرهما ۱۲ ۵ه در آں که مضاف الیه از جنس مضاف باشد ۱۲ احمد

قلبتها ياءً وعَمِلتَ[1] كما عملتَ الآن[2] تقول جاءني مسلمي وفي الاسماء

الستة مضافة الى ياء المتكلم تقول اخي وابي وحمي[3] وهني[4] وفي عند[5] الاكثر وفمي عند

في الاسماء الخمسة ۱۲ — حال كونها ۱۲

قوم وذو لايضاف[6] الى مضمر اصلاً وقول القائل شعر انما[7] يعرف ذا الفضل من الناس

بل يضاف الى اسم الجنس ۱۲

ذووه: شاذ وإذا قطعت هٰذه الاسماء عن الاضافة قلت اخٌ[8] وابٌ وحمٌ وهنٌ وفمٌ و

ذو[9] لايقطع عن الاضافة البتة هٰذا كله بتقدير حرف الجر اما ما يذكر فيه حرف الجر

اى الى اسم الجنس

---

۱ قوله كما عملت اى يا در يا ادغام كنى ويائے ثانيه را فتح دہى تاكه التقائے ساكنين لازم نيايد ۱۲۔

۲ قوله آلان ظرف ومعرفه غير متمكن ست وتعريف آن بالف ولام نيست زيراكه شريك ندارد ومعنى آن اكنون ۱۲ منتهى الارب۔

۳ قوله حمى بصيغهٔ واحد مؤنث غائب زيراكه اضافت حم بجانب مذكر ممنوع ست چراكه حم نمى باشد مگر مؤنث ۱۲۔

۴ قوله اخى وابى وهنى مثل يدى ودمى بغير رد محذوف بگردانيدن اونسيا منسيا ومبرد در اخى وابى بر دلام فعل كه واو باشد اجازت داده واو را يا كرده ويا را در يا ادغام نموده وابن حاجب در شرح خود جواب داد بايں طريق كه ايں خلاف قياس وخلاف استعمال فصحا ست ووجه تقديم ذكر اخ برأب اينكه حاجت اضافت اخ سوى ياى متكلم زائد ست به نسبت غير او ۱۲ يوسفيه ودرايه۔

۵ قوله عند الاكثر وہمان افصح ست زيراكه تبديل واو بميم در حالت افراد بنا برضرورت ست وآن در حالت اضافت مفقود زيراكه اصل فمى فوه بسكون واو ها بسبب خفائے خود محذوف شد فو ماند اگر واو بميم بدل نگردد بسبب تحرك وانفتاح ماقبل بالف منقلب شود وبجهت التقاى ساكنين ساقط گردد وبقائے اسم متمكن بريک حرف لازم آيد واين وجه در حالت اضافت موجود نيست زيراكه بعد حذف هرگاه بجانب يائے متكلم مضاف گردد نزد قومى مبنى باشد ومضاف باعراب تقديرى ونزد قوم ديگر بر حرف واحد نخواهد ماند زيراكه موجب حذف واو كه التقائ ساكنين باشد موجود نيست وچون وقت اضافت بجانب يائ متكلم ها محذوف گشت فوى شد بقاعده مرمى قلب واو بيا وادغام يا در يا واجب گرديد ۱۲۔

۶ قوله لايضاف الخ بل يضاف الى اسم الجنس ابدا چراكه ذو موضوع ست برائے آنكه اسم جنس را واسطه او صفت اسمائے نكره گردانند مثلاً وقتے كه مال را صفت چيزے بيارند خواهند گفت جاءنى رجل ذو مال ووجه تخصيص ذكر مضمر اينكه چون اين اسما وقت اضافت سوئے ضمير متكلم حكم خاص دارند تصريح اين معنى كه ايں اسم سوى ضمير اصلا مضاف نمى شوند لازم افتاد ۱۲ د۔

۷ قوله انما يعرف آه ايں شعر مطابق قول مشهور ست ع قدر زر زرگر بداند قدر جوهر جوهرى + واللهم صل على محمد وذويه مثل قول قائل ست وآن كه در كلام بعض متاخرين واقع ست وآن واصلى على نبيه محمد وعلى آله وذويه باشد اقتباس ست از دعائے ماثوره ۱۲۔

۸ قوله اخ واب الخ يعنى وقتيكه بريدى ايں اسمائے پنجگانه را از اضافت گفتى اخ واب آه بحذف لام اينها وگردانيدى اعراب را بر عين فعل اينها وايں بحث غير مضاف ست بر سبيل استطراد وتبعيت مذكور شد ۱۲ د۔

۹ قوله وذو لايقطع عن الاضافة البتة زيراكه وضعاً اضافت سوئ اسم جنس مظهر لازم ست چنانكه سابق مذكور شد ۱۲ درايه شرح هداية النحو۔

ع قليل لايقاس عليه۔ — ط جز ايں نيست كه شناسد صاحب بزرگى را از مردم مگر صاحب آن فضل ۱۲

للعه اى ما بينا من قسمى الاضافة المعنوية واللفظية ۱۲ درايه۔

لفظاً فسياتيك فی القسم الثالث ان شاء اللہ تعالیٰ **الخاتمة فی التوابع** اعلم ان
ای بحث الحروف ١٢

التی مرّت من الاسماء المعربۃ کان اعرابھا بالاصالة بان دخلتھا العوامل من المرفوعات
لا بالتبعية

والمنصوبات والمجرورات فقد یکون اعراب الاسم بتبعیة ماقبلہ ویسمی التابع لانہ یتبع ما
مفعول دوم یسمی ١٢ — وانما سمی تابعا الخ ١٢

قبلہ فی الاعراب وھو کل ثانٍ معرب باعراب سابقہ من جھة واحدة **والتوابع**
من الرفع والنصب والجر ١٢

خمسة اقسام النعت والعطف بالحرف والتاکید والبدل وعطف البیان **فصل**
اول

النعت تابع یدل علی معنی فی متبوعہ نحو جاءنی رجل عالم او فی متعلق متبوعہ نحو
ای اصل ١٢

جاءنی رجل عالم ابوہ ویسمی صفة ایضاً والقسم الاول یتبع متبوعہ فی عشرة اشیاء فی
ای مایدل علی معنی فی متبوعہ ١٢

١؎ قولہ الخاتمة ہرگاہ مصنف از بیان مقاصد سہ گانہ کہ مشتمل بر بیان اعراب معربات بالاصالت بود فراغ یافت در بیان اعراب بالتبعیة معربات شروع ساخت وگفت الخاتمة آہ ١٢ درایہ شرح ہدایة النحو۔ ٢؎ قولہ دخلتھا ای دخلت العوامل علی نفس تلک الاسماء من غیر واسطة ١٢ درایہ شرح ہدایة النحو ٣؎ قولہ من المرفوعات آہ بیان الاسماء المعربة التی ہی مرجع الضمیر المنصوب فی دخلتھا ١٢ درایہ شرح ہدایة النحو

٤؎ قولہ وھو کل ثان لفظ ثانی این جا برائے بیان حال ست نہ برائے قصر پس ایراد ے نخواہد شد باین کہ صفت ثانیہ وثالثہ از تعریف خارج شد زیراکہ ہریک در مرتبہ ثانی ست وبرائے داخل کردن نعوت مذکورہ بتاویل گرفتن ثانی بمعنی متاخر حاجت نخواہد افتاد بلکہ نقض کہ بتقدیم معطوف بو او وفا وثم واو بر معطوف علیہ بر تاویل مذکور وارد نخواہد شد ١٢ درایہ۔

٥؎ قولہ من جھة واحدة اے من مقتضی واحد پس رفع عالم در قام رجل عالم بجہت فاعلیت موصوف اوست نہ بجہت فاعلیت دیگر وہمچنین نصب عالماً در رایت رجلاً عالماً جہت مفعولیت منعوت اوست نہ مفعولیت دیگر جر عالم در مرت برجل عالم بجہت اضافت موصوف اوست نہ اضافت دیگر وبریں قیاس ست توابع باقیہ واز قید جہة واحدة از خبر مبتدا واز مفعول ثانی وثالث باب علمت واعلمت احتراز شد ١٢ درایہ۔

٦؎ قولہ والتوابع خمسة اقسام وجہ انحصار توابع در اقسام پنجگانہ اینکہ تابع یا مقوی حکم ست یا نہ اول تاکید ست ثانی یا مبین ست یا نہ اول اگر مشتق باشد نعت ست ورنہ عطف بیان وثانی یا بواسطہ حرف عطف ست عطف بحرف است ورنہ بدل ١٢ درایہ۔

٧؎ قولہ النعت بسبب بودن نعت شدید المتابعة وکثیر الاستعمال ووافر الفائدة واکثر البیان بر سائر توابع مقدم شد ١٢ درایہ۔

٨؎ قولہ تابع یدل علی معنی فی متبوعہ یعنی نعت تابعی ست کہ با متبوع خود بہیئت ترکیبی دلالت کند بر حصول معنی در متبوع بدون خصوصیت مادہ وازیں قید احتراز شد از توابع باقیہ اعجبنی زید علمہ واعجبنی زید وعلمہ وجاءنی القوم کلھم کہ بدل ومعطوف بحرف وتاکید بالخصوص دریں امثلہ بر حصول معنی در متبوع دلالت مے کنند در ہر مادہ ١٢ الکاتبہ اللّٰھم اغفر۔

٩؎ قولہ او فی متعلق متبوعہ بان قام بالذی بینہ وبین متبوعہ علاقة اما قرینة عن نسبت نحو جاءنی آہ او ملک نحو رجل حسن غلامہ او مخالطة نحو جاءنی رجل طویل ثوبہ او لعبیدة نحو جاءنی رجل عالم غلام ابیہ او ابو غلام ابیہ ١٢ درایہ۔

١٠؎ قولہ فی عشرة اشیاء سہ ازاں کہ رفع ونصب وجر کہ در لفظ اعراب مجملاً مذکور شد وہفت باقیہ بتصریح ١٢ درایہ۔

ع؎ من الروافع والنواصب والجوار ١٢ عہ ای التابع فی اصطلاح النحاة کل آہ ١٢۔

الاعراب والتعريف والتنكير والافراد والتثنية والجمع والتذكير والتانيث نحو جاءني

اے رفع ونصب وجر

رجل عالم ورجلان عالمان ورجال عالمون وزيد العالم وامرأة عالمة والقسم الثاني

انما يتبع متبوعه في الخمسة الاول فقط اعني الاعراب والتعريف والتنكير كقوله تعالى

بیان خمسہ اول ۱۲

مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا وفائدة النعت تخصيص المنعوت ان كانا نكرتين نحو

ازیں دہ — کہ ظالم ہستند ساکنان او ۱۲ — اے تعلیل الاشتراک فی النکرات ۱۲

جاءني رجل عالم وتوضيحه ان كانا معرفتين نحو جاءني زيد الفاضل وقد يكون

ای رفع الاحتمال عن المعارف اعلاما ۱۲

لمجرد الثناء والمدح نحو بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ وقد يكون للذم نحو اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ

بنام خدائے بخشائندہ مہربان — ای لمجرد الذم ۱۲ — پناہ می طلبم بخدا از شیطان

الشَّيْطٰنِ الرَّجِيْمِ وقد يكون للتاكيد نحو نَفْخَةٌ وَّاحِدَةٌ واعلم ان النكرة توصف

سنگسار کردہ شدہ ۱۲

---

۱ قولہ فی الخمسۃ الاول۔ در ہر ترکیب ازیں اشیاء پنجگانہ دو یافتہ شود یک ازاعراب و دیگر از تعریف و تنکیر ۱۲ اش۔

۲ قولہ، فی الخمسۃ الاول و در پنج باقی کہ افراد و تثنیہ و جمع و تذکیر و تانیث باشد متابعت متبوع نمی کند بلکہ مثل فعل بود بجہت اینکہ ہر یک مسند بما بعد بود پس چنانکہ تذکیر بہ فعل وقت تذکیر فاعل بود و تانیث آں وقت تانیث حقیقی آں و افراد آں وقت بودن فاعل مظہر مثنیٰ باشد یا مجموع ہمچنیں نعت پس گفتہ خواہد شد مررت برجل قائمۃ جاریۃ و بامرأۃ قائم غلامہا برجلین قائم ابوہما و برجال ذاہب غلمانہم چنانکہ گفتہ مے شود قامت جاریۃ و قام غلامہا و قام ابوہما و ذہب غلمانہم ۱۲ غایۃ التحقیق۔

۳ قولہ فقط اے لفظ فقط برائے تاکید حصر ست کہ از لفظ انما مستفاد می شود پس وارد نخواہد شد کہ در ایراد لفظ فقط فائدہ نیست زیراکہ حصر از کلمۂ الا مستفاد ست ۱۲ الکاتبہ اللہم اغفر۔

۴ قولہ وقد یکون للتاکید وگاہے برائے تعمیم باشد مثل کان ذلک فی یوم من الایام و وقت من الاوقات توصیف یوم بایام و وقت باوقات محض برائے تعمیم ست وگاہے برائے ترحم باشد مثل انا زید الفقیر وگاہے برائے کشف ماہیت بود مثل الجسم الطویل العریض العمیق کذا توصیف جسم بایں ہر سہ صفات محض برائے کشف ماہیت ست زیراکہ ہر جسم ہمچنیں مے باشد و فرق میان صفت کاشفہ و صفت مؤکدہ ایں کہ اول موضح و مفسر می باشد و ثانی مقرر و ثابت کنندہ ۱۲ عبد الرحمن۔

۵ قولہ نفخۃ واحدۃ وحدت از تای نفخۃ مفہوم می شد و واحدۃ از د تاکید آمد ۱۲ شرح ہدایۃ النحو۔

ع من غیر قصد تقلیل الاشتراک و رفع الاحتمال ۱۲

ع اذا دل الموصوف علی معنیٰ ذلک الوصف بالتضمین ۱۲ غایۃ۔

بالجملة الخبرية نحو مررت برجل ابوه عالم او قام ابوه والمضمر لا يوصف ولا يوصف به

اى بشئ — اى شئ — اى لا يقع موصوفا ۱۲ عبد الرحمٰن اى لا يقع صفة ۱۲ — ثان ۱۲

فصل العطف بالحرف تابع ينسب اليه ما نسب الى متبوعه وكلاهما مقصودان

اى باحدها ۱۲

بتلك النسبة ويسمى عطف النسق وشرطه ان يكون بينه وبين متبوعه احد حروف

ای الواو والفاء وثم وحتى واو واما وام ولا ولكن وبل ۱۲ العشر التى

العطف وسياتى ذكرها فى القسم الثالث ان شاء الله تعالى نحو قام زيد وعمرو واذا عطف

على الضمير المرفوع المتصل يجب تاكيده بالضمير المنفصل نحو ضربت انا وزيد الا اذا

بارزا كان او مستترا ۱۲ درايه — همين ست مختار شيخ ابن حاجب ۱۲

۱؎ قوله بالجملة ويلزم فيها الضمير الراجع الى تلك النكرة للربط وينبغى ان يصرح به كما صرح بذلك عند كون الخبر جملة ۱۲ درايه ويوسفيه۔

۲؎ قوله الخبرية كه در حكم نكره ست نه انشائيه كه نعت واقع نمى شود مگر بتاويل بعيد چنانكه گوئى جاءنى رجل اضربه اى مقول فى حقه اضربه اى مستحق لان يؤمر بضربه ۱۲ ۳؎ قوله والمضمر لا يوصف يعنى ضمير موصوف نمى شود ونه صفت اول بجهت اينكه بعضے از مضمرات مثلاً انا وانت در نهايت وضوح اند كه احتمال ازاں مرفوع ست پس توضيح آنها تحصيل حاصل باشد وبرائے اطراد باب باقى ضمائر برانا وانت ووصف مادح و ذام بر وصف موضح محمول گرديد سوال ضمائر غائبه موصوف واقع مى شوند لا اله الا هو العزيز الحكيم جواب العزيز الحكيم بدل از ضمير ست نه صفت جواب ديگر اين كه هو ضمير نيست بلكه اسمى ست از اسمائے الٰهى درين هنگام هو بسكون واو خواهد بود زيراكه آنكه از اسمائے الٰهى ست بسكون واو است وثانى يعنى ضمير صفت واقع نمى شود وآں بجهت اينكه بر معنے كه در متبوع ست دلالت نمى كند ۱۲ كذا فى عبد الرحمٰن۔

۴؎ قوله وكلاهما آه سوال معطوف بلا وبل ولكن وام واما واو ازيں قول خارج شد زيراكه باايں حروف مذكوره از تابع ومتبوع يك مقصود بالنسبة مے باشد نه هر دو جميعا جواب مراد از بودن متبوع مقصود بالنسبة اينكه متبوع بطريق توطيه وتمهيد تابع مذكور نه شود واز بودن تابع مقصود بالنسبة ايں كه تابع مثل فرع بر متبوع نباشد وشكے نيست كه معطوف ومعطوف عليه باايں حروف بايں معنى مقصود بالنسبة هستند ۱۲ ش

۵؎ قوله النسق بفتح سين ماخوذ از قول عرب ثغر نسق كه وقت استوائى دنداں ميگويند وجه مناسبت اينكه توسط حروف عاطفه تابع و متبوع را باعتبار اعراب مستوى ميگرداند ونسق بسكون سين مصدر نسقت الكلام هرگاه بعض را بر بعض عطف كنى كذا فى الصحاح ۱۲ منهل ودر شرح نحو مير نسق بالتحريك سخن ترتيب دادن ووجه تسميه ايں كه درينجا معطوف بعد معطوف عليه درچند مواضع بترتيب مى آيد چنانكه جاءنى زيد فعمرو ثم بكر يعنى اول زيد آمد پس ازاں عمرو پستر بكر ۱۲۔

۶؎ قوله المتصل الخ احتراز شد از منفصل كه عطف براں بدون تاكيد درست ست مثل انا وزيد ذاهبان ۱۲ درايه شرح هداية النحو۔

۷؎ قوله يجب تاكيده الخ زيراكه مرفوع متصل چوں بمنزله جزو فعل ست غير مستقل بنفسه است ومعطوف اسم مستقل ومستقل قوى باشد وغير مستقل ضعيف اگر بدون تاكيد عطف كرده شود عطف قوى به ضعيف واختلاط متبوع از تابع وزيادتى تابع بر متبوع لازم آيد وآں قبيح ست ۱۲۔ ۸؎ قوله اذا فصل الخ بجهت زيادتى در استقلال معطوف از حائل شدن فاصل فى ما بين تابع ومتبوع ترك تاكيد جائز شد نه واجب زيراكه گاہے تاكيد به منفصل باوجود فصل هم مى آرند مثل قوله تعالىٰ فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُنَ وفاصل عام ازيں كه قبل حرف عطف باشد چنانكه گزشت خواه بعد آں چنانكه قول تعالےٰ مَا اَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا كه لائے زائده بعد حرف عطف فاصل ست ۱۲ درايه۔

۹؎ استثناء مفرغ اى يجب تاكيده فى جميع الاوقات الا وقت وقوع الفصل ۱۲۔

فصل نحو ضربت الیوم وزیدٌ واذا عُطف علی الضمیر المجرور یجب[1] اعادة حرف الجر نحو مررتُ بک وبزید **واعلم** ان المعطوف فی حکم المعطوف علیہ اعنی اذا کان الاول صفة لشئٍ او خبرًا لامر او صلة او حالا فالثانی کذلک[2] ایضا والضابطة فیہ انہ حیث یجوز ان یقام المعطوف مقام المعطوف علیہ جاز العطف وحیث لا فلا[3] والعطف علی معمولی عاملین مختلفین جائز ان[4] کان المعطوف علیہ مجرورا مقدما والمعطوف کذلک[ع] نحو فی الدار زیدٌ والحجرة عمرو وفی ہذہ المسئلة مذہبان اٰخران وہما ان یجوز مطلقا[عہ] عند الفراء[5] ولا یجوز مطلقا

(حواشی بین السطور: مثل جاء فی العاقل والعالم ۱۲ — مثل جاءنی زید مشدودًا مضروبا ۱۲ — مثل زید عاقل وعالم ۱۲ — مثل قام الذی صلی وصام ۱۲ — یعنی قاعدہ کلیہ ۱۲ — ای لا یجوز العطف ۱۲ — یجوز ان یقام المعطوف علیہ ۱۲ — علی لبعض المعطوف المرفوع او المنصوب ۱۲)

۱؎ قولہ، یجب اعادة الخ یعنی اعادۂ جار واجب ست در نثر و حالت اختیار نزد بصریہ وجائز ست ترک او وقت اضطرار ووجہ وجوب اعادہ اینکہ تا عطف مستقل بر جزو کلمہ لازم نیاید زیراچہ ضمیر مجرور بسبب شدت اتصال با جار کہ گاہے منفصل نمی شود مثل جزو جار ست وکوفیہ بترکِ اعادہ مطلقاً اجازت دادہ اند واز جرمی عطف بدون اعادۂ جار وقت تاکید ضمیر مجرور مروی ست مثل مررت بک نفسک وزید وقرأت حمزة والارحام بجرمیم در کریمہ وَاتقوا اللّٰہ الذی تَسَاءَلُونَ بِہٖ وَالْاَرْحَام بر صحیح بودن عطف بدون اعادۂ خافض برائے کوفیہ حجت نیست زیراکہ شاذ ست وشاذ اعتماد را نشاید ویحتمل کہ واو برائے قسم باشد ۱۲ منہل ودرایہ۔

۲؎ قولہ، فالثانی کذلک وہمچنیں ہرگاہ در معطوف علیہ ضمیر واجب باشد در معطوف نیز ضمیر واجب باشد مثل زید قام ابوہ وقعد اخوہ ورب شاة وسخلتہا یا بتقدیر تنکیر ست اے رب شاةٍ وسخلةٍ لہا ویا محمول بر نکارت ضمیر ست مثل ربہ رجلاً ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ وحیث لا فلا وازیں جاست کہ رفع ذاہب واجب میشود در قول ما زید بقائم او قائما ولا ذاہب عمرو بنابر آنکہ خبر مبتدا ست کہ عمرو باشد وایں جملہ معطوف بر جملۂ اولیٰ زیراچہ اگر او را منصوب یا مخفوض گردانند معطوف بر قائم یا قائماً خواہد شد وخبر از زید خواہ افتاد وآں بجہت نبودن عائد در ذاہب عمرو درست نیست پس عطف درست نباشد ۱۲ د۔

۴؎ قولہ ان کان المعطوف علیہ مجرورًا مقدمًا آہ ایں نزدیک اکثر ست زیراکہ سماع بہمیں وارد شدہ چنانکہ در بعض اشعار آمدہ است شعر اکل امرءٍ تحسبین امرءً ونارٍ توقد باللیل نارًا وہرگاہ مجرور مؤخر باشد عطف ممتنع بود مثل زید فی الدار وعمرو فی الحجرة ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ عند الفراء بسبب قیاس کردن او بر عطف دو معمول یک عامل مگر ہرگاہ میان عاطف ومعطوف مجرور فصل واقع شود عطف درست نبود مثل ان زیدًا فی الدار وعمرًا فی الحجرة وذہب زید الی عمرو وبکر الی خالد ۱۲ درایہ۔

ع؎ بان یکون المجرور فیہ مقدما علی المرفوع او المنصوب ۱۲ درایہ

عہ؎ اے مجرور مقدم باشد خواہ مؤخر ۱۲۔

عند[1] سیبویہ **فصل** التاکید[2] تابع یدل[3] علیٰ تقریر المتبوع فی مانسب[4] الیہ علیٰ شمول[5] الحکم
ثالث ۱۲ — بہمزہ و واو ہر دو آمدہ ۱۲

لکل فردٍ من افراد المتبوع والتاکید علیٰ قسمین لفظی[6] وھو تکریر[7] اللفظ الاول نحو جاءنی
حقیقۃً باشد نحو آہ ۱۲

زیدٌ زیدٌ وجآء[8] جآء زید ومعنوی[9] وھو بالفاظ[10] معدودۃ وھی النفس[11] والعینُ للواحد
ثانیہما — یستعملان ۱۲

والمثنی والمجموع باختلاف[12] الصیغۃِ والضمیر[13] نحو جاءنی زیدٌ نفسہٗ والزیدانِ انفسھما

اونفساھما[14] والزیدونَ انفسُھم وکذلک عینُہٗ واعینہما اوعیناھُما واعینُھم جاءتنی
فی المذکر ۱۲ — امثلہ مونث ۱۲

---

[1] قولہ عند سیبویہ نزد مبرد وابن السراج وہشام وجماعتے از متقدمین بصریہ نیز وجہ عدم جواز اینکہ حرف عطف نائب عامل ست در مثل قام زید وعمرو ولیکن چوں بجہت حرفیت او بنا بتش ضعیف ست لہذا قوت قیام مقام دو عامل نخواہد داشت ۱۲ منہل۔

[2] قولہ التاکید چوں حرف عاطف مثل ثم وفا در تاکید لفظی زیادہ کردہ می شود چنانکہ گفتہ می شود واللہ ثم اللہ ومثل آیۂ کریمہ کلا سوف تعلمون ثم کلا سوف تعلمون لہذا تاکید را بس عطف بحرف آورد ۱۲ درایہ۔

[3] علی تقریر المتبوع ازیں قید عطف بحرف وبدل خارج شد کہ بر تقریر متبوع دلالت نمی نمایند ۱۲ درایہ۔

[4] قولہ فیما نسب الیہ ازیں قید از نعت وعطف بیان احتراز شد کہ ہر دو بر تعیین وتقریر ذات متبوع دلالت می کنند نہ بر تقریر فیما نسب الیہ ۱۲ درایہ۔ [5] قولہ اوعلی شمول الحکم آہ ازیں قید تاکید بکل واجمع وتوابع او داخل مے ماند ۱۲ درایہ۔

[6] قولہ لفظی ای منسوب الی اللفظ زیراکہ او بدون تکرار لفظ حاصل نمے شود ۱۲ درایہ۔

[7] قولہ تکریر اللفظ اسم باشد یا فعل یا حرف جملہ باشد یا مرکب تقییدی یا غیر ۱۲۔

[8] قولہ جاء جاء زید یا حکماً مثل ضربت انت وضربت انا وضربتک ایاک ۱۲ درایہ۔

[9] قولہ معنوی اے منسوب الی المعنی زیراکہ از ملاحظۂ معنی حاصل می شود ۱۲ د۔

[10] قولہ بالفاظ معدودۃ وآں آنچہ در متن مذکور ہستند ومالکی گفتہ کہ کلمۂ جمیع وعامہ بمنزلہ کل ست نزد سیبویہ اگرچہ از و تمامی نحویاں غافل بودہ اند ۱۲ درایہ۔

[11] قولہ وہی النفس والعین سوآں تاکید معنوی سوائے الفاظ مذکورہ بالفاظ دیگر ہم میباشد مثل ان ولام ابتداء ونون تاکید وغیر آں جواب مراد از تاکید معنوی تاکید معنوی محدود ست کہ از توابع ست نہ مطلق معنوی ۱۲ درایہ۔

[12] قولہ باختلاف الصیغۃ ای صیغتہما من حیث الافراد والتثنیۃ والجمع ۱۲ درایہ۔

[13] قولہ والضمیر ای ضمیر ہما الراجع الی المتبوع المذکور ۱۲ درایہ۔

[14] قولہ اونفساہما از بعض عرب ابن کیسان نفساہما بجائے انفسہما حکایت کردہ واول اولیٰ ست زیراکہ اجتماع دو تثنیہ در جائیکہ اتصال ہر دو مؤکد لفظاً ومعنی باشد مکروہ می دانند ۱۲ عبد الرحمن۔

هند نفسها وجاءتني الهندان انفسهما او نفساهما وجاءتني الهندات انفسهن وكلا و كلتا للمثنى خاصة نحو قام الرجلان كلاهما وقامت المرأتان كلتاهما وكل واجمع و اكتع وابتع وابصع لغير المثنى باختلاف الضمير في كل والصيغة في البواقي تقول جاءني القوم كلهم اجمعون اكتعون ابتعون ابصعون وقامت النساء كلهن جمع كتع بتع بصع واذا اردت تاكيد الضمير المرفوع المتصل بالنفس والعين يجب تاكيده بالضمير المنفصل نحو ضربت انت نفسك ولا يؤكد بكل واجمع الا ماله اجزاء وابعاض يصح افتراقها

---

۱ قوله، کلا وکلتا للمثنی یعنی خواہ مثنی اصطلاحی باشد خواہ مفرد کہ بواسطہ حرف عطف بر دو دلالت کند مثل قام زید وعمرو کلاہما ۱۲۔

۲ قوله، للمثنی احتراز ست از مفرد وجمع کہ بلفظ کلا وکلتا تاکید اینہا نمے آید ۱۲ درایہ۔

۳ قوله، کل واجمع واکتع وابتع وابصع لغیر المثنی خواہ جمع اصطلاحی باشد وخواہ مفرد بواسطہ حرف عطف بر زیادہ از دو دلالت کند چوں جاء زید وعمرو وبکر کلہم ۱۲ ۴ قوله، ابتع، بتقدیم موحدہ بر مثنات فوقیہ من البتع بفتحتین وہو طول العنق ۱۲۔

۵ قوله، البصع، مشہور بصاد مہملہ وبضاد معجمہ ہم گفتہ اند من بصع العرق ای سال ۱۲ رضی ومناسبت معنی تاکیدی ایں الفاظ کہ شمول حکم برائے تمامی افراد متبوع باشد با معنی لغوی بادنیٰ تامل معلوم مے شود ۱۲۔

۶ قوله، باختلاف الضمیر فی کل یعنی در تاکید کلمہ کل در لفظ کل باعتبار تکلم وخطاب وغیوبت وافراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث ضمیر مختلف مے شود مثل اشتریٰ زید کلی واشترنا کلنا واشتراک کلک واشترا کم کلکم واشتراکن کلکن واشتراہ کلہ واشتراہما کلہما واشتراہا کلہا واشتراکن کلکن واشتراہ کلہ واشتراہما کلہما واشتراہا کلہا واشتراہن کلہن کذا فی المنہل ۱۲۔

۷ قوله، قامت النساء کلہن آہ ودر شرح درایہ بجائے آں قامت النساء کلہن جمعاء کتعاء بتعاء بصعاء برائے مؤنث بتاویل جماعت و در واحد مؤنث بدون تاویل مذکور مثل اشتریت الجاریۃ کلہا جمعاء کتعاء بصعاء جمع وکتع وبصع وبتع بالخصوص در جمع مؤنث ۱۲۔

۸ قوله اذا اردت تاکید الضمیر المرفوع المتصل از قید مرفوع متصل ایما ست بایں کہ تاکید ضمیر منصوب ومجرور وتاکید ضمیر مرفوع منفصل بدون تاکید بمنفصل دیگر درست ست مثل ضربتک نفسک ومررت بک نفسک وما ضرب الا انت نفسک ۱۲ درایہ۔

۹ قوله، یجب تاکیدہ الخ وجہ وجوب ایں کہ نفس وعین اکثر فاعل واقع می شوند مثل زید ضرب نفسہ وبشر جاء عینہ اگر تاکید مرفوع منفصل بغیر تاکید منفصل می آمد بفاعل ملتبس مے شد وبرائے اطراد باب صور غیر ملتبسہ بر صورت ملتبس محمول ست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۱۰ قوله، ولا یؤکد بکل واجمع آہ یعنی کل واجمع برائے جمع تاکید آرند وبرائے مفرد نیز مگر مفردیکہ برائے او اجزاء وابعاض باشد آہ وایں بہ نسبت بعض افعال باشد کہ تجزیہ آنہا صحیح ست خواہ از روئے حس مثل ضربت زیدا کلہ یا از روئے حکم چنانکہ در اشتریت العبد کلہ بخلاف جاء زید کلہ کہ تجزی بہ نسبت مجئ صحیح نیست بایں طریق کہ بعض آید وبعض نیاید ۱۲ کذا فی المنہل۔

۱۱ قوله، الا مالہ اے شئ مفردا کان او جمعا یکون لہ، الخ ۱۲ مراد از اجزاء امور متعددہ است پس اجزاء وافراد ہر دو را شامل شد ۱۲۔

ع ای یستعملان لتاکید المثنی خاصۃ ۱۲ عـہ حال از مثنی وتا برائے مبالغہ ۱۲ درایہ ـہ لا بکلا وکلتا وکل واجمع واخواتہ ۱۲ درایہ۔

حِسًّا کالقومِ او حکمًا کما تقول اشتریتُ العبدَ کلَّہ ولا تقولُ اکرمتُ العبدَ کلَّہ واعلم

اَنَّ اَکتع وابتع وابصع اتباعٌ لاجمع ولیس لہا معنےً ھٰھنا بدونہ فلا یجوز تقدیمہا علی اجمع

ولا ذکرھا بدونہ **فصل** البدلُ تابعٌ یُنسب الیہ ما نُسب الی متبوعِہ وھو المقصود

بالنسبۃ دونَ متبوعِہ واقسام البدلِ اربعۃ بدلُ الکلِّ من الکُلِّ وھو ما مدلولُہ مدلول

المتبوع نحو جاءَنی زیدٌ اخوکَ وبدلُ البعض من الکُلِّ وھو ما مدلولُہ جزءُ مدلول المتبوع

نحو ضربت زیدًا رأسَہ وبدلُ الاشتمالِ وھو ما مدلولہ متعلَّق المتبوعِ کسُلِبَ زیدٌ ثوبُہ

وبدلُ الغلَطِ وھو ما یُذکر بعد الغلطِ نحو جاءنی زیدٌ جعفرٌ ورأیتُ رجلًا حمارًا والبدل

(کالعبد ۱۲ — بفتح ہمزہ جمع تابع ۱۲ — ای برائے ایں الفاظ ۱۲ — لکونہا اتباعًا ۱۲ درایہ — رابع ۱۲ — احدہا ۱۲ — ای بدل ہو کل المبدل منہ ۱۲ — ثانیہا ۱۲ — ای بدل ہو بعض المبدل منہ ۱۲ — ثالثہا ۱۲ — رابعہا ۱۲)

۱؎ قولہ، کالقوم وکالرجال کہ افتراق اجزاء یعنی افراد ہر دو کہ زید و عمرو وغیرہ باشد در حس صحیح ست مثل اکرمت القوم کلہم ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولہ، اتباع لاجمع اے استعمالاً یعنی اجمع بر ہمہ اخوات خود مقدم باشد از روئے استعمال نہ ایں کہ آنہا توکید اجمع باشد و اکتع بر ما بقی مقدم باشد در لغت فصیحہ و ابتع بر ابصع نزد زمخشری و نزد بغدادیہ و جزولی ابصع بر ابتع مقدم باشد و ابن کیسان گفتہ کہ بعد اجمع بہر چہ خواہی ابتدا کنی ۱۲ رضی و درایہ ۳؎ قولہ، ہہنا اے در مقام تاکید زیراکہ در غیر مقام تاکید ایں ہر سہ لفظ در اصل برائے معنی موضوع ہستند چنانکہ از حواشی معلوم شدہ ۱۲ درایہ ۴؎ قولہ، بالنسبۃ ازیں قول احتراز ست از نعت و تاکید و عطف بیان کہ اینہا مقصود بالنسبۃ نمی باشند ۱۲۔

۵؎ قولہ، دون متبوعہ ازیں قول احتراز ست از عطف بحرف کہ متبوع او مقصود بالنسبۃ می باشد ۱۲۔

۶؎ قولہ، اقسام البدل اربعۃ زیراکہ یا مدلول بدل مدلول مبدل منہ باشد و آن بدل الکل من الکل است یا نہ و آں یا مدلول او بعض مدلول مبدل منہ بود و آں بدل البعض من کل است یا نہ و آں یا میان مبدل و مبدل منہ سوائے کلیت و جزئیت تعلقی باشد آن بدل الاشتمال است یا نہ آن بدل الغلط باشد ۱۲ درایہ ۷؎ قولہ، بدل الکل در جمیع ابدال اضافت بمعنی لام ست لیکن بادنی ملابست اے بدل یختص بان ینتسب الی الکل والی البعض والی الاشتمال والی الغلط ۱۲ درایہ۔

۸؎ قولہ وہو ما مدلولہ مدلول آہ بمعنی ایں کہ مصداق ہر یک از بدل و مبدل منہ واحد باشد نہ ایں کہ مدلول بدل عین مدلول مبدل منہ باشد کہ آن در مترادفین بود زیراکہ اخ در جاءنی اخوک بر چیزیکہ زید صادق مے آید صادق ست نہ ایں کہ مدلول ہر دو یکے است یعنی مترادف ہستند کہ آں مراد نیست ۱۲ منہل ۹؎ قولہ وہو ما مدلولہ جزء مدلول المتبوع آہ ولا بالعکس یعنی نہ ایں کہ مدلول مبدل منہ جزو بدل باشد و نام نہادہ شود ببدل الکل من البعض کذا فی المنہل ۱۲۔ ۱۰؎ قولہ، و بدل الاشتمال اے اشتمال بدل بر مبدل منہ نحو سلب زید ثوبہ و بالعکس نحو یسئلونک عن الشہر الحرام قتال فیہ وجہ تسمیہ ایں کہ مبدل منہ بدل را باعتبار تشویق مبدل جانب بدل و دلالت نمودن اوبراں بوجہیکہ سامع مبدل منہ منتظر ذکر بدل میماند شامل ست ایں وجہے ست مشہور مختار حاجبی و ابوالبقاء ۱۲ درایہ۔

ع؎ ورنہ ذکر تابع بدون متبوع لازم آید ۱۲ درایہ ۱۱؎ زیراکہ غلط سبب آوردن اوست نہ ایں کہ آں غلط ست ۱۲۔

ان کان نکرۃ من معرفۃ یجب[1] نعتہ کقولہ تعالیٰ بالناصیۃ ناصیۃ کاذبۃ ولا یجب ذلک فی عکسہ ولا فی المتجانسین فصل عطف البیان تابع غیر صفۃ یوضح متبوعہ وہو اشہر[2] اسمی شیٔ نحو قام ابو حفص عمر وقام عبد اللہ بن عمر ولا یلتبس[3] بالبدل لفظاً[4] فی مثل قول الشاعر شعر:

انا ابن[5] التارک البکری بشر :: علیہ الطیر ترقبہ وقوعا

ا۔ قولہ، یجب نعتہ، اے نعت بدل نکرۃ تا مقصود از غیر مقصود از ہر وجہ انقص نباشد لہٰذا صفت آوردند تا نقص نکارت را جبر نماید ۱۲ اش برین وجوب نعت بر تقدیر یست مستفاد مبدلین یک باشد و در نعت ضرور نیست چنانکہ احد در قل ہو اللہ احد بدل از اللہ وطوی در بالواد المقدس طوی بدل از الواد ہرگاہ طوی اسم الواد نباشد بلکہ بمعنی مکرر بود۔ لکاتبہ اللہم اغفر۔

۲۔ قولہ، وہو اشہر اسمی الخ وہمچنین معلوم مے شود از عبارت صاحب مفصل لیکن قول صحیح این کہ شہرت ثانی مشروط نیست بلکہ سزاوار این کہ از اجتماع ہر دو ایضاحی حاصل شود کہ از منفرد حاصل نگردد پس جائز ست کہ اول اوضح باشد چنانکہ وقتیکہ فرض نمودہ شود کہ کنیت زید در میان بست کس مشترک ست و اسم او در میان سی کہ مغایر بست اول ہستند چوں کنیت عطف بیان از اسم آید مفید تعیین صاحب او باشد اگرچہ کنیت در حالت انفراد اوضح ست وہمچنین جائز ست کہ اول اشہر باشد از ثانی چنانکہ زید بہ نسبت کنیت باسم خود زیادہ مشہور بود وکنیت عطف بیان از اسم آید باوجود آنکہ متبوع اشہر ست ۱۲۔

۳۔ قولہ، ولا یلتبس آہ در بعضے از نسخ متون ہدایۃ النحو بجائے لفظ لا لفظ قد دیدہ شد بریں تقدیر بعد لفظاً لا معنی مقدر باشد یعنی عطف بیان یا بدل گاہے لفظاً ملتبس می شود نہ معنی چہ بدل در حکم تکریر عامل باشد پس تقدیرش انا ابن التارک بشر خواہد بود وآں مثل الضارب زید جائز نیست لیکن نسخہ لا را شارح منبع الفوائد درابہ اختیار نمودہ و بسیارے از نسخ متن موافق او ہستند ۱۲۔

۴۔ قولہ، لفظاً آہ و معنی عدم التباس لفظی از قول شاعر واضح و عدم التباس معنوی میان بدل و عطف بیان این کہ بدل مقصود بالنسبۃ باشد وذکر مبدل منہ برائے توطیہ و تمہید بخلاف عطف بیان کہ برائے توضیح متبوع بود۔

۵۔ قولہ انا ابن التارک الخ انا مبتدا ابن مضاف بجانب التارک کہ بمعنی قاتل ست والتارک مضاف بجانب البکری کہ مفعول بہ او ست و نام مرد یست در عرب کہ قوی بود ومراری شاعر بایں بیت مدح خود و مدح البکری نمودہ والبکری معطوف علیہ وبشر عطف بیان نہ بدل زیراکہ بدل در حکم تکریر عامل باشد پس تقدیر او انا ابن التارک بشر بود وآں جائز نیست چنانکہ الضارب زید وعلیہ الطیر مفعول ثانی برائے تارک ست ہرگاہ بمعنی مصیر باشد زیراکہ ترک بمعنی ودع و بمعنی صیر آمدہ است و صاحب قاموس تصریح کردہ کہ ترک معنی بجعل ست ومفعول اول او البکری و اگر بمعنی مصیر نباشد از البکری کہ مفعول بہ است حال بود و ترقبہ حال از الطیر کہ جمع طائر بمعنی پرندہ ست اگر فاعل علیہ باشد و اگر مبتدا

(باقی بر صفحہ آئندہ)

لہ زیراکہ مقصود از غیر مقصود اکمل ست در صورت اول و برابر در صورت ثانی ۱۲۔

عہ زیراکہ فیما بین ہر دو التباس معنی نیست لہٰذا بقید لفظاً مقید ساخت ۱۲ صہ اے در ترکیبے کہ از معرف بلام کہ مضاف الیہ صفت معرف بلام باشد عطف بیان آید ۱۲ عہ اے فیما اذا کان البدل معرفۃ من نکرۃ نحو جاءنی اخ لک زید ۱۲۔

للہ ای فیما اذا کانا نکرتین او معرفتین ۱۲۔

الْبَابُ الثَّانِيْ فِي الْاسْمِ الْمَبْنِيِّ

وَهُوَ اسْمٌ وَقَعَ غَيْرَ مُرَكَّبٍ مَعَ غَيْرِهٖ مِثْلُ ا ب ت ث وَمِثْلُ وَاحِدٍ وَاثْنَانِ وَثَلٰثَةٍ وَكَلَفْظَةِ زَيْدٍ وَحْدَهٗ فَإِنَّهٗ مَبْنِيٌّ بِالْفِعْلِ عَلَى السُّكُوْنِ وَمُعْرَبٌ بِالْقُوَّةِ أَوْ شَابَهَ[1] مَبْنِيَّ الْأَصْلِ بِأَنْ يَكُوْنَ فِي الدَّلَالَةِ عَلٰى مَعْنَاهُ مُحْتَاجًا

وآں سائر حروف وفعل ماضی وامر بغیر لام ست ۱۲ ش

إِلٰى قَرِيْنَةٍ كَالْإِشَارَةِ نَحْوُ هٰؤُلَاءِ وَنَحْوِهَا أَوْ يَكُوْنُ عَلٰى أَقَلَّ مِنْ ثَلٰثَةِ أَحْرُفٍ أَوْ تَضَمَّنَ[2] مَعْنَى

مثال قرینۃ ۱۲ — مثال اسم مشابہ مبنی اصل محتاج قرینۃ ۱۲

بحصولہ بضم الشفتین

الْحَرْفِ نَحْوُ ذَا وَمَنْ وَأَحَدَ عَشَرَ إِلٰى تِسْعَةَ عَشَرَ وَهٰذَا[3] الْقِسْمُ لَا يَصِيْرُ مُعْرَبًا أَصْلًا وَحُكْمُهٗ أَنْ لَا يَخْتَلِفَ آخِرُهٗ بِاخْتِلَافِ الْعَوَامِلِ وَحَرَكَاتُهٗ[4] تُسَمّٰى ضَمًّا وَفَتْحًا وَكَسْرًا وَسُكُوْنًا

لا لفظا ولا تقدیرا الکونہ مقابلاً للمعرب ۱۲ — لانفتاح الشفۃ العلیا فی التلفظ ۱۲ — لانکسار الشفۃ السفلی فی التلفظ ۱۲

(حاشیہ متعلقہ از صفحہ گزشتہ)

بود از ضمیر یکہ در علیہ مشکن ست حال خواہد بود و قوع جمع واقع حال از فاعل ترقبہ کہ ضمیر راجع بجانب طیر ست معنی بیت اینکہ من پسران آں شخص ہستم کہ گرداننده بکری بشر برہماں بکری بشر پرنده ہا را حال آنکہ امید میدارند او رافرود آیند گاننداز ہوا گرد او یعنی امیدوار برآمدن روح او ہستند زیراکہ تا وقتیکہ قدرے از روح باقی ماند جانوران نزد او نمی آیند واین ہرگاه تارک را بمعنی مصیّر گیرند وچوں تارک بمعنی قاتل باشد معنی بیت چنیں باشد کہ من پسرآں کس ہستم کہ قاتل بکری بشر ست حال آنکہ بر د جانوران امید میدارند کہ او رافرود آئند گاننداز ہوا گرد او کہ روح از وے زائل شود بریں تقدیر علیہ جملہ ظرفیہ خواہد بود ۱۲ عبد الرحمٰن وشرح جامی ومنہل۔

۱ قولہ او شابہ اے ناسب مناسبۃ مؤثرۃ فی البناء لیتناول تضمن بمعنی مبنی الاصل کاین وما وقع موقعہ کنزال وما اضیف الیہ نحو یومئذ فان کلا منہا مناسب مبنی الاصل ولیس مشابہ لہ ۱۲۔

۲ قولہ او تضمن معنی الحرف تحقیقاً نہ توہما پس ایراد بہ بنائے تثنیہ نخواہد شد زیراکہ تضمن او واو عطف را وہمی ست نہ تحقیقی ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ وہذا القسم الخ بدانکہ وجوه مشابہت بنا بر استقراء ہفت ست تضمن اسم معنی مبنی اصل را احتیاج[2] سوی قرینہ در دلالت بر معنی آمدن[3] اسم بجائے مبنی اصل مشابہت[4] باسمیکہ بجائے مبنی اصل آمده آمدن[5] اسم بجائے مشابہ مبنی مثل منادی مضموم اضافت[6] سوی مشابہ مبنی اصل بنا[7] برکم از سہ حروف ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴ قولہ وحرکاتہ آه بسیارے از مؤلفین تصریح کرده اند باین کہ بصریہ حرکات اعرابی را رفع ونصب وجر گویند وحرکات بنائی را ضم وفتح وکسره وکوفیہ فرقے نمی نمایند واین تصریح حق نیست بلکہ حق آن ست کہ نزد بصریہ درمیان القاب معربات والقاب مبنیات فرق ست در معرب مرفوع ومنصوب ومجرور گویند ودر مبنی مضموم ومفتوح ومکسور ودر القاب حرکات ہیچ فرق نمی سازند خواه حرکات مبنی بود مثل حیث مبنی بر ضم ست وخواه حرکات معرب مثل زید در حالت رفع بضمہ باشد وسکون معرب را وقف نمی گویند مثل لیستم کذا فی المنہل۔

س مراد از اسمائے این حروف است نہ مسمیات آنہا کہ حروف ہجا باشند زیراکہ بحث از اسم مبنی است ۱۲۔

عہ اے لا بالفعل ولا بالقوۃ بخلاف القسم الاول فانہ معرب بالقوۃ ۱۲ درایہ

ع ہر دو مثال مبنی برکم از سہ حروف مشابہ بحرف مثل من وعن ۱۲ درایہ

وقفاً وهو علی ثمانیة انواعٍ المضمرات واسماء الاشارات والموصولات واسماء الافعال والاصوات والمرکبات والکنایات وبعض الظروف **فصل** المضمر اسم وضع لیدل علی متکلم او مخاطب او غائب تقدم ذکرہ لفظاً او معنی او حکماً وهو علی قسمین متصل وهو ما لا یستعمل وحدہ اما مرفوع نحو ضربتُ الی ضربن او منصوب نحو ضربنی الی ضربهن واننی الی انهن او مجرور نحو غلامی ولی الی غلامهن ولهن ومنفصل وهو ما یستعمل وحدہ اما مرفوع نحو انا الی هن او منصوب نحو ایای الی ایاهن فذلک

مفرداً ۱۲ — بصیغہ معروف ومجہول ۱۲ — متصل بالفعل ۱۲ — متصل بحرف نحو اننی ۱۲ — وهو باعتبار الاعراب قسمان اما الخ

---

۱ قولہ وهو اے مبنی مطلقاً یعنی خواہ غیر مرکب یا غیر باشد یا مشابہ مبنی اصل وکسیکہ مرجع ضمیر مشابہ مبنی اصل را لفظ قرار دادہ سہو نمودہ زیراکہ اصوات بریں تقدیر از مقسم خارج مے شود کہ بنائے اینہا بسبب عدم مشابہت یا مبنی اصل نیست بلکہ بسبب عدم ترکیب یا غیرست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو

۲ قولہ المضمرات، بدل عن انواع فمجرور او خبر بتقدیر احدها او هی او مفعول للفعل المقدر اعنی المنصوب ۱۲۔

۳ قولہ وبعض الظروف زیراکہ کل ظروف مبنی نیستند وبعض الموصولات وبعض الکنایات نفرمود باآنکہ مثل اتے وایۃ وفلان وفلانۃ معرب است زیراکہ اکثر ایں دو قسم مبنی ست وللاکثر حکم الکل ۱۲ درایہ۔

۴ قولہ المضمر مضمر در لغت بمعنی پنہاں داشتہ وجائے پنہاں داشتن ودر اصطلاح چنانکہ در کتاب مذکورست ووجہ تقدیم او بر سائر مبنیات ایں کہ در بنائے او نزاعی وقسمے از اقسام او معرب نیست وعلت بنائے او مشابہت با حروف ست در احتیاج سوئے تقدیم ذکر یا حضور یا خطاب کما عنہ ۱۲ ۵ قولہ اسم تصریح لفظ اسم برائے آں کہ کاف خطاب ذلک وذلک وتلک ودراک خارج شود زیراکہ حرف ست ۱۲ درایہ۔

۶ قولہ لیدل آہ یعنی دلالت کند بمادہ نہ بصیغہ یا مراد از متکلم ومخاطب کسیکہ در جہت غیبت نہ باشد یا مراد از ہر دو اصطلاحی ست نہ لغوی پس بلفظ متکلم ومخاطب ایراد نخواہد شد زیراکہ متکلم ومخاطب بصیغہ دلالت می کنند واز اسمائے ظاہرہ ہستند وآں غائب باشند وہر دو باعتبار لغت متکلم ومخاطب نامیدہ می شوند نہ باصطلاح ۱۲ درایہ۔

عہ وهو ما متصل بالاسم او بالحروف نحو غلامی الخ۔

عہ ای الذی یصح التلفظ بہ منفرداً فی الاصطلاح ۱۲۔

سے اے الذی لا یصح التلفظ بہ منفرداً فی الاصطلاح اے ما کان کالجزء لما قبلہ وبعض حروف وانما قلنا فی الاصطلاح لانہ صح التلفظ بالضمیر المتصل البارز عقلاً ۱۲ درایہ

للعہ بجہت توقف نفس از روانگی باین اسم موسوم شد ۱۲ عبد الرحمن۔

ستون ضميرًا واعلم ان المرفوع المتصل خاصة يكون مستترًا في الماضي للغائب والغائبة كضرب اي هو وضربت اي هي وفي المضارع المتكلم مطلقًا نحو اضرب اي انا ونضرب اي نحن وللمخاطب كتضرب اي انت وللغائب والغائبة كيضرب اي هو وتضرب اي هي وفي الصفة اعني اسم الفاعل والمفعول وغيرهما مطلقًا ولا يجوز استعمال المنفصل الا عند تعذر المتصل كاياك نعبد وما ضربك الا انا وانا زيد وما انت الا قائمًا واعلم ان لهم ضميرًا يقع قبل جملة تفسره ويسمى ضمير الشان في المذكر وضمير القصة في المؤنث نحو قل هو الله

ا قوله ستون ضميرًا یعنی شصت ضمیر برائے نو دمعنی بایں تفصیل مرفوع متصل دوازدہ لفظ برائے ہیجدہ معنی مثل ضربت ضربنا دو لفظ مشترک در شش معنی یعنی اول در واحد مذکر ومؤنث متکلم وثانی در مذکر ومؤنث تثنیہ وجمع متکلم واز ضربت تا ضربتن پنج برائے شش معنی باشتراک ضربتما واز ضرب تا ضربن نیز ہمچنین باشتراک الف ضربا در فاعل مذکر ومؤنث وایں تا کہ ہست حرف تانیث ست در ضمیر فاعل دخلے ندارد مرفوع منفصل نیز دوازدہ لفظ برائے ہیجدہ معنی باشتراک انا ونحن در شش معنی وانتما وہما در چار معنی ومنصوب متصل نیز بطریق مذکور باشتراک ایای وایانا وایاکما وایاہما ومجرور متصل بدستور سابق باشتراک لی ولنا ولکما ولہما چنانکہ معلوم شد ۱۲ درایہ۔

۲ قوله وتضرب اے ہی در صیغہ ہائے مذکورہ مضارع بجہت قرائن دالہ بر ضمائر کہ ہمزہ ونون وتا ویا باشد ضمیر مستتر شد بخلاف واحد مؤنث حاضر بر مذہب صحیح وتثنیہ مذکر ومؤنث غائب وحاضر وجمع ہر دو کہ در ینہا ضمیر مستتر نمی شود ۱۲۔

۳ قوله مطلقًا یعنی صفت خواہ مفرد باشد خواہ مثنی ومجموع مذکر باشد یا مؤنث وقتیکہ بجانب اسم ظاہر مسند نباشد مثل اقائم الزیدان ومثل زید ضارب وہند ضاربۃ والزیدان ضاربان والہندان ضاربتان والزیدون ضاربون والہندات ضاربات والف در ضاربان وواو در ضاربون حرف تثنیہ وجمع است ضمیر نیست زیرا کہ اگر ضمائر بودی بیا بدل نگردیدی چنانکہ یائے تضربین ونون تضربن والف تضربان گاہے متغیر نمی شود کذافی شرح الجامی ۱۲ ۴ قوله عند تعذر المتصل زیرا کہ اصل در کلام عرب ایجاز ست وضمائر برائے ایجاز موضوع شدہ اند وبسبب کمی حروف متصل بہ نسبت منفصل اخصر ست پس تا وقتیکہ آوردن متصل ممکن خواہد شد عدول از اصل درست نخواہد بود مگر وقت تعذر متصل وتعذر متصل در چند مقام میباشد اول جائیکہ ضمیر متصل بر عامل مقدم باشد دوم ہر جا کہ ضمیر برائے غرضے آرند کہ از متصل حاصل نشود سوم مقامے کہ عامل ضمیر محذوف باشد چہارم موضعے کہ عامل ضمیر معنوی باشد پنجم محلے کہ عامل حرف باشد وضمیر مرفوع ششم درجائیکہ بجانب ضمیر صفتے مسند بود کہ خبر یا صلہ از چیزے آید کہ برائے او نباشد ومصنف مثال ثالث وسادس ذکر نکردہ مثال ثالث ایاک والشر ومثال سادس ہند زید ضاربتہ ہی ۱۲ فوائد ضیائیہ ودرایہ۔

۵ قوله ضمیر الشان وجہ تسمیہ بضمیر شان وقصہ ایں کہ ایں ضمیر سوئے معہود فی الذہن کہ شان وقصہ باشد رجوع مے نماید ۱۲ درایہ۔

ع ای قبل الجملۃ الخبریۃ لا قبل المفرد والانشائیۃ ۱۲ وافی۔

للعه سوائے منصوب ومجرور متصل کہ در ایں ہر دو استتار نیست ۱۲۔

ھ مذکر باشد خواہ مؤنث واحد باشد یا مثنی ومجموع ۱۲ ے مثل صفت مشبہ وافعل التفضیل ۱۲۔

اَحَدٌ وانها زينبُ قائمة ويدخل بين المبتدأ والخبر صيغة[1] مرفوعٍ منفصلٍ مطابق[2] للمبتدأ
قبل دخول العوامل اللفظية وبعدها ۱۲ — اى صورة مرفوع ۱۲

اذا كان الخبرُ معرفةً او افعل من كذا ويسمّٰى فصلاً[3] لانه يفصِلُ بين الخبر والصّفةِ نحو[4] زيدٌ
اى اسم تفضيل مستعمل من ۱۲ — عند البصريين ۱۲

هو القائم وكان زيدٌ هو افضل من عمرٍو وقال الله تعالىٰ كُنتَ اَنتَ الرَّقيبَ عليهم **فصلٌ**
بودی تو نگہبان برایشان ۱۲ فتح الرحمٰن — ثان ۱۲

اسماء الاشارة ما وُضِعَ ليدُلَّ على مشارٍ[5] اليه وهى خمسة[6] الفاظ لستّةِ معانٍ وذٰلك ذا للمذكر
اى اسماء ۱۲ — ضمير واحد باعتبار ما ۱۲

وذانِ[7] وذين لمثنّاه وتا وتى وذى وتِه وذِه وتهى وذِهى للمؤنث وتانِ وتَين لمثنّاه واولاءِ بالمد
فى حالت الرفع ۱۲ — فى حالة النصب والجر ۱۲ — بقلب الالف یاء ۱۲ — بقلب الالف والياء ہاء من غير وصل الياء ۱۲

والقصرِ لجمعهما وقد يلحق[8] باوائلها هاءُ التنبيهِ نحو هٰذا وهٰذان وهٰؤلاءِ ويتّصلُ[9] باواخرِها
على صورة الياء ۱۲ — اى جمع المذكر والمؤنث عاقلا كان او غيره ۱۲ — وہذين وہاتا وہاتان وہاتين ۱۲

---

[1] قوله صيغة مرفوع وضمير موضوع نه گفت زيرا كه ضمير بودن او متحقق نيست بلكه مختلف فيه است چنانچه نزد خليل حرف ست وهمين ست اصح واسم ست نزد غيراو وبعضے گفتند برائے او محلے از اعراب نيست وكوفيه برخلاف آں ونزد كسائى محل او بر حسب مابعد او باشد ونزد فراء محل او بر حسب ماقبل او باشد ۱۲ منہل ودرايه۔

[2] قوله مطابق در افراد وتثنيه وجمع وتذكير وتانيث وتكلم وخطاب وغيبت وگاہے مطابق خبر نيز گردانيده مى شود ۱۲ درايه۔

[3] قوله فصلاً وكوفيه عمادمى نامند زيرا كه مابعد خود را از خبر بودن افتادن نمى دہد بلكه حافظ او مثل عمادے باشد ۱۲۔

[4] قوله نحو زيد آه مثال فاصل ميان مبتدا وخبر قبل در آمدن عامل لفظى وبودن خبر معرفه وقوله كان زيد آه مثال فاصل ميان مبتدا وخبر بعد آمدن عامل لفظى وبودن خبر افعل من كذا وقوله كنت انت آه مثال فاصل ميان مبتدا وخبر بعد در آمدن عامل لفظى وبودن خبر معرفه ۱۲ درايه۔

[5] قوله على مشارٍ اليه بالاشارة الحسّيته وآں بجوارح باشد يا باعتقاد پس ايراد نخواہد شد بضمير غائب ومثل او كه سوئے معاد آنہا اشارهٔ ذہنيه باشد وبه مثل ذٰلكم الله ربكم نيز كه محمول بر مجاز ست بگردانيدن او مثل محسوس مشاہد ووجه بنائے اسم اشاره يا بودن وضع بعض اينہا مثل وضع حرف مثل ذا ومحمول بودن مابقى برا ويا مشابه بودن او بحرف در احتياج سوئے ديگر وآں در ينجا قرينه اشاره باشد ۱۲ درايه۔

[6] قوله خمسة الفاظ لستة معان زيرا كه مشار اليه يا مذكر خواہد بود ويا مؤنث وبہر دو تقدير يا مفرد باشد يا مثنّٰى يا مجموع ومجموع مشترك ست فيما بين مذكر ومؤنث پس بپنج لفظ برائے شش معانى حاصل شد ۱۲ درايه۔

[7] قوله ذان وذين نزد بعضے بجهت انقلاب الف بيا در حالت نصب وجر مثل مثنّٰى معرب ہستند ونزد بعضے بسبب موجود بودن علت بنا در اينہا مثل مفرد وجمع مبنى ہستند واز ابو اسحاق زجاج اين كه مثنّٰى مطلقا بسبب تضمن او معنے واو عطف را مبنى ست زيرا چه اصل رجلان رجل ورجل بوده است ودر بعضے لغات ذان در ہر سه حال آمده واز دست آيه كريمه اِنَّ ہٰذانِ لَسٰحِرانِ بر يكے از وجوه سه گانه ۱۲ درايه۔

[8] قوله وقد يلحق آه مگر بالام لهٰذا ہذالك گفتن جائز نيست زيرا كه لام عوض حرف تثنيه است پس ہا بالام جمع نخواہد شد ۱۲ ام۔

[9] قوله يتصل باواخرها الخ يعنى در آخر جميع اسمائے اشاره سوائے ته وذه حرف خطاب كه كاف باشد متصل ميشود واين كاف حرف ست زيرا كه آں معنى را افاده مى كند كه در غير او ست وآں خطاب كرده شدن اسم اشاره يك باشد يا دو يا جماعت از قبيل مذكر باشد خواه مؤنث بكاف خطاب وامتناع آمدن اسم ظاہر بجائے كاف مذكور از روئے لفظ مؤيد حرفيت او ست چرا كه اگر اسم بودى آمدن اسم ظاہر بجائے او ممتنع نگشتى چنانچه وقوع اسم ظاہر بجائے كاف ضربتك ممنوع نيست كذا فى المنہل ۱۲۔

حرف الخطاب[1] وهو ایضاً خمسة الفاظ لستة معانٍ نحوكَ كما كم لكِ كنّ فذلك خمسة و

یعنی حرف خطاب مثل اسم اشارہ پنج ہستند ۱۲ بجہت اشتراک تثنیہ در مذکر و مؤنث ۱۲

عشرون الحاصل[2] من ضرب خمسة فی خمسة وهی ذاكَ[3] الی ذاكنّ وذانكَ الی ذانكنّ وكذلك[4]

لستة وثلثین معنی ۱۲ منهل

البواقی واعلم ان ذا للقريب وذلك[5] للبعيد وذاك للمتوسط[6] **فصل** الموصول[7] اسم

بین القریب والبعید ۱۲ — ثالث ۱۲

لا يصلح ان يكون جزأ تاماً[8] من جملة الا بصلة[9] بعده والصلة جملة[10] خبرية ولا بدّ من

واں عائد غالباً ضمیر باشد نہ غیر ۱۲

عائد فيها يعود الی الموصول مثاله الذی[11] فی قولنا جاء الذی ابوه قائم او قام ابوه والذی

للمذكر واللذان[12] واللذين لمثناه والتی للمؤنث واللتان واللتين لمثناها والذين[13] والالی[14] لجمع[15]

الواحد ۱۲ — فی حالت الرفع ۱۲ — فی حالت النصب والجر ۱۲ — در ہر سہ حال ۱۲ — بروزن علی وہدی ۱۲

---

١ قوله حرف الخطاب وهو الكاف ليدل علی حال المخاطب من الافراد والتثنية والجمع والتذكير والتانيث ۱۲۔

٢ قوله الحاصل صفت خمسة وعشرون باعتبار اینکہ علم ست یعنی ازو عدد محض مراد ست ۱۲۔

٣ قوله وهی ذاك الی آخره مثل ذاك ذاكما ذاكم ذاك ذاكن برائے مشار الیہ واحد مذکر وذانک ذانکما ذانکم ذانک ذانکن برائے مشار الیہ تثنیہ مذکر در حالت رفع ۱۲ اد ٤ قوله وكذلك البواقی ای تاك تاكما تاكم تاك تاكن برائے مشار الیہ واحد مؤنث وتانک تانکما تانکم تانک تانکن برائے مشار الیہ تثنیہ مؤنث در حالت رفع واولئک اولئکما اولئکم اولئک اولئکن برائے مشار الیہ جمع مذکر ومؤنث در ہر سہ احوال ۱۲ درایہ۔

٥ قوله وذلك للبعيد ہمچنین تلک وذانک وتانک مشددتین واولائک بلام نیز برائے بعید وتاک وذانک وتانک مخففین واولائک بغیر لام برائے متوسط باشد وانچہ برائے متوسط ست بعد حذف حرف خطاب برائے قریب باشد۔ ٦ قوله للمتوسط چوں شناخت متوسط موقوف بر ہر دو طرف یعنی قریب وبعید بود لہذا ذکرش آخر آورد ۱۲ درایہ ٧ قوله الموصول وجہ بنائے موصول مشابہت باحرف در احتیاج سوئے غیر کہ اینجا صلہ باشد ۱۲۔ ٨ قوله جزأ تاما من جملة مراد از جزو تام جملہ ایں کہ مبتدا باشد یا خبر یا فاعل یا غیر آں ۱۲ درایہ

٩ قوله الا بصلة احتراز است از سائر اسماء کہ بدون صلہ جزو تام مے شوند مثل زید ورجل ۱۲۔

١٠ قوله جملة خبرية کہ مضمونش مخاطب را معلوم باشد تا تعریف شئے بامساوی در معرفت وجہالت ویا اخفی ازو لازم نیاید وجہ جملہ بودن صلہ ایں کہ موصولات برائے گردانیدن جملہ صفت معرفہ موضوع ہستند وانشائیہ را ثبوت فی نفسہا نیست وثابت گردانیدن چیزے برائے چیزے فرع ثبوت آں چیز ست فی نفسہا ۱۲ درایہ۔

١١ قوله الذی اسم منقوص ست اصلش الذی مثل عمی ودریں لغات دیگر ہم ہست الذیّ بتشدید یا والذِ بحذف یا وبقائے کسرہ والذْ بسکون ذال ۱۲ اد ١٢ قوله واللذان واللذين گاہے ازیں ہر دو نون برائے تخفیف محذوف می شود ۱۲ عبد الرحمن۔

١٣ قوله والذين لفظ الذين بیک لام نوشتہ می شود تا مجموع یا مثنی در حالت نصب وجر خطاً با مشتبہ نہ شود وبالعکس نشد زیرا کہ مثنی بر جمع سابق ست لہذا بر اصل خود کہ اجتماع دو لام باشد باقی ماند شرح صمدیہ ۱۲ درایہ۔

١٤ قوله والالی بروزن علی بضم عین وفتح لام بقصر وایں مشہور ست ازمد نگاشتہ می شود لغیر واو چناں کہ ابن ہشام در شرح لمعہ گفتہ ۱۲ شرح صمدیہ ١٥ قوله لجمع المذكر ای برائے جمع مذکر عاقل کثیر وبرائے غیر او قلیل اول مثل قَالَ الَّذِينَ آمَنُوا وثانی مثل اِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ ۱۲ شرح صمدیہ۔

المذکر واللاتی واللواتی واللاء واللائی لجمع المؤنث وما و من و ای و ایۃ وذو بمعنی الذی فی لغۃ بنی طی کقول الشاعر شعر:

فان الماء ماء ابی وجدی ۞ وبیری ذو حفرت وذو طویت

ای الذی حفرتہ والذی طویتہ والالف واللام بمعنی الذی صلتہ اسم الفاعل و اسم المفعول نحو جاء نی الضارب زیدا ای الذی یضرب زیدا وجاء نی المضروب غلامہ و یجوز حذف العائد من اللفظ ان کان مفعولا نحو قام الذی ضربت ای الذی ضربتہ

۱؎ قولہ وما ومن ہر دو بمعنی الذی مفرد و مثنی و مجموع و مذکر و مونث عاقل و غیر عاقل در وہمہ یکساں ست مگر من مختص بذوی العقول باشد وما بغیر آں وگاہے یکے بجائے دیگرے مستعمل می شود ۱۲۔

۲؎ قولہ ذو۔ در دو معنی مستعمل میشود یکے بمعنی صاحب وآں معرب باشد چنانکہ در اسمائے ستہ گذشت۔ دوم بمعنی الذی در لغت خاص بنی طے وآں دریں جا مراد ست وآں مبنی باشد ومتغیر نہ شود مثل جاءنی ذو قام ورائیت ذو قام ومررت بذو قام و مذکر و مونث و واحد و مثنی و مجموع و غائب و حاضر درو یکساں ست ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ کقول الشاعر وآں سنان بن الفحل از بنی طے در قصیدہ کہ در بحر وافر واقع ست ۱۲ شواہدے۔

۴؎ قولہ فان الماء الخ قال المبدانی المعنی الماء الذی فیہ التنزاع ماء ابی وجدی ای ورثتہا ابا والبیر المتنازع فیہا بیری التی حفرتہا وطویتہا ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ حفرتہ۔ حفر بالفتح زمین کندیدن وطوی مدور گردن چاہ ست بسنگ یعنی چاہ من چناں چاہے ست کہ کندیدہ ام اورا و چناں چاہے کہ مدور بسنگ کردہ ام اورا ۱۲ درایہ ۶؎ قولہ صلتہ اسم الفاعل آہ بسبب دلالت ہر دو بر ثبوت بتقدیر جملہ فعلیہ سوائے صفت مشبہ یعنی صلہ الف ولام در صورت مفرد می باشد و در تقدیر جملہ بجہت ایں کہ ایں الف ولام موصول بالف ولام حرفے کہ بجز بر مفرد داخل نمی شود مشابہت دارد لہذا صلہ او اسم فاعل و اسم مفعول اختیار نمودند تا ہر دو غرض حاصل شود یعنی بجہت مفرد بودن صلہ او بر حسب لفظ آنچہ بمشابہت او با حرف تعریف میخواہد حاصل شد و جملہ بودن صلہ او بر حسب معنی انچہ اسم موصول بودن او اقتضا کردہ است و او کذا فی المنہل ۱۲۔

۷؎ قولہ ویجوز حذف العائد الخ یعنی حذف عائد از صلہ بجذف لفظ جائز ست مگر در جملہ الف و لام حذف قلیل می باشد زیرا کہ در موصولیت او خفاست و ضمیر یکے از دلائل موصولیت اوست و ہمچنیں حذف ضمیر منفصل واقع پس الا نیز جائز نیست مثل الذی ما ضربت الا ایاہ زیرا کہ اگر حذف کردہ شود حذف ضمیر منفصل معلوم نہ شود باحتمال ایں کہ محذوف ضمیر متصل قبل الا است دریں ہنگام غرضیکہ برائے آں ضمیر منفصل آوردہ بودند فوت خواہد شد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۸؎ قولہ ان کان مفعولا یعنی حذف عائد لفظا از صلہ جائز ست اگر عائد مفعول بہ باشد نہ فاعل کہ حذفش جائز نیست و ہمچنیں جائز ست حذف مرفوع بشرطیکہ مبتدا باشد و خبرش جملہ و ظرف نبود و نیز جائز است حذف مرفوع بعد ای و بسبب طول صلہ او مثل آیت کریمہ وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَٰهٌ وَفِي الْأَرْضِ إِلَٰهٌ و چنیں است حال مجرور نیز بشرطیکہ بحرف جر متعین مجرور باشد مثل آیت کریمہ اَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا ای بہ یا باضافت صفت ناصبہ تقدیرا مجرور بود و مثل الذی انا ضارب ای ضاربہ ۱۲۔

واعلم ان ایّا وایۃ معربۃ الا اذا حذف صدر صلتہا کقولہ تعالیٰ ثم لننزعن من کل شیعۃ ایہم اشد علی الرحمٰن عتیا ای ہو اشد

فصل اسماء الافعال ہو کل اسم بمعنی الامر والماضی نحو رویدَ زیدًا ای امہلہ وہیہات زید ای بعد او کان علی وزن فعالِ بمعنی الامر وہو من الثلاثی قیاس کنزال بمعنی انزل وتراک بمعنی اترک ویلحق بہ فعال مصدرًا معرفۃ کفجار بمعنی الفجور او صفۃ للمؤنث نحو یا فساق بمعنی فاسقۃ ویالکاع بمعنی لاکعۃ او علما للاعیان المؤنثۃ کقطام وغلاب وحضار وہذہ الثلاثۃ لیست من اسماء الافعال وانما ذکرت ہٰہنا للمناسبۃ

فصل الاصوات کل لفظ حکی بہ صوت کغاق لصوت الغراب او صوّت بہ البہائم کنخ لاناخۃ البعیر **فصل**

---

۱ قولہ ایّا وایۃ معربۃ زیرا کہ اضافت دریں ہر دو بجانب مفرد لازم ست واضافت مانع بنا ست بسبب نازل کردن مقام تنوین کہ منافی بناست پس ایرا د نخواہد شد بحیث کہ لازم الاضافۃ سوئے جملہ است زیرا کہ اضافت عہدہ مانعۃ بنا است نہ رافعہ ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ حذف صدر صلتہا بشرطیکہ صدر صلہ ضمیر راجع بجانب موصول بود دریں ہنگام مبنی بر ضم خواہد بود و وجہ بنا اینکہ بسبب حذف بعض صلہ کہ مبین وموضح موصول ست نقصان عارض گشتہ پس از ضمہ کہ اقوی حرکات ست جبر نقصان مذکور نمودہ شد مثل ایہم اشد کسے کہ ایہم بضم خواندہ ۱۲ درایہ

۳ قولہ کل اسم الخ ای وضعًا از قید اسم نفس امر وماضی خارج شد کہ اسما نیستند واز لفظ وضعًا ضارب امس در زید ضارب امس زیرا کہ بر ماضی بقرینہ دلالت می کند نہ وضعا ۱۲۔

۴ قولہ معرفۃ زیرا کہ قول عرب فجار الفجرۃ بسبب معرف بلام بودن صفت فجار بر معرفہ بودن او دلالت می نماید ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ للمناسبۃ بینہا وبین افعال التی من اسماء الافعال عدلاً وزنۃ ولذا الحقت فی البناء۔

۶ قولہ الاصوات بسبب قائم بودن اینہا مقام اسمائیکہ دراں ترکیب نیست مبنی شدند سوال اصوات وقت ترکیب چرا مبنی شدند واسمائے حروف مثل باد تا کہ اسامی ب وت اند برائے چہ معرب گشتند جواب اسمائے حروف مثل رجل برائی مسمیات خود موضوع ہستند پس وقت ترکیب مستحق اعراب خواہند شد بخلاف اصوات کہ از اینہا وقت ترکیب مسمی ارادہ کردہ نمیشود بلکہ حکایت صوت مراد میگیرند ۱۲ درایہ۔

۷ قولہ او صوت بہ البہائم مثلاً قید مثلاً برائے آں افزودہ شد تا تعریف آں آواز ہا را کہ برائے پرندگان بلکہ برائے بعض افراد انسان مثل کودکاں ومردم دیوانہ می نمایند شامل باشد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۸ قولہ البہائم اے لزجرہا ودعائہا وخشیہا ودحشہا وغیر ذلک ۱۲ درایہ۔

للعہ یعنی لفظے کہ باو آواز حکایت کردہ شود خواہ آواز حیوانات باشد خواہ جمادات ۱۲۔ عہ زن خوار ولئیم وبندۂ نفس ۱۲ صراح۔

لہ بان یصوت بہ انسان تشبیہا بصوت الغراب ۱۲ درایہ عہ بفتح تا در حجازیہ وکسرا ودر بنی تمیم وبضم در لغت بعضے ۱۲۔

المركبات كل اسم ركب من كلمتين ليست بينهما نسبة فان تضمن الثاني حرفا يجب بناؤهما على الفتح كاحد عشر الى تسعة عشر الا اثنى عشر فانها معربة كالمثنى وان لم يتضمن ذلك ففيها لغات افصحها بناء الاول على الفتح واعراب الثاني غير منصرف كبعلبك نحو جاءني بعلبك ورأيت بعلبك ومررت ببعلبك **فصل** الكنايات هي اسماء تدل على عدد مبهم وهي كم وكذا او حديث مبهم وهو كيت وذيت **واعلم** ان كم على قسمين استفهامية وما بعدها منصوب مفرد على التمييز نحو كم رجلا عندك

برای تحصیل خفت ۱۲ — دراصل احد وعشر بود ۱۲ — باشند ۱۲ از اصوات — جزء ثانی — ای حرفا ۱۲ — سابع ۱۲ — جرے بینک وبین مخاطبک ۱۲ — عطف — لتنه على الاستفهام ۱۲

۱ے قولہ المرکبات، در المرکبات لام جنس ست پس معنی جمعیت باطل شد و ترکیب المرکب کل اسم صحیح گشت و یحتمل کہ لام عہد باشد پس تقدیر این کہ ہذا فصل المرکبات المذکورۃ فی حصر المبنیات وکل اسم مبتداء خبرش محذوف ای کل اسم رکب الخ فہو مرکب ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۲ے قولہ، من کلمتین۔ واسمین نہ گفت تامثل بخت نصر و سیبویہ داخل ماند چراکہ جزو ثانی اول فعل ست وجزو ثانی ثانی صوت ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہ، لیست بینہما نسبۃ اے اصلا یعنی نہ نسبت اسناد باشد ونہ اضافت ونہ عمل ونہ افادت کدامے معنی پس مثل تابط شرا کہ دراں سبب بناء ترکیب نیست بلکہ جملہ بودن ست وآں خارج از بحث ست وعبداللہ وزید والنجم علم خارج شد ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ، یجب بناؤہما۔ بنائے جزو اول بجہت ایں کہ در وسط ست و وسط محل اعراب نیست وبناء جزو ثانی بسبب آنکہ متضمن حرف ست پس اصل احد عشر احد وعشر بودہ برائے فرق میان امتزاج دو اسم وترکیب آنہا واو محذوف شد ۱۲ درایہ۔

۵ے قولہ کالمثنی۔ یعنی چنانکہ مثنی معرب است ہمچنین جزو اول ایں کلمہ نیز معرب ست بسبب مشابہت او بامضاف از جہت حذف نون زیراکہ حذف نون از احکام اضافت ست پس برائے حکم او معرب دادہ شد وجزو دوم او مبنی ست کہ متضمن حرف نمودہ است ۱۲ درایہ۔

۶ے قولہ، الکنایات ای بعض ما یکنی بہ کہ مبنی ہستند نہ تمامی کنایات زیراکہ بعضے معرب نیز باشد مثل فلان وفلانۃ کنایت از اعلام ۱۲ درایہ۔

۷ے قولہ عدد مبہم ای متوسط بین القلیل والکثیر من احد عشر الی تسعۃ وتسعین دون القلیل مادون العشرۃ والکثیر من المائۃ الی ما فوقہا لئلا یلزم الترجیح بلا مرجح ۱۲ اد

۸ے قولہ کم وکذا وجہ بنائے کم استفہامیہ تضمن او معنی الاستفہام را و در کم خبریہ حمل بر کم استفہامیہ و در کذا ترکیب از دو مبنی کہ کاف وذا باشد یا وضع ہر دو مثل وضع حرف کہ دو حرف باشد ۱۲ درایہ بزیادہ۔

۹ے قولہ کیت وذیت بفتح التاء والکسر فیہما چنیں وچنیں ۱۲ اصراح وگاہے مضموم ہم میباشد وہر دو مستعمل نمی شود مگر بواو عطف مثل قال فلان کیت وذیت ۱۲ تکملہ

ع وہمچنین از عرب مسموع شد ۱۲ منہل للعۃ اصلاً لا فی الحال ولا قبل الترکیب ۱۲ اش۔

ص بعلت یافتہ شدن دو سبب کہ علمیت وترکیب باشد ۱۲۔

وخبريّة[عط] وما بعدها مجرور مفردٌ[۱] نحو كم مالٍ انفقته او مجموعٌ[۱] نحو كم رجالٍ لقيتهم ومعناه

مرة ۱۲ — اخرى ۱۲ — لفظ ۱۲ ای کم خبریہ ۱۲

التكثير وتدخل[۲] من فيهما تقول كم من رجلٍ لقيته وكم من مالٍ انفقته وقد يحذف

البيانية ۱۲ — ای التمييز التكثير ۱۲

التمييز لقيام[۳] قرينةٍ نحو كم مالك اي كم دينارا مالك وكم ضربت اي كم ضربةً ضربت

مثال خبریہ ۱۲ — نظیر کم استفہامیہ ۱۲ — لام بمعنی عند ۱۲

واعلم ان كم في الوجهين[لل] يقع منصوبا اذا كان بعده فعل غير[۴] مشتغل عنه بضميره[ه]

او شبهه ۱۲ — ای غیر معرض ۱۲ — او متعلقه ۱۲ اش

نحو كم رجلا ضربت وكم غلامٍ ملكت مفعولا به[۵] ونحو كم ضربةً ضربت وكم ضربةٍ

ضربت مصدرا وكم يوما سرت وكم يومٍ صمت مفعولا فيه ومجرورا اذا[۶] كان قبله حرف

ای مفعولا مطلقا ۱۲

۱؎ قولہ او مجموع آہ وجہ مجرور و مفرد بودن تمیز کم خبریہ اینکہ ہرگاہ کم خبریہ برائے تکثیر بود مشابہ عدد کثیر صریح مثل مائۃ و الف گردید تمیز عدد صریح کثیر مجرور و مفرد می باشد و ہمچنین تمیز چیزے کہ مشابہ او باشد مجرور مفرد خواہد بود و وجہ مجموع بودن تمیز ایں کہ کم خبریہ در تصریح کثرت مثل عدد صریح الکثرۃ نیست لہذا برائے نیابت از معنی صراحت تمیزش جمع آوردند ۱۲۔

۲؎ قولہ وتدخل من فیہما اے جوازاً یعنی من بیانیہ جوازاً در تمیز ہر دو می آید پس تمیز ہر دو مجر خواہد بود و فرق از قرینہ مقام معلوم خواہد شد و ایں وقتی است کہ فعل متعدی فاصل فیما بین تمیز و کم نباشد ورنہ آمدن من بیانیہ واجب بود تا تمیز بمفعول مشتبہ نشود مثل کم اَہْلَکْنَا مِنْ قَرْیَۃٍ وکم اٰتَیْنَا مِنْ اٰیَۃٍ ۱۲ اد ۳؎ قولہ لقیام قرینۃ آن بودن بعد کم استفہامیہ و خبریہ اسم مرفوع با فعل یا پس استفہامیہ جمع مثل کم لک غلماناً دریں صورت سہ گانہ تمیز محذوف خواہد شد و معنی کم لک غلماناً کم نفسا لک فی حالۃ کونہم غلماناً عامل در حال جار مجرور است و ہمیں ست مذہب بصریہ پس نزد شان کم غلماناً لک جائز نباشد مگر بر مذہب اخفش کہ بجواز تقدیم حال بر عامل اوکہ ظرف باشد قائل ست درست خواہد بود کذا فی المنہل ۱۲۔

۴؎ قولہ غیر مشتغل عنہ احتراز ست از مثل کم رجلا او رجل ضربتہ، وقتیکہ کم را مبتدا گردانند و بعد او فعل غیر مشتغل مقدر نہ نمایند ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ مفعولاً بہ، خبر یکون محذوف است و ہمچنین مصدراً و مفعولاً فیہ و مبتدأ و خبراً بسبب عطف اینہا بر مفعولاً بہ تقدیر عبارت و یکون کم فی ہذین المثالین مفعولاً بہ آہ۔ و مے تواند کہ نصب مفعولاً بہ بنا بر حالیت از ہر یک کم رجلاً و کم غلام و نصب مصدراً بنا بر حالیت از کم ضربۃ و کم ضربۃ و نصب مفعولاً فیہ بنا بر حالیت از کم یوماً و کم یوم باشد و ایں وجہ بہ نسبت وجہ اول وجیہ است چہ دریں وجہ سلامت از حذف ست بخلاف وجہ اول و مجروراً مفعول بہ یقع ست بسبب عطف او بر منصوباً و ہمچنین مرفوعاً و چوں مفہوم منصوب وجودی ست لہذا بر مرفوع مقدم گشت و ظرفیت و مصدریت کم باعتبار تمیز اوست ۱۲ اش۔ فائدہ۔ بداں کہ از لفظے کہ برائے مخاطب بود پس کم استفہامیہ ضرور ست فعل باشد یا غیر او نہ برائے متکلم مثل کم رجلاً ضربت بصیغہ مخاطب و کم مالاً عندک زیرا کہ استفہام از نفس خود معنی ندارد و آنکہ پس خبریہ بود برائے متکلم باشد فعل بود یا غیر او نہ برائے مخاطب زیرا کہ ایں کم برائے انشائے معنی تکثیر بود و مناسب آں متکلم باشد مثل کم مال انفقت بصیغۂ متکلم و کم مال عندی ۱۲۔

۶؎ قولہ اذا کان قبلہ، آہ سوال کم صدارت کلام خواہد و آں وقت بودن حرف جر خواہ مضاف بر سر او زائل شد جواب چوں فیما بین حرف جار و مجرور و مضاف و مضاف الیہ اتحاد جزئیت مے باشد صدارت او بسوئے جار و مضاف منتقل شد ۱۲ درایہ۔

عط ای تمیز کم خبریہ و استفہامیہ ۱۲ ہ محلاً وکذا مجروراً و مرفوعاً ۱۲ لل ای فی الاستفہام والخبر ۱۲۔

جرًّا او مضافٌ نحو بکم رجلاً مررتَ وعلی کم رجلٍ حکمتُ وغلامَ کم رجلاً ضربتَ

وما لَ کم رجلٍ سلبتُ ومرفوعًا اذا لم یکن شیئًا من الامرین مبتدأً ان لم یکن ظرفًا نحو

کم رجلاً اخوک وکم رجلٍ ضربتہ وخبرًا ان کان ظرفًا نحو کم یومًا سفرک وکم شہرٍ

صومی **فصل** الظروف[1] المبنیۃ علی اقسامٍ منہا[2] ما قُطِعَ عن الاضافۃ بان حُذِف

المضافُ الیہ کقبلُ[3] وبعدُ وفوقُ وتحتُ قال اللہ تعالیٰ للہ الامر من قبلُ ومن بعدُ ای

من قبل کلِّ شیئٍ ومن بعد کلِّ شیئٍ ھٰذا اذا کان المحذوف منویًّا للمتکلم والّا[4] لکانت

معربۃ وعلی ھٰذا قرئ للہ الامر من قبلٍ ومن بعدٍ وتسمی الغایات[5] ومنہا حیثُ[6]

(ای کم ۱۲ — المذکورین ہو المنصوب والمجرور ۱۲ — ای مقصودًا ۱۲ — بالضم ۱۲ — بالضم ۱۲ — ای ظروف مقطوعۃ عن الاضافۃ ۱۲ — بہر سہ حرکت ۱۲ — از ظروف مکانیہ ۱۲)

---

[1] قولہ الظروف یعنی ظروف کہ معدود از مبنیات اند وتعبیر نمودہ شد از انہا وقت شمار بعض ظروف پس احتیاج بجانب ذکر بعض نحواہد افتاد ۱۲ اش [2] قولہ منہا ما قطع عن الاضافۃ وجہ بنائے تضمن اینہا معنی حرف اضافت است ونیز تشبیہ باحرف در احتیاج سوئے مضاف الیہ وبنا برضمہ برائے جبر نقصان کہ بحذف مضاف الیہ باینہا راہ یافتہ ۱۲ شرح ہدایۃ النحو۔

[3] قولہ کقبل وبعد آہ ہمچنیں چیزیکہ مشابہ او باشد مثل امام بفتح اول وقدام بضم اول وتشدید دال ہر دو بمعنی پیش ووراء بالمد بمعنی پس و پیش وآں از اضداد ست وخلف بمعنی پس واسفل ودون واول بمعنی قبل وغیرہ وجہ بنائے اینہا تضمن اینہاست حرف را مثل تضمن این ہمزہ استفہام را وقائم مقام اینہا الفاظے ست کہ ظروف نیست لیکن بسبب کثرت استعمال خود با ظروف تشبیہ دادہ شدہ اند مثل حسب چنانکہ گوئی افعل ہذا حسب اے حسبک وازیں قول افعل ہذا لاغیر مراد ست ومثل حسب لاغیر ولیس غیر ست در قطع اضافت وبنا برضم ۱۲۔

[4] قولہ والّا لکانت آہ ای وان لم یکن المحذوف منویا للمتکلم بل یکون نسیًا منسیًا اوکان واضیف الیہ مذکورًا ۱۲۔

[5] قولہ الغایات بسبب غایت بودن اینہا در نطق بعد حذف مضاف الیہ بلا عوض ۱۲۔

[6] قولہ حیث برائے مکان ست واخفش گفتہ کہ گاہے برائے زمان ہم مستعمل می شود مثل اجلس حیث زید جالس یعنی بنشیں در زمانیکہ زید نشیندہ ست کذا فی عبد الرحمٰن

ع ای بناءہا مقطوعۃ عن الاضافۃ ۱۲ ع مع التنوین لزوال علۃ البناء ۱۲۔

بُنِيَت تشبيهًا لها بالغاياتِ لملازمتها[1] الاضافة الى الجملةِ فى الاكثرِ[2] قال الله تعالى

پایہ پایہ کشیم ایشاں را کل ہلاک ازاں راہ کہ ندانند ۱۲

سَنَستدرِجهم من حيثُ لايعلمون وقد يضاف الى المفرد كقول الشاعر ع اماترى[3]

فتح الرحمن ۱۲

حيثُ سُهيلٍ طالِعًا ؛ اى مكان سهيل ـــــــــــــــ فحيثُ هذا

بمعنى مكان وشرطه[4] ان يضاف الى الجملة[5] نحو اجلِس حيث يَجلِس زيدٌ ومنها

فى الاستعمال الغالب ۱۲ ـ الفعلية ۱۲ ـ او اسمية كاجلس حيث زيد جالس ۱۲

اذا وهى للمستقبل واذا دخلت على الماضى[6] صار مستقبلا نحو اذا جاءَ نصرُ اللهِ و

غالبًا ۱۲ ـ وقتیکہ بیاید نصرت خدا ۱۲

فيها[7] معنى الشرط ويجوزان تقع بعدها الجملة الاسمية نحو اٰتيكَ اِذا الشمسُ طالعة

لعدم وضعها للشرط ۱۲

---

[1] قولہ لملازمتہا الاضافۃ الی الجملۃ معنیً لالفظاً اما اول پس معنی اجلس حیث زید جالس اجلس مکان جلوس زید ست وثانی یعنی عدم الاضافۃ لفظاً پس بسبب آنکہ مضاف بجانب جملہ درحقیقت مضاف بجانب مصدر ست کہ جملہ او را تضمن نمودہ پس اضافت حیث بجانب جملہ مثل لا اضافت گردید و مشابہ بغایات مقطوع الاضافۃ شد مبنی بر ضم گشت کذا فی الشرح ۱۲۔

[2] قولہ فی الاکثر ای فی الاستعمال الاکثر یعنی اضافت بجانب جملہ اکثر ست از روئے استعمال وگاہے ثائے او مفتوح می شود وگاہے مکسور وگاہے یائے او بواؤ بدل می گردد وگفتہ می شود حوث ۱۲ کذا فی الرضی۔

[3] قولہ اماتری آہ و آخرہ نجم یضیٔ کالشہاب ساطعا حیث دریں بیت مضاف بجانب سہیل کہ مفرد ست وآں نادرست دریں ہنگام نزد بعضے معرب ست کہ علت بنا کہ اضافت سوئے جملہ باشد موجود نیست واشہر ایں کہ مبنی ست بنابراں کہ حیث مفعول بہ ترے باشد چنانکہ بعضے تصریح کردہ اند کہ حیث لازم الظرفیۃ نیست پس در بیت مفعول تری باشد ای مکان سہیل چنانکہ در کریمہ اللہ اعلم حیث یجعل رسالتہ وایں بنابر آں ست کہ نجم بجر بود بدل از سہیل وظاہر ایں است کہ حیث بر ظرفیت خود باقی ست ونجم بہ نصب مفعول بہ تری از رؤیۃ البصر چنانکہ بعضے از شراح ابیات گفتہ اند پس طالعا حال از سہیل باشد وساطعاً حال از نجماً تقدیر آں کہ شاعر میگوید برائے کسے اماتری فی مکان سہیل حال کونہ طالعاً نجماً یضیٔ کالشہاب ساطعاً معنی آں کہ آیا نمی بینی در جائے کہ سہیل ستارہ الیست مشہور درحالیکہ آں بر آئندہ است ستارہ دیگر را کہ روشن باشد مثل زبانۂ آتش درحالیکہ آں ستارہ درخشندہ باشد کذا فی العلوی ۱۲۔

[4] قولہ وشرطہ ای شرط بنائہ وبہمیں جہت بعضے حیث را در حالت اضافت بجانب مفرد بسبب زوال علت بنا کہ اضافت بجانب جملہ باشد معرب گردانند ۱۲ عبد الرحمن [5] قولہ الی الجملۃ لاحتیاجہ الیہا بتعین معناہا کاحتیاج الموصول الی ما یتم بہ لانہ موضوع لمکان یقع فیہ النسبۃ ۱۲۔

[6] علی الماضی۔ گاہے در ماضی مستعمل شود بے آنکہ مستقبل گردیدہ باشد مثل حتی اذا ساوی بین الصدفین ۱۲ درایہ۔

[7] قولہ وفیہا معنی آہ یعنی در اذا کہ برائے مستقبل است معنی شرط بود وایں اکثر است وگاہے استقبال بجانب ماضی خارج می شود چنانکہ در قول بعض اذا برائے مستقبل می آید وگاہے برائے استمرار زمان می آید مثل واذا قیل لہم لاتفسدوا فی الارض قالوا انما نحن مصلحون یعنی ہرگاہ برائے شان گفتہ می شود کہ در زمین فساد مکنید عادت مستمرۂ شان بود کہ مے گفتند ما یان جز اصلاح کنندگان نیستیم وگاہے از شرطیت خارج می شود ۱۲ درایہ [8] قولہ الشرط وہو ترتیب مضمون جملۃ علی الاخری فتضمنت بمعنی حرف الشرط وہو وجہ آخر لبنائہا ۱۲ درایہ۔

والمختارُ[1] الفعلية نحو اتيكَ اذا طلعت الشمسُ وقد تكون[2] للمفاجاة[ع] فيختار بعدها

بمعنی ناگاه ۱۲

المبتدأ نحو خرجتُ[3] فاذا السبعُ واقِفٌ ومنها[4] اذ وهي للماضي وتقعُ بعدها

اگرچه در مستقبل در آید ۱۲

الجملتانِ الاسميةُ والفعليةُ نحو جئتُكَ اذ طلعتِ الشمسُ واذ الشمسُ طالعةٌ ومنها

اينَ[5] وانّى للمكان بمعنى الاستفهامِ نحو اين تمشي وانّى تقعدُ وبمعنى[6] الشرط نحو اين

الكائنتان ۱۲ حال کونهما متلبستين ۱۲

تجلِسْ اجلسْ وانّى تقمْ اقمْ ومنها متى للزمان شرطًا او استفهامًا نحو متى تصمْ اصمْ

هردو تمییز باشند یا حال ۱۲ مثال الاول ۱۲

ومتى تسافرُ ومنها كيف[7] للاستفهامِ حالاً نحو كيف انت اى فى اىِّ حالٍ انت

مثال الثانی ۱۲

ومنها ايّانَ[8] للزمان استفهامًا نحو ايّانَ يومُ الدِّينِ ومنها[9] مذ ومنذ بمعنى

مبنی بر سکون مبنی بر ضم ۱۲

۱؎ قوله، والمختار الفعلية یعنی فعلیه خواه مبدا بماضی باشد خواه بمضارع واول بسیار است وچوں اذا موضوع برائے شرط نیست بودن فعل پس او مختارست نه واجب ۱۲ منهل ودرایه۔

۲؎ قوله وقد تكون للمفاجاة آه در اذا فجائیه سه قول ست اوّل آنکه ظرف ست وایں قول اخفش ومختار ابن مالک ست دوم آنکه ظرفِ مکان ست وایں قول مبرد ومختار ابن عصفور ست سوم آن که ظرف زمان وایں قول زجاج ومختارِ زمخشری است ۱۲۔

۳؎ ای بیروں شدم پس ناگاه درنده ایستاده شده است ۱۲۔

۴؎ قوله، ومنها اذ آه وبرائے مفاجاة هم می آید نص کرده است بر وسیبویه وآں پس لفظ بینا وبینما در آید ۱۲ منهل۔

۵؎ قوله، واین وانّی آه وبنائے این بر حرکت نه بر سکون بسبب احتراز از اجتماع ساکنین وبر فتح بسبب ثقیل دانستن ضم وکسر پس یا، کذا فی المنهل۔

۶؎ قوله، وبمعنی الشرط وانّی بمعنی کیف نیز آید وقتیکه پس فعل باشد مثل آیه کریمه فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنّٰى شِئْتُمْ اے کیف شئتم ۱۲ درایه۔

۷؎ قوله، کیف قائم مقام ظروف ست وظرف نیست ومعنی او سوال از حال ست وبا لفظ ما نزد بصریه در شرط مستعمل می شود ونزدِ کوفیه مطلقًا وبدلیل عمل او در حال ظرف مکان ست نحو کیف زید ضاحکًا مثل این زید قائم ۱۲ عبد الرحمن ودرایه۔

۸؎ قوله، ایّان للزمان استفهامًا مثل متی استفهامیه مگر متی در ماضی ومستقبل هر دو مستعمل می شود وایان اختصاص بمستقبل دارد وبجز امور عظام در دیگر چیزے استعمال نمے پذیرد وکسرهٔ همزه ایان لغت سلیم ست واندلسی گفته که کسرهٔ نون او لغت ست وبسبب همسائیگی او با الف فتحه اولیٰ ووجه بنائے او تضمن اوست معنی حرف استفهام را چناں که در کیف ومتی وغیره ۱۲ منهل ودرایه۔

۹؎ قوله مذ ومنذ باوجودیکه مُذ فرع ست ومنذ اصل که تصغیر مذ منیذ آمده وآں اشیاء راسوئے اصل مے برد مگر بسبب مقصود بودن بجهت خفت بر منذ مقدم نموده شد ووجه بنائے ایں هر دو وقتیکه اسم باشند مشابهت آنهاست با مُذ ومنذ حروف جاره یا بودن وضع مذ مثل وضع حرف وحمل مُنذ بر مُذ یا مشابهت اینها بغایات در قطع اضافت معنویه لیکن اینها همیشه مبنی مے آیند که مقطوع از اضافت معنوی مے باشند بخلاف غایات ۱۲ درایه ورضی۔

ع؎ وجه بناء وضع او مثل وضع حرف باشد ۱۲ ؎ قوله فی ای حال ای فی ای صفة من الصحة والمرض وغیره ۱۲ درایه ع للمفاجاة آه ای برائے ناگهاں بودن چیزے ۱۲

لله؎ دریں هنگام پس او مفرد معرفه خواهد بود ۱۲ درایه ؎ کدام وقت روز پاداش است ۱۲ ؎ یستعملان ملعنیین احدهما بمعنی آه ۱۲ درایه۔

اَوَّلُ المدة ان صلح جوابًا لمتٰی نحو ما رأیتہٗ مذ او منذ یوم الجُمعۃِ فی جواب من قال متٰی ما رأیتَ زیدًا ای اول مدة انقطاع رؤیتی ایاہ یوم الجمعۃ وبمعنٰی جمیعِ المدۃ ان صلح جوابًا لِکمْ نحو ما رأیتُہٗ مذ او منذ یومان فی جواب مَنْ قال کمْ مدۃً ما رأیتَ زیدًا ای جمیع مدۃ ما رایتہٗ یومان ومنہا لَدٰی ولَدُنْ بمعنٰی عِندَ نحو المال لَدَیکَ والفرق بینہما اَنَّ عند لایشترط فیہ الحضور ویشترط ذلکَ فی لدٰی ولدُن وجاءَ فیہ لغاتٌ اُخَرُ لَدْنِ وَلُدْنَ وَلَدَنْ ولَدُ ولَدْ ولُدْ ومنہا قط للماضی المنفی نحو ما رأیتہ قط ومنہا عوَضُ

ثانیہما ۱۲ — بالف مقصورہ ۱۲ — ای عندک ۱۲ — استعمالا ۱۲ — نون ۱۲ — دال ۱۲ سکون لام و بضم بضمتین — عموما ۱۲ — مہملہ الضاد ۱۲ مثلث

۱؎ قولہ اول المدۃ ای مدۃ الزمان الذی بعد ہما ۱۲ کذا فی المنہل۔

۲؎ قولہ جمیع المدۃ۔ بریں تقدیر پس او متعدد یعنی زمان مقصود ما بعد متلبس بالعدد باشد ۱۲ منہل۔

۳؎ قولہ بمعنی عند آہ مگر لَدُن ولغات اورامعنی ابتدا لازم ست وبہمیں جہت اوراسم لغات لفظ من لازم مے باشد ملفوظ بود وایں اکثرست یا مقدر پس لدن ولغات او بمعنی من عند خواہد بود ولدی بمعنی عند است واورا معنی ابتدا لازم نیست ۱۲ رضی۔

۴؎ قولہ لایشترط فیہ الحضور تا ایں کہ گفتہ می شود المال عند زید اگرچہ مال نزدیک زید نباشد بلکہ در خزانہ باشد والمال لدی زید وقت بودن مال نزدیک زید نہ در خزانہ پس عند عام باشد بہ نسبت لدی واخوات او ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ لدی ولدن مبنی بودن اینہا بسبب وضع بعض لغات اینہا مثل وضع حروف ومحمول بودن ما بقی بروے ۱۲ درایہ۔

۶؎ قولہ لد بفتح لام وسکون دال وگاہے لدْ مثل مذ ہم آمدہ است وایں نہایت قلیل ست ۱۲۔

۷؎ قولہ قط افصح لغات در قط فتح قاف وتشدید طائے مضمومہ است وگاہے قاف او در ضم تابع طائے آید وگاہے بتخفیف طا بالضم وسکون او مبنی باشد ۱۲ منہل۔ ۸؎ قولہ للماضی المنفی نفی خواہ لفظاً باشد مثل ما رایتہ الخ وخواہ معنی نحو ہل رأیت ذئباً قط وگاہے در اثبات ہم مستعمل می شود مثل کنت اراہ قط ای دائما وقط مخففہ مبنی است بجہت وضع او مثل وضع حروف ودیگراں بسبب مشابہت باو یا تضمن آنہا یا لام تعریف را زیرا کہ بر زمان معین دلالت مے نمایند ۱۲ درایہ ۹؎ قولہ عوض بضم الضاد وبفتح بلا تنوین ہرگز وہو فی تاکید النفی للمستقبل من الزمان کما ان قط للماضی من الزمان یقال عوض لا افارقک یعنی ہرگز جدانہ شوم از تو کما تقول قط ما فارقتک ہرگز جدانہ شدم از تو عوض را در ماضی وقط را در مستقبل استعمال نہ کنند ۱۲ صراح ومبنی بودن او بر ضم بجہت ایں کہ او مثل قبل وبعد مقطوع الاضافت ست چرا کہ با مضاف الیہ اعراب او جائز ست چنانکہ گفتہ می شود لا آتیک عوض العائضین اے دہر الداہرین معنی آں نخواہم آمد در خانہ تو در روزگار گزراں شدہا ۱۲۔

ع؎ بضم لام وسکون دال وکسر نون وفتح لدن نیز ۱۲ عہ؎ بفتحتین وسکون نون وبکسر دال نیز ۱۲۔

للعہ ای مدۃ الزمان الذی بعد ہما ۱۲ حمد۔

للمستقبل المنفی نحو لا اضربہ[1] عوض واعلم انہ اذا اُضیف الظرف الی الجملۃ او الیٰ[2] اذ جاز
علی سبیل الاستغراق ۱۲ — التی لیست مشبہۃ ۱۲ خواہ اسمیہ باشد خواہ فعلیہ ۱۲

بناؤھا علی[3] الفتح کقولہ تعالیٰ ھٰذا یومَ[ب] ینفع الصّٰدقین صدقُھم ویومَئذٍ وحینئذٍ
قرأت فتح

وکذلک مثل وغیر معَ ما وان وانّ تقول ضربتہ مثل ما ضرب زیدٌ وغیر انّ ضرب
کلمۃ ۱۲ — مفتوحۃ مثقلۃ — مقرونۃ ای مضافۃ الی احدہما ۱۲

زیدٌ ومنھا امسِ[4] بالکسر عند اھل الحجاز والخاتمۃ فی سائر احکام الاسم ولواحقہ
ای باقی ۱۲

غیر الاعراب والبناء وفیھا فصول عشرۃ ۱۲

فصل

اول ۱۲

اعلم[5] انّ الاسم علی قسمین معرفۃ ونکرۃ المعرفۃ اسم وضع لشیٔ[6] معیّن وھی ستۃ اقسام بالاستقراء ۱۲ المضمرات والاعلام والمبہمات اعنی اسماء الاشارات[7]

---

۱ قولہ، لا اضربہ عوض ای لا اضربہ، دہراً معنی آں نخواہم زد اورا در روزگار گزران شدہ ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ، الی اذ یعنی ظرف ہرگاہ بجانب جملہ یا بجانب اذ کہ مضاف بسوئے جملہ باشد مضاف شوند بنائے شان بر فتح جائز ست برائے خفت مثل من خزیِ یومئذٍ ای یوم اذ کان کذا بر قرأت فتح میم ومبنی بودن اینہا بر فتح بجہت اضافت بجانب جملہ کہ در حکم عدم اضافت ست پس در قطع مثل غایات باشند ۱۲

۳ قولہ علی الفتح لاکتساب بنائہا من المضاف الیہ المبنی ولو بواسطۃ کما فی اذ لان الجملۃ من حیث ہی مبنیۃ ۱۲ درایہ۔

۴ قولہ، امس بمعنی دی کہ نزد بعضے مبنی بر کسرہ ومعرفہ است ونزد بعضے معرب ومعرفہ وہرگاہ مضاف شود یا بر وے الف ولام در آید یا نکرہ نمودہ شود بالاتفاق معرب باشد گفتہ می شود مضی امسنا ومضی الامس المبارک وکل غد صار امسا ۱۲ صراح۔

۵ قولہ، اعلم ان آہ چوں در مبنیات ذکر معرفہ در آمدہ لہذا ذکرش پس مبنیات مناسب شدہ بسبب مقصود اصلی وکثیر الاستعمال بودن معرفہ بر نکرہ مقدم گردید ۱۲ درایہ۔

۶ قولہ لشیٔ معین عام ازیں کہ فرد معین باشد مثل زید والرجل یعنی رجل معہود خارجی وانا وانت یا جنس معین مثل اسامۃ کہ علم جنس اسد است یا اسد محلی بلام جنس یا جملۂ معینہ از کل افراد جنس یا بعض فرد مثل معرف بلام استغراق وجمع معہود ۱۲ درایہ۔

۷ قولہ، اسماء الاشارات والموصولات چوں اسم اشارہ بدون اشارہ حسی سوی مشار الیہ وقت تلفظ متکلم نزد مخاطب مبہم مے باشد وہمچنیں موصولات بدون صلہ لہذا ہر دو مبہم نامیدہ شدند ۱۲ درایہ۔

ب برقرأت ایں روزیست کہ نفع کند راست گویاں را راستی ایشان ۱۲

ع ای بجانب لفظ اذ کہ از ظروف ست ۱۲ احمد۔

والموصولات والمعرّف[1] باللام والمضاف الی احدها اضافة معنوية والمعرف بالنداء والعلم[2] ای اسم ۱۲
ما وضع لشئ معيّن لا يتناول غيره بوضع واحد اعرف المعارف المضمر المتكلم نحو انا و
لامکان الاشتباہ فیہ ۱۲ ای اکملہا تعریفا ۱۲
نحن ثم المخاطب نحو انت ثم الغائب نحو هو ثم العلم ثم المبهمات ثم المعرف باللام ثم المعرف
لامکان الاشتباہ فیہ ۱۲
بالنداء والمضاف[3] فی قوة المضاف اليه والنكرة ما وضع لشئ غير معيّن كرجل وفرس

فصل اسماء العدد ما وضع ليدل على كمية احاد الاشياء واصول العدد اثنتا عشرة كلمة
ثنان ۱۲

---

۱ قوله، والمعرف باللام۔ بدانکہ الف ولام بر دو قسم ست زائد کہ برائے تحسین لفظ آید مثل الحسن والحسین واللیئم در قول شاعر مصرعہ: ولقد امرّ علی اللیئم یسبّنی ٭ وغیر زائد وآں بر دو نوع ست اسمی وحرفی اول اسم موصول ست کہ مدخول او اسم فاعل واسم مفعول باشد مثل الضارب والمضروب وثانی بر چہار گونہ باشد۔ جنسی استغراقی عہد ذہنی۔ عہد خارجی۔ اوّل اشارت کند بجانب ماہیت حرفہ قطع نظر از فرد وافراد وحدت وکثرت مثل اہلک الناس الدینار والدراہم وثانی اشارت کند بجانب ماہیت بایں طریق کہ در جمیع لغویہ وعرفیہ یافتہ میشود مثل اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفِیْ خُسْرٍ ای جمیع افراد انسان وثالث ایما نماید بجانب ماہیت بایں طریق کہ در فرد غیر معین کہ فیما بین متکلم وسامع کہ در ذہن معہود ست یافتہ شد چناں کہ ادخل السوق یعنی در آور بازارے کہ در ذہن من وتو معہود است ورابع مشیر ست بسوئے ماہیت بایں طریق کہ در فرد معین کہ در خارج میان متکلم وسامع معہود ست حاصل گردیدہ وآں اول منکور مذکور می کنند من بعد ہماں منکور را معرفہ اعادہ می نمایند مثل کریمہ کَمَا اَرْسَلْنَا اِلٰی فِرْعَوْنَ رَسُوْلًا فَعَصٰی فِرْعَوْنُ الرَّسُوْلَ واز اقسام معارف اسمی است کہ معرف بیکے ازیں الف ولام چہار گانہ بود ونکرہ باشد چنانکہ عبد الرحمٰن تصریح کردہ وعبد الحکیم در تکملہ گفتہ کہ مدخول الف ولام عہد ذہنی نکرہ می باشد وبہمیں جہت جملہ خبریہ صفت او می آید ومصنف رح تعرض بمعرف بمیم ننمود چنانکہ در حدیث آمدہ است۔ لیس من امبر امصیام فی امسفر زیرا کہ میم بدل از لام ست در اصل لیس من البرّ الصیام فی السفر بودہ ۱۲ یوسفیہ ودرایہ۔

۲ قولہ، والعلم آہ خواہ منقول باشد مثل افضل خواہ مرتجل مثل عمران مفرد باشد مثل زید یا مرکب مثل عبد اللّٰہ اسم باشد مثل عمر یا لقب مثل صدیق خواہ کنیت مثل ابو البقاء موضوع برائے معنی ذات باشد مثل بشر یا برائے معنی حدث مثل سبحان علم تسبیح یا بمعنی وقت مثل بکرۃ یا با وزن نمایند مثل فعلان الذی مؤنثہ فعلے یا لفظ محض مراد بود مثل سعید کرز یا محض عدد چنانکہ ستۃ ضعف ثلثۃ ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ والمضاف فی قوۃ المضاف الیہ یعنی مضاف در مراتب تعریف در قوت مضاف الیہ است زیرا کہ مضاف از مضاف الیہ اکتساب تعریف مے کند پس در مرتبہ او خواہد بود ایں مذہب سیبویہ است ونزد مبرد تعریف مضاف از مضاف الیہ انقص مے باشد چرا کہ او تعریف از مضاف الیہ حاصل مے نماید وبہ ہمیں جہت مضاف۔ بجانب مضمر موصوف مے آید وایں ترتیب کہ مصنف رح ذکر کردہ باعتبار رائے اکثر نحات ست ۱۲ منہل۔

ع چوں معرف بلام ونداء محتاج تعریف نہ بود سوائے علم تعریف ما بقی سابق گزشت لہذا بذکر تعریف علم اختصاص کرد گفت العلم آہ ۱۲۔

ع سوی غیر ومثل وشبہ ونظیر وغیرہ ۱۲ ع زیرا کہ اضافت لفظی مفید تعریف نباشد ۱۲ ع لاستحالۃ الاشتباہ فیہ عند المخاطب ۱۲۔

ص قولہ والنکرۃ قبول کردن حرف تعریف خواہ در آمدن رُبَّ یا کم خبریہ بر دیا بودن حال خواہ تمیز یا اسم لا بمعنی لیس از علامات نکرہ است ۱۲ اش۔

ص چوں اسماء عدد اکثر بنکرہ تفسیر کردہ می شوند لہذا ذکر آنہا پس نکرۃ مناسب شد ۱۲ درایہ۔

لل ای مقدار افرادہا۔ ای المعدودات فیدخل فی الحد الواحد والاثنان ۱۲ درایہ

واحدةٌ الی عشرة ومائةٌ والفٌ واستعمالُهٗ من واحدٍ الی اثنین علی القیاس[1] اعنی للمذکر

وما عداتلک الکلمات فمتولد منہا ۱۲

بدون التاءِ وللمؤنث بالتاءِ تقول فی رجل واحدٌ وفی رجلین اثنان وفی امرأةٍ واحدةٌ وفی

بصیغة الخطاب ۱۲ — بدون التاء ۱۲

امرأتین اثنتانِ وثنتانِ ومِن ثلثةٍ الی عشرة علی خلافِ القیاسِ اعنی للمذکر[2] بالتاءِ تقول

بالتاء — والاصل

ثلثة رجالٍ الی عشرة رجالٍ وللمؤنثِ بدونہا تقول ثلث نسوة الی عشر نسوة وبعد العشرة

تقول احد[3] عشر رجلاً واثنا عشر رجلاً وثلثة[4] عشر رجلاً الی تسعة عشر رجلاً واحدی

بتانیث الجزء الاول ۱۲ — بتذکیر الجزء الثانی ۱۲

عشرة امرأةً واثنتا عشرة امرأةً وثلث عشرة امرأةً الی تسعَ عشرةَ امرأة وبعد ذلک تقول

بتانیث الجزء الثانی ۱۲ — بتانیث الجزء الثانی

عشرون رجلاً وعشرون امرأة بلافرقٍ بین المذکر والمؤنث الی تسعین[5] رجلاً وامرأة واحدٌ

---

[1] قولہ علی القیاس اے مبنی علی ما یقتضیہ القیاس فے الافراد والترکیب والعطف ۱۲۔

[2] قولہ، للمذکر بالتاء، زیراکہ ثلثہ مُا دَّل بجماعت باشد پس مؤنث خواہد بود والحاق تا لازم خواہد شد وچوں در مذکر لاحق شد برائے فرق در مؤنث لاحق نخواہند نمود وہرگاہ عشر در آیہ کریمہ مَنْ جَآءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا اکتساب تانیث از مضاف الیہ نمودہ لہذا ایراد وارد نخواہد شد ۱۲ درایہ

[3] قولہ احد عشر رجلاً بتغیر الواحد والواحدة الی احد واحدی سبباً للتخفیف ۱۲ درایة۔

[4] ثلثة عشر رجلا باسقاط التاء عن الجزء الثانی واثباتہا فی الاول فی المذکر وبالعکس فے المونث لرجوع العشرة بعد الترکیب فی الاصل فیہما دون الجزء الاول تقلیلاً بخلاف الاصل ۱۲ درایہ شرح ہدایة النحو۔

[5] قولہ الی تسعین رجلاً آہ یعنی عقود ہشت گانہ کہ عشرون وثلثون واربعون وخمسون وستون وسبعون وثمانون وتسعون باشد وقیاس دریں عقود چناں بود کہ عشران رجلاً بلفظ مثنیٰ وثلث عشرات رجلا تا تسع عشرات رجلاً گفتہ شود زیراکہ مضاف مع مضاف الیہ بجہت دلالت آنہا بر عدد معین مانند عشرة ومائة والف یک کلمہ شدہ مثل کلمۂ گردید کہ مؤنث او بتا آمدہ ہرگاہ بقصد تخفیف مضاف الیہ راحذف کردند مثل کلمۂ محذوفة اللام کہ ثبة وقلة وغیرہ باشد گردیدہ لیکن ثلثة لسبب مشابہتہ او باثلثة کہ از آحاد ست بمعنی ثلث عشرات مستعمل نمی شود چنانکہ ثبة باوصف حذف لام بمعنی خود استعمال مے یابد واز وضع الفاظ اعداد بیان کمیت معینہ مقصود ست وآں حاصل نشد واز یں جاست کہ در الفاظ عدد لفظ مشترک را نخواہی دید وجمع اسم مؤنث بتا کہ لام او محذوف باشد بواو ونون بسیار آمدہ مثل قلون وثبون ومائتون لہذا بسبب مشابہتہ آنہا عشرون وثلثون گفتہ شد واز ابتدائی تغیر از عشران مثنی بجانب لفظ عشرون کہ صیغۂ مجموع مصنوعی ست غرض آن ست کہ برائے جمع غیر قیاسی در اخوات او مثل ثلثون وغیرہ کہ پس او ہستند ایں تغیر مثل توطیہ وتمہید باشد ولفظ واحد بمعنی عشرة در عشرون فقط بکسر عین تغیر یافتہ زیراکہ در اخوات او بجہت امکان معنی جمع تغیر جائز نیست چنانکہ ثلثون را مثلاً اگر جمع ثلثة گویند بعید نباشد زیراکہ در ثلثون ثلثة دہ بار ست وہمچنین ست حال اربعون تا آخر کذا فی الرضی ۱۲۔

للعـ زیراکہ قیاس تذکیر مذکر وتانیث مؤنث است ۱۲۔

وعشرون رجلاً واحد ے وعشرون امرأةً واثنان وعشرون رجلا واثنتان وعشرون

امرأة وثلثة وعشرون رجلا وثلث وعشرون امرأةً الی

تسعة[1] وتسعين رجلاً وتسع وتسعين امرأةً ثم تقول مائة رجل ومائة امرأةٍ والف رجل و

الف امرأة ومائتا رجلٍ ومائتا امرأةٍ والفا رجلٍ والفا امرأةٍ بلا فرقٍ بين المذكر والمؤنث

فاذا زاد علی المائة والالف یستعمل علی قیاس[2] ما عرفت ویقدّم الالف علی المائة والمائة

اى العدد ۱۲

علی الاحاد والاحاد علی العشرات تقول عندے الف ومائة واحدٌ وعشرون رجلاً

والفان ومائتان واثنان وعشرون رجلاً واربعة الافٍ وتسعمائةٍ وخمسٌ واربعون

امرأةً وعليك بالقياس واعلم ان الواحد والاثنين لا ممیّز لهما لانّ[3] لفظ الممیّز

وكذا الواحدة والاثنتان ۱۲ — اى الزم ۱۲

یغنی عن ذکر العدد فیهما تقول[4] عندے رجلٌ ورجلان واما سائر الاعداد فلا بدّ لها

باقی غیر الواحد والاثنین ۱۲

۱ے قوله تسعة وتسعین آه وجه مرکب نشدن آحاد باعقود چناں که باعشرات مرکب شده اند این که واو و یا در عشرون وغیره علامت اعراب ست وترکیب موجب بنا پس یک جا شدن هر دو ممنوع باشد ۱۲ درایه۔

۲ے قوله علی قیاس ما عرفت یعنی هرگاه تجاوز کنی از مائة آنچه زیاده بر مائة است استعمال کنی بر طریقے که از واحد تا تسعة وتسعین شناختی وعطف سازی بر مائة دگوئی مائة وخمسة رجال ومائة وخمس نسوة همچنین تا مائة وتسعة وتسعین استعمال کنی مادامیکه بمائتین نرسی وبرهمیں طریق است تا مادون الف وچوں برالف زیاده شود استعمال اومثل استعمال زائد بر مائة خواهد بود پس خواهی گفت عندی الف ومائة واحد وعشرون رجلاً والف ومائة واحدی وعشرون امرأة وعکس عطف نیز درهمه جائز ست پس خواهی گفت واحد ومائة آه کذا فی الشرح ۱۲۔

۳ے قوله لان لفظ الممیز یعنی چیزے که صلاحیت تمیز شدن دارد آں بماده وجوهر خود دلالت بر جنس خواهد کرد وبهیأت وصیغهٔ خود بر وحدت وتثنیت دال خواهد بود ۱۲ شرح۔

۴ے قوله تقول عندی رجل ورجلان ونخواهی گفت عندی واحد رجل واثنا رجلین زیراکه درصورت جمع تمیز وممیز ذکر عدد ضائع خواهد بود واین وجه در واحد رجال واثنا رجال واثنا رجل تمام نیست زیراکه هریک از ممیز وتمیز مفید ومستقل بفائده الیست که دیگرے ازاں مشعر نیست وقول شان رجل واحد ورجلان اثنان محمول بر تاکید تمیز ست ۱۲۔

من ممیزٍ فتقول ممیز الثلٰثة الی العشرة مخفوض[1] مجموع[2] تقول ثلٰثة رجالٍ وثلٰث نسوۃٍ
جہت اضافت اعداد سوئے ممیزات خود ۱۲

اِلّا اذا کان[3] الممیز لفظ المائة فحینئذٍ یکون مخفوضا مفرداً تقول ثلٰث مائةٍ وتسع[4] مائةٍ
ای ممیز ثلٰثة تا عشرة ۱۲

والقیاس ثلٰث مِأٰت او مِئِین و ممیز[5] احد عشر الی تسعة وتسعین و منصوب مفرد
برائے مؤنث ۱۲

تقول احد عشر رجلا و احدٰی عشرة امرأة وتسعة وتسعون رجلا و تسع وتسعون
برائے مذکر ۱۲

امرأة و ممیز مائةٍ والفٍ وتثنیتهما وجمع الالف مخفوض مفرد تقول مائة رجلٍ ومائة
کہ الفان و مائتان باشد ۱۲ — وآں آلاف والوف است ۱۲

امرأةٍ والف رجلٍ والف امرأةٍ و مائتا رجلٍ و مائتا امرأةٍ والفا رجلٍ والفا امرأةٍ وثلٰثة

اٰلاف رجلٍ وثلٰث اٰلاف امرأةٍ وقس علٰی هٰذا **فصل**[6] الاسم[7] اما مذکر و اما مؤنث
ثالث ۱۲ — سائر اسماء الاعداد الی مالا یتناہی ۱۲

۱؎ قولہ مخفوض مجموع وجہ مخفوض بودن اینکہ تمیز اینہا درحقیقت موصوف و مقصود ست اصل ثلٰثة رجال رجال ثلٰثة باشد اگر منصوب باشد برصورت فضلات بود پس مخفوض شد تا برصورت فضلات نباشد و مجموع بودن بایں سبب کہ مدلول سہ و ما فوق او جماعت ست پس بہتر آں کہ بجماعت بیان کردہ شود تا موافقت میان عدد و معدود پیدا آید زیراچہ عدد از روئے معنی عبارت از معدود ست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۲؎ قولہ مجموع یعنی مجموع از روئے لفظ باشد خواہ از روئے معنی و جمع از روئے معنی یا اسم جنس باشد مثل تمر و عسل و یا اسم جمع مثل رہط و قوم ۱۲ کذا فی الرضی ۳؎ قولہ الا اذا کان الممیز آہ یعنی مگر چوں تمیز ثلٰثة تا عشرة لفظ مائة باشد دریں ہنگام مفرد مجرور خواہد بود و اگرچہ قیاس آں بود کہ ثلٰث مئات یا ثلٰث مئین آمدی چراکہ در آوردن لفظ مٰات یا مئین معنی تانیث مکرر می شود چہ جمع مؤنث می باشد معنی و مائة نیز مؤنث ست و در لفظ مفرد کہ مائة باشد تخفیف ست پس برائے تخفیف مفرد آوردند و جر تمیز بجہت ایں کہ تا حکم ثلٰثة بکلی باطل نشود ۱۲ کذا فی المنہل مع زیادہ۔

۴؎ قولہ تسع مائة بجہت استغنا از لفظ الف عشر مائة مستعمل نہ شد ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ ممیز احد عشر الی تسعة وتسعین آہ یعنی تمیز در احد عشر تا تسعة وتسعین بسبب تعذر اضافت منصوب شد زیراکہ در احد عشر رجلاً بر تقدیر اضافت بجانب تمیز سہ اسم را یک اسم گردانیدن لازم می آید و ایں جائز نیست و در عشرون و اخوات او نیز اضافت غیر متصور چراکہ یا باثبات نون باشد و یا بغیر آں در اول اثبات نون کہ مشابہ نون جمع ست در حالت اضافت لازم مے آید و ثانی حذف نونے را مستلزم ست کہ در حقیقت برائے جمع نیست بلکہ اصلی است کہ کلمہ برآں موضوع ست لہٰذا نصب دادند و چوں منفرد بہ نسبت جمع خفیف و اخصر ست و جمعیت از عدد مقدم مفہوم می شد بنا براں بر مفرد اقتصار نمودند ۱۲ منہل۔

۶؎ قولہ فصل چوں ذکر تذکیر و تانیث در فصل عدد در آمد لہٰذا ذکر آنہا پس اسمائے عدد ضروری شد و گفت فصل آہ ۱۲۔

۷؎ قولہ الاسم اما مذکر و اما مؤنث مرد چوں از روئے پیدائش و رتبہ برزن مقدم ست و بجہت عدمے بودن تعریف او مؤخر لہٰذا در تقسیم مقدم شد و در تعریف مؤخر تا اختصار بیان رعایت مرتبہ از وست نرود ۱۲ درایہ۔ ع ۵ و جمعہا نہ گفت زیراکہ جمع مائة متروک ست ۱۲۔

فالمؤنث مافیه علامة التانیث لفظاً[1] او تقدیراً والمذکر ما بخلافه وعلامة[2] التانیث ثلثة التاء[3] کطلحة والالف[4] المقصورة کحبلی والالف الممدودة کحمراء والمقدرة انما هو التاء فقط کارض ودار بدلیل اریضة[ع] ودویرة ثم المؤنث علی قسمین حقیقی[5] وهو ما بازائه ذکر من الحیوان کامرأة وناقة ولفظی وهو ما بخلافه کظلمة وعین[6] وقد عرفت احکام الفعل اذا اسند الی المؤنث فلا نعیدها[7] فصل المثنی[8] اسم الحق باٰخره الف او یاء مفتوح ما قبلها ونون مکسورة لیدل[9] علی ان معه اٰخر مثله نحو رجلان ورجلین هذا[10] فی الصحیح

التی تصیر عند الوقف ہا ۱۲ — بجزم باعتبار تذکیر — لا غیرہا ۱۲ — ای خلقی — وجد فیه علامة التانیث اولم یوجد کاتان ۱۲ — مثال تانیث لفظی حقیقة ۱۲ — ای باٰخر مفرده علی حذف المضاف ۱۲ — ای مع الملحق ۱۲ — مماثلة فی الوحدة و الجنس جمیعاً ۱۲ — ای الالحاق المذکور ۱۲

۱؎ قوله لفظاً حقیقة مثل امرأة وطلحة او حکماً کعقرب لان الحرف الرابع فی حکم تاء التانیث ۱۲۔

۲؎ قوله وعلامة التانیث آہ وبایئے ذی وتی کہ نزد بعض از علامات تانیث ست مصنفؒ ذکر نہ کرد زیراچہ جائز است کہ تانیث در الفاظ مذکور وضعی باشد مثل تانیث انت وہی یا ایں کہ کلام در مذکر ومؤنث ست کہ از اقسام معرب است نہ مبنی ۱۲ درایہ۔

۳؎ قوله التاء در ذکر تا اشارت بردّ مذہب کوفیہ است کہ نزد ایشاں علامت تانیث ہاست وتا از و تغیر یافتہ ۱۲ درایہ۔

۴؎ قوله الالف المقصورة التی بعد ثلثة ولایکون للالحاق ولا للمجرد الزیادة مثل فتی وارطی وقبعثری ۱۲ درایہ۔

۵؎ قوله حقیقی آہ ونزد صاحب صمدیہ وشارح او آں صاحب فرج باشد خواہ علامت در وحقیقةً بود مثل ضاربة وحبلی ونفساء یا حکماً مثل زینب وآں دائماً حیوان باشد ولفظی آنکہ چناں نباشد اگرچہ علامت ظاہری در وبود مثل ظلمة وصحراء یا مقدر چنانکہ عین وایں گاہے حیوان ہم باشد مثل دجاجة بمعنی خروس وحمامة بمعنی کبوتر ۱۲۔

۶؎ قوله وعین مثال تانیث لفظی تقدیراً بدلیل عیینة کہ تصغیر اسما را باصل خود برد ۱۲۔

۷؎ قوله فلا نعیدها زیراکہ اعادة تکرار را واجب می کند وآں زشت ست ولیکن اعادة تعریف مؤنث حقیقی بعد ذکر او در بحث فاعل موجب تکرار نیست چہ سابق تقریباً واستطراداً مذکور شد وایں جا قصداً وبالذات ۱۲۔

۸؎ قوله المثنی آہ از انجاکہ در ضمن بیان تمیز ذکر مذکر ومؤنث ومفرد ومثنی ومجموع بمیان آمد ومذکر ومؤنث بمنزلہ ذات بود ومفرد ومثنی ومجموع از صفات ومثنی از مفرد قریب است ونیز عدد او بر عدد مجموع سبقت دارد۔ لہذا بیان مثنی مقدم بر مجموع مناسب افتادہ بعد دریافت مثنی و مجموع حاجت بتعریف مفرد نماند کہ ماسوائے مثنی ومجموع مفرد ست وبس ۱۲ درایہ مع زیادة کثیرة۔

۹؎ قوله لیدل علی ان معه آخر مثله اشارت ست بایں کہ تثنیہ اسم مشترک باعتبار دو معنی مختلف درست نیست پس گفتہ نخواہد شد قرءان بمعنی طہر وحیض وبقمران وعمران وابوان منتقض نخواہد گشت زیراکہ از باب اطلاق یک لفظ ست بر دیگرے تغلیباً ۱۲ درایہ۔

۱۰؎ قوله ہذا فی الصحیح ایں حکم در جاری مجری صحیح یعنی منقوص یائی نیز جاری ست پس قول مصنفؒ ہذا فی الصحیح برائے حصر نباشد ۱۲۔

ع؎ قوله ودویرة آہ زیراکہ تصغیر اسماء باصل خود برد ۱۲ درایہ عہ قوله فلا نعیدها آہ فلیرجع الی مامر فی المرفوعات فی مبحث الفاعل ۱۲۔

اما المقصور[1] فان كانت الفه منقلبة عن[2] واو وكان ثلاثيا[3] رد[4] الى اصله كعصوان في
ای الاسم المقصور ۱۲ — ای عوضا ۱۲ — ای مجردا او ذا ثلثة احرف ۱۲

عصا وان كانت عن ياء او واو وهو اكثر من الثلاثي او ليست منقلبة عن شيء تقلب
اصلش عصو ۱۲ — یعنی چار حرفی باشد یا زائد ۱۲ — واو او عن یاء ۱۲

ياء كرحيان[5] في رحى وملهيان في ملهى وحباريان في حبارى وحبليان في حبلى واما الممدود
عند التثنية ۱۲ — آسیا ۱۲ — لکونها اصلية ۱۲ — زن باردار ۱۲

فان كانت همزته اصلية تثبت كقراءان في قراء[6] وان كانت للتانيث تقلب[7] واوا كحمراوان
غیر زائدة ولا منقلبة عن اصلية دکھیا سیجی ۱۲ — وہمچنین ہمزہ کہ برائے الحاق باشد مثل علباء رضی ۱۲

في حمراء وان كانت بدلا من اصل واوا او ياء جاز فيه الوجهان[8] ككساوان وكساءان
گلیم ۱۲ — گردار ۱۲

ويجب[9] حذف نونه عند الاضافة تقول جاءني غلاما زيد ومسلما مصر وكذلك[10]
بمثنی ۱۲

---

[1] قوله اما المقصور. وجہ تسمیہ بمقصور اینکہ قصر بمعنی حبس ست و چوں آخر ایں اسم از حرکات محبوس ست لہذا مقصور نام شد ۱۲۔

[2] قوله عن واو حقیقةً کعصا او حکماً بان کان مجہول الاصل ولم یُمل کالمسمّی بالے ولدے ۱۲۔

[3] قوله وکان ثلاثیا۔ ای مجرداً و غیر ثلاثی مجرد مثل معلی و مصطفے رد با صل نمی شود زیرا کہ چوں ثلاثی مجرد سبک می باشد لہذا واو با و ثقیل نیست ۱۲۔

[4] قوله رد الی اصله وبسبب اجتماع ساکنین محذوف نخواہد شد تا وقت حذف نون در حالت التباس بمفرد نرود ۱۲۔

[5] قوله کرحیان آہ رحیان مثال اسمی ست کہ الف او عوض یا آمدہ وملہیان مثال اسمی ست کہ الف او عوض واو آمدہ و اسم زائد بر سہ حرف و حباریان مثال ست برائے اسمیکہ الف از چیزے بدل نیست وحبارٰی بالضم نام پرندہ ایست از جنس مرغابی و آں را سرخاب گویند حبلیان مثال ست برائے اسم رباعی کہ الف او بدل از چیزے نیست ۱۲۔

[6] قوله فی قراء بضم قاف و تشدید را جید القراءة و ابو علی فارسی از بعض عرب حکایت کردہ کہ ہمزاش مثل سائر نظائر او کہ حمراء و صحراء باشد بواو منقلب شود ۱۲ رضی [7] قوله تقلب واو و ثابت نداشتہ شود زیرا کہ آمدن صورت علامت تانیث را در وسط زشت می پندار ند لیکن تلئے مسلمتان کہ در میان افتادہ بضرورت ایں کہ تثنیہ مؤنث بہ تثنیہ مذکر ملتبس نشود روا داشتند و ہمزۂ مذکور و یا بدل نہ شد کہ در حالت نصب و جر دو یا یک جا مجتمع می شد و زمخشری گفتہ کہ گاہے صحیح ہم می دارند و رضی مازنی بنقل مبرد قلب ہمزہ بیا ۱۲ درایہ بزیادہ۔

[8] قوله الوجہان قلب ہمزہ بواو بجہت مشابہت او بہمزۂ تانیث در اصلی نبودن و اثبات ہمزہ بجہت اینکہ بجائے حرف اصلی آمدہ ۱۲۔

[9] قوله ویجب حذف نونہ و ہمچنین حذف نون جمع نیز واجب ست باز آوردن ایں قاعدہ دریں جا باایں کہ در مجرورات گزشت بجہت اینکہ از احکام مثنی و مجموع ست ۱۲ درایہ۔

ع قوله عن یاء ای حقیقةً مثل رحی یا حکماً بایں طریق کہ مجہول یا عدم الاصل باشد و او را امالہ کردہ باشند مثل مسمی بمتی و بلی ۱۲ درایہ۔

ع ازالہاء بمعنی مشغول کردن و در ذہن آسیا غلہ باز کردن ۱۲۔

[10] وگاہے بنا بر ضرورت شعری بدون اضافت محذوف می شود ۱۲ — مقصود از مماثلت تثنیہ در حذف ست نہ غیر ۱۲۔

تحذف تاء التانیث فی تثنیة الخصیة والالیة خاصة[١] تقول خصیان والیان لانهما[٢]

بالضم خایه ۱۲ — بالفتح دم ۱۲ — وانما جاز حذف التاء فی تثنیتهما ۱۲

تلازمان فکانهما شیٔ واحد واعلم[٣] انه اذا ارید اضافة مثنی الی المثنی یعبر عن الاول

لشدة اتصالهما ۱۲ — ای ضمیر — ای المضاف — لا الثانی المضاف الیه ۱۲

بلفظ الجمع[٤] کقوله تعالی فقد صغت قلوبکما وفاقطعوا ایدیهما وذلک[٥] لکراهة اجتماع

ہر آئینہ — کج شدہ است دلہائے شما — ای قلباکما — ای یدیهما ۱۲ — پس ببرید دستہائے ایشان را ۱۲ — ای التعبیر المذکور ۱۲

تثنیتین فیما تاکد الاتصال بینهما لفظا ومعنی **فصل** المجموع اسم دل علی احاد

لکونهما متلثین ۱۲ — بالاضافة ۱۲ — خامس ۱۲ — جملة ۱۲

مقصودة بحروف مفردة[٦] بتغیر ما اما لفظی کرجال فی رجل او تقدیری کفلک علی وزن

ظرف مستقر حال از حروف ۱۲ — دعامة المجموع ۱۲

اسد فان مفردة ایضا فلک لکنه علی وزن قفل فقوم ورهط ونحوه وان دل علی احاد

مثل بقر وابل وغنم وخیل ۱۲

---

١ قوله خاصة یعنی نه در غیر اینها از مثنی که دراں تاے تانیث باشد مثل شجرتان وثمرتان وغیره ۱۲ درایه۔

٢ قوله، لانهما آه این وجه بوجهیکه ابوعلی ذکر کرده قریب است وآں این که یکے از دیگرے ہرگاه منفصل نمی شود لفظیکه برہر دو دلالت می کند یعنی لفظ تثنیه موضوع بوضع اول بمنزلهٔ مفرد باشد ودر وسط مفرد تائے تانیث در نمی آید وخصیة والیة مفرد خصیان والیان نیست بلکه مفرد ہر دو خصی والی در تقدیر ست ومثنی خصیة والیة خصیتان والیتان ست وبعضے گفته اند که خصیتان والیان بجہت ضرورت شعر تثنیه خصیة والیت آمده است ودر غیر ضرورت تا محذوف نمی شود وبعضی گفته اند که خصی والی دو لغت ہستند که در خصیه والیه مستعمل باستعمال قلیل می شوند ۱۲ رضی بزیادة۔

٣ قوله، واعلم۔ آوردن این فائده اگرچه در بحث مجرورات مناسب بود مگر چونکه ذکر وجوب حذف نون مثنی وقت اضافت در آمده وفائده مذکوره از فوائد اضافت بوده لہذا ذکرش در بحث مثنی چسپاں گشت ۱۲ درایه۔

٤ قوله الجمع اولویة لا وجوبا زیرا که جمع بجہت بودن مثل او یا از جنس او به نسبت مفرد مناسبت بمثنی دارد ولہذا تعبیر مثنائے اول بلفظ جمع اولی باشد ۱۲

٥ قوله، وذلک لکراہة اجتماع تثنیتین آه یعنی در اضافت لفظیه بسبب اضافت اتصال لفظی ست وبجہت بودن مضاف جزء مضاف الیه اتصال معنوی واز ترک تثنیه التباس ہم لازم نمے آید وازیں جاست که بجز تثنیه نزد کوفیه در چیزے جائز نیست وہمیں حق ست و اضافت معنوی بر اضافت لفظی محمول ست ۱۲ کذا فی الرضی۔

٦ قوله، بحروف مفردة وآں مفرد خواه محقق باشد چناں که در رجال خواه فرضا وتقدیرا اکنوں عبادید بمعنی گروہے از مردم دونده بہر سو داخل ماند سیبویه گفت که برائے او مفرد نیست پس برائے او مفردے برحسب قیاس مقدر نموده شد که اگر مفردش بودی بر ہمیں وزن بودی وآں عبود بضم عین یا عبید او بکسر عین باشد ۱۲ منهل وہم چنیں نسوة که برائے او مفردیکه مستعمل نشده ومقدر کرده شود وآں نساء بضم نون بروزن غلام که فعلة از اوزان مشہوره که جمع برائے مفرد یست که بروزن فعال بالضم باشد ۱۲ درایه والمجموع بروزن فعل بفتح فاو سکون عین نمی آید مثل رکب وتمر زیرا که دلالت بر جماعت از حروف راکب وتمر بفتح میم مقصود نیست ونیز تمر ورکب مصغر می شوند واگر جمع بودندے جمع کثرت بودندے و جمع کثرت بلفظ خود تصغیر نمی شود پس جمع نباشند ۱۲ ٧ قوله معنی آه لان معنی المضاف جزء المضاف الیه ۱۲ ٨ المعنی المجموع اسم دل علی افراد تقصد بحروف مفردة متلبسة بتغیر ما ای تغیر کان اما لفظی آه ۱۲ ٩ قوله آحاد جمع احد وہو الفرد ۱۲ ١٠ مذکر باشد یا مؤنث مرفوع باشد یا منصوب یا مجرور ۱۲۔

١١ علی غیر القیاس والشذوذ مع جواز اثباتها فیهما علی القیاس اتفاقا ۱۲ درایه۔

لکنہ لیس بجمع اذ لا مفرد لہ ثم الجمع علی قسمین مصحح وھو مالم یتغیر بناء واحدہ ومکسر وھو ما تغیر فیہ بناء واحدہ والمصحح علی قسمین مذکر وھو ما الحق باٰخرہ واو مضموم ما قبلھا ونون مفتوحة کمسلمون او یاء مکسور ما قبلھا ونون کذلک لیدل علی ان معہ اکثر منہ نحو مسلمین وھذا فی الصحیح اما المنقوص فتحذف یاؤہ مثل قاضون وداعون و المقصور یحذف الفہ ویبقی ما قبلھا مفتوحا لیدل علی الف محذوفة مثل مصطفون ویختص باولی العلم واما قولھم سنون وارضون وثبون وقلون فشاذ ویجب ان لا یکون

(حواشی بین السطور: حتی یقصد الاحاد بحروفہ ۱۲ — جمع سلامت نیز نام وارد ۱۲ — گفتنی از جمع تکسیر — ای باٰخر مفردہ ۱۲ — او لھما ۱۲ — ای مفتوحة ۱۲ — فی حالة الرفع لموافقة الواو ۱۲ — ای الالحاق المذکور ۱۲ — کقاض وداع ۱۲ — کالمصطفٰی ۱۲ — لالتقاء الساکنین — ای الفتح ۱۲ — بفتح الراء وسکون او نیز ۱۲ — بالکسر جمع سنة بمعنی سال ۱۲ — ای ذوی العقول — جمع ابرہ ۱۲ — ای الاسم الذی)

ل قولہ ونون مفتوحة وایں نون پس یا در شعر گاہے مکسور می آید شعر عرفنا جعفرا وبنی ریاح ٭ وانکرنا زعانف آخرین ٭ زعانف بزائے معجمہ وعین مہملہ ونون وفا جمع زعنفة بکسر کہ آں گروہے ست ترجمہ شناختیم جعفر وبنی ریاح را وناشناختیم طائفہ دیگر را ۱۲ منہل - بدانکہ بیان فتحۂ ایں نون یکبار در ضمن بیان اصناف اعراب اسم گزشت ویک بار دریں جا وحذف نون سہ بار اول در مقام مذکور دوم در مجرورات سوم دریں جا وہر یک را محلے ست صحیح بیانش بجہت ضیق مقام اعتماد بر ذہن متعلم فرو گذاشتہ شد ۱۲ -

۲ قولہ اکثر منہ ولم یقل ہہنا مثلہ لاخراج الاسم المشترک کما قال فی المثنی اعتمادا علی ذہن الطالب فتذکر ۱۲ -

۳ یاؤہ حال الجمع لالتقاء الساکنین بعد النقل والاسکان والاستثقال ۱۲ - ۴ قولہ قاضون وداعون اصلش قاضیون وداعوون بود بسبب وقوع واو در طرف ومخالفت حرکت ما قبلش بیا بدل شدہ بعدہ در ہر دو در قاضیون نیز ضمہ بر یا دشوار داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند وباجتماع ساکنین یا را افگندند قاضون وداعون شد ۱۲ ۵ قولہ ویختص باولی العلم وعالمین از باب تغلیب ست کہ عقلا را بر غیر آنہا غلبہ دادہ جمع ساختہ اند وساجدین در آیت کریمہ انی رایت احد عشر کوکبا والشمس والقمر رایتھم لی ساجدین از قبیل دادن حکم عقلا غیر ذوی العقول را کہ ایں جا ستارگان باشند بسبب صدور فعل ذوا العقول کہ سجدہ باشد از ایشاں ۱۲ ۶ قولہ واما قولھم مفرد یکہ ارادہ جمعش بایں جمع داشتہ باشند یا اسم محض بود دراں سہ چیز شرط است علمیت عقل تذکیر وہر گاہ تمثیل سنون وغیرہ ایں قاعدہ منتقض می شد جواب داد بقولہ اما قولھم آہ ویا صفت دراں شش شرط ست یک وجودی وآں برائے مذکر عاقل بود و پنج عدمی یکے دراں تا نباشد مثل علامة وسوائے چار باقی مصنف بقول ویجب آہ ارشاد فرمود ۱۲ -

۷ قولہ بکسر قاف وضم آں جمع قلة کہ مثل ثبة است بمعنی غوک چوب ہندی گلی ڈنڈا ۱۲ -

۸ قولہ یجب ان لا یکون آہ وجہ وجوب ایں کہ افعل فعلے را کہ اسم تفضیل است بواو ونون جمع کردہ افضلون گفتند وعکس آں نہ نمودند چرا کہ اسم تفضیل بجہت بودن معنی زیادت درو اشرف است بخلاف افعل فعلا کہ اکثر برائے عیوب مے باشد وہمچنیں فعلان فعلے زیرا کہ فعلان کہ مؤنث او فعلانة آمد بواو ونون مجموع شدہ مثل ندمان وندمانة والعکس نشد زیرا کہ باب ندمان بجہت دخول تا در مؤنث او اصل ست وبر ہمیں قیاس ست جریح وصبور کہ ہر دو صفت مذکر ومؤنث می آیند چوں در حالت افراد میان ہر دو موافقت دیدند در حالت جمع ہم موافقت ورزیدند وگفتند در جمع صبور صبر ودر جمع جریح جرحے ونمی گویند صبورون وجریحون وصبورات وجریحات کذا فی المنہل الصافی شرح الکافی ۱۲ -

۹ فی حالتی النصب والجر لموافقة الیاء ۱۲ ۱۰ ای الملحوق او اللاحق فقط او مع الملحوق ۱۲ ۱۱ اصل مصطفیون یا الف شد وافتاد ۱۲ -

۱۲ جمع ثبة بالتخفیف بمعنی جماعت وگروہ ۱۲ -

افعل مؤنثہ فعلاء کاحمر وحمراء ولا فعلان مؤنثہ فعلی کسکران وسکری ولا فعیلا بمعنی مفعول کجریح بمعنی مجروح ولا فعولا بمعنی فاعل کصبور بمعنی صابر ویجب حذف نونہ بالاضافۃ نحو مسلمو مصر ومؤنث فہو ما الحق باٰخرہ الف وتاء نحو مسلمات وشرطہ ان کان صفۃ ولہ[1] مذکر ان یکون مذکرہ قد جمع بالواو والنون نحو مسلمون وان لم یکن لہ مذکر فشرطہ ان لا یکون مؤنثا مجردا عن التاء کالحائض[2] والحامل وان کان[3] اسما غیر صفۃ جمع بالالف والتاء بلا شرط کہندات والمکسر صیغتہ فی الثلاثی کثیرۃ تعرف بالسماع کرجال وافراس وفلوس وفی غیر الثلاثی علی وزن فعالل وفعالیل قیاسا کما عرفت فی التصریف[4] ثم الجمع ایضا علی قسمین جمع قلۃ وہو ما یطلق علی العشرۃ فما دونہا وابنیتہ

(حواشی بین السطور: وجہش در جریح گذشت ۱۲ — سببہ ای ۱۲ — اے باٰخرہ مفردہ ۱۲ — اے ثانیہما ۱۲ — ای الزائد الاسم ای — والتاء جمع بالالف ۱۲ — خبر ۱۲ — جمع بالواو والنون ۱۲ — ای ذلک المؤنث والاسم ۱۲ — ای لذلک المؤنث فی الصفۃ ۱۲ — فی جمع ہند ۱۲ — المجرد ۱۲ — فی جمع رجل — فی جمع فرس ۱۲ — فی جمع فلس ۱۲ — المجرد ۱۲ — کدراہم ۱۲ — کدنانیر ۱۲ — ای من القیاس ۱۲ — مطلقا ۱۲ — احدہما ۱۲ — باعتبار المنتہی ۱۲ — کما زسہ تا سہ باشد ۱۲ — ستۃ)

---

[1] قولہ ولہ مذکر ان یکون قد جمع بالواو والنون ازین قید فعلاء افعل وفعلے فعلان ودیگر امثلہ کہ در مذکر ومؤنث ہر دو بدون فرق مستعمل می شوند مثل جریح وصبور خارج شد وثیبات شاذ ست ونیز صفت ذوالتاء کہ در مذکر ومؤنث مشترک ست مثل علامۃ ومعطارۃ نیز بیرون شد کذا فی الرضی وجمع خضراء باوجود آنکہ صفتی ست کہ مذکرا واخضر بواو ونون مجموع نہ شد بجہت غلبۂ اسمیت در قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم وان لیس فی الخضراوات صدقۃ کہ بالف وتا آمدہ پس از باب صفت بیرون گردیدہ باسماء لاحق شد ۱۲ منہل۔

[2] قولہ کالحائض والحامل زیراکہ اگر جمع اینہا بالف وتا آمدی بہ حائضات وحاملات کہ جمع حائضہ وحاملہ است ملتبس گردیدی چہ حائضہ زنیکہ حیض داشتہ باشد ہمچنین حاملہ زن باردار راگویند وحائض بدون تا زنیکہ بحد حیض رسیدہ باشد وبالعکس نشد زیراکہ این جمع برائے مؤنث باشد ورعایت تانیث دراسمیکہ درو تائے ظاہرہ است اظہر ست ۱۲ عبد الرحمٰن۔

[3] قولہ وان کان اسما آہ یعنی اسم غیر صفت کہ درو علامت تانیث ملفوظ باشد اگرچہ علم مذکر بود مثل طلحۃ وخواہ مؤنث معنی بود مثل زینب بغیر شرائط مذکورہ وجمع او بالف وتا آید مثل طلحات وزینبات وہندات مگر دراسمائیکہ تانیث آنہا بتائے مقدرہ باشد مثل قدر بالکسر دیگ و نار وشمس ودلو وعقرب ویمین ودیگرے از اسماء کہ تانیث آنہا حقیقی نیست دراینہا این جمع یعنی جمع بالف وتا مطرد نباشد بلکہ تعلق بسماع دارد مثل سموات وکائنات وشمالات ونیز جمع مذکر لایعقل بالف وتا می آید مثل سجلات جمع سجل بکسر سین مہملہ وفتح بائے موحدہ وسکون حائے مہملہ پس اولام بمعنی شترفربہ وحمامات جمع حمام وسرادقات جمع سرادق ۱۲۔

[4] قولہ فی التصریف چون لفظ تصریف علم علم صرف گشتہ لہٰذا بتقدیر مضاف کہ علم باشد حاجت نیست وبسبب اینکہ در لفظ تصریف بنسبت لفظ صرف مبالغہ است لفظ تصریف اولیٰ تر شد زیراکہ علم تصریف علمی ست شریف کہ دران تصرفات کثیر افتادہ است ۱۲ درایہ۔

ع جمعہا علی حوائض وحوامل ۱۲ درایہ۔

افعُل وافعال وافعلة وفِعلة وجمعًا الصحيح بدون اللام كزيدون ومسلمات وجمعُ كثرة

افلس جمع فلس ۱۲ كافراس جمع فرس ۱۲ غلمة جمع غلام ۱۲ اللام كلما بدون ۱۲ حال كون ثانيهما ۱۲

وهو ما يطلق على ما فوق العشرة وابنيته ماعدا هذه الابنية **فصل** المصدر اسم

باعتبار المنتهى سادس

يدلُّ على الحدث فقط ويشتقُّ منه الافعال كالضرب والنصر مثلًا وابنيته من

الثلاثي المجرد غير مضبوطة تعرف بالسماع ومن غيره قياسية كالافعال والانفعال

محفوظة من العرب ۱۲ لا يقاس عليه ۱۲

والاستفعال والفعللة والتفعلل مثلًا فالمصدر ان لم يكن مفعولا مطلقا يعمل عمل

لانه اذا كان مفعولا مطلقا فحكمه سيجيء في المتن ۱۲

فعله اعنى يرفع الفاعل ان كان لازمًا نحو اعجبني قيامُ زيدٍ وينصب مفعولًا ايضًا

---

۱ قوله على ما فوق العشرة پس برائے یازده وما فوق او خواهد بود سوال فقهاء اتفاق کرده اند براینکه هرگاه کسے اقرار دراهم کند وتفسیر او بسه درهم نماید قول او مقبول می شود ودراهم جمع کثرت ست واقل او باتفاق نحات یازده اند پس وجه موافقت فیما بین هر دو کلام نحات وفقهاء چیست جواب مولانا سعد الدین تفتازانی در تلویح توضیح فرموده که جمع قلت وکثرت هر دو باعتبار مبدا متفق وباعتبار منتهیٰ مختلف پس مبدا هر یک سه باشد ومنتهائے جمع قلت ده وبرائے جمع کثرت نهایتے نیست وگفت که ایں وجه اوفق باستعمال کثیر ست اگرچه برخلاف آں بسیاری از ثقات تصریح کرده اند کذا فی المنهل ۱۲

۲ قوله على الحدث. حدث معنی ست که قائم بغیر خود باشد خواه از غیر خود صادر بود مثل ضرب ومشی یا نه مثل طول وقصر ۱۲۔

۳ قوله فقط اے اذا دل المصدر على الحدث فانته عن ان تجعله دالا على غيره من الزمان والنسبة الى فاعل ما ۱۲۔

۴ قوله يشتق منه الخ اشتقاق در لغت گرفتن کلمه از کلمهٔ دیگر ودر اصطلاح مناسب بودن دو لفظ در لفظ ومعنی وآں مناسبت میان دو لفظ در حروف وترتیب هر دو باشد مثل ضرب مشتق از ضرب آں صغیر باشد ویا در حروف فقط مثل جبذ از جذب آں کبیر بود ویا در مخرج فقط نه در حروف ونه در ترتیب مثل نعق مشتق از نهق وآں اکبر ست واز یں جا مراد اول ست۔

۵ قوله مثلًا اى مثلنا ها مثلا لما ان الابنية من غير الثلاثي المجرد يجئ الى غير ذلك مما عرفت فى علم التصريف ۱۲ درایه شرح هدایة النحو۔

۶ قوله اعجبني قيام زيد. خواندن قیام برفع وتنوین بدون اضافت جائز ست لهذا دریں هنگام زید مرفوع خواهد بود وهمچنیں ضربٌ زیدٌ درا عجبنی ضرب زید عمرًا ۱۲ عبد الرحمن۔

ع نزد سیبویه سی ودو بنا باشد وبرطبق قول صاحب تسهیل به پنجاه ابنیه میرسد ۱۲ منهل

ع المشتق منه سواء كان بمعنى الماضي او الحال او الاستقبال ۱۲۔

ع قیام مصدر لازم ست که زید را رفع نمود ۱۲

ع جمعا مثنی است اصلش جمعان نون باضافت ساقط گردید ۱۲

ان كان[1] متعديا نحو اعجبني ضربُ زيدٍ عمرًا ولا[2] يجوز تقديم معمول المصدر عليه فلا يُقال اعجبني زيدُ ضرب عمرًا ولا عمرًا ضربُ زيدٌ ويجوز اضافته الى الفاعل نحو

بتقديم الفاعل بر مصدر ۱۲ — بتقديم مفعول بر مصدر ۱۲ — مع ان اعماله منونا اولى ۱۲ فوائد ضيائيه

كرهتُ ضربَ زيدٍ عمرًا اوالى المفعول به نحو كرهتُ ضربَ عمرٍو زيدٌ واما ان كان مفعولا مطلقا فالعمل للفعل الذى قبله نحو ضربتُ ضربًا عمرًا فعمرٌو منصوب بضربتُ

سابع ۱۲

فصل

اسم الفاعل اسمٌ مشتق من[3] فعلٍ ليدلَّ على مَن قام به الفعل بمعنى[4] الحدوث وصيغته[ع] من الثلاثى المجرد على وزن فاعلٍ كضاربٍ وناصرٍ ومن غيره على صيغة المضارع من

ا۔ قولہ ان كان متعديا۔ در شرح تسهيل مذكور است كه تعدى در لغت بمعنى تجاوز ودر اصطلاح بمعنى تجاوز كردن فعل از فاعل خود بجانب مفعول به بغير واسطهٔ حرف جر پس فعل به تجاوز خود از فاعل بجانب غير مفعول به مثل مصدر وظرف وغيره بمتعدى موسوم نخواهد شد انتهى واسم فاعل واسم مفعول ومصدر باعتبار فعل خود بوصف تعدى موصوف خواهد شد چنانكه مصنف گفته ويعمل عمل فعله كذا فى تكملهٔ عبد الحكيم ولزوم در لغت بمعنى ملازم نمودن ودر اصطلاح بمعنى ملازم بودن فعل مر فاعل را پس اتصاف مصدر واسم فاعل بوصف لزوم نيز باعتبار فعل او باشد وطريق شناخت متعدى از لازم باسهل طرق اينكه اگر در ترجمهٔ جملهٔ فعليه كه مبتدء بالفعل ماضى معروف باشد بزبان هندى در آخر فاعل لفظ "نے" بر آيد اكثر متعدى باشد مثل ضرب زيد بمعنى مارا زيد نے ورنه لازم ست مثل كرم زيد بمعنى بزرگ ہوا زيد مگر در بعض افعالے كه از لازم خواه بحرف جر خواه به تضعيف عين خواه بهمزه متعدى شده اند اين طريق مسدود ست مثل اذهب زيد عمرًا بمعنى لے گيا زيد عمرو كو يادكن اين فائده را كه از فوائد مختصهٔ اين حواشى ست ۱۲

۲۔ قولہ ولا يجوز آه زيرا كه مصدر ہنگام عمل تقديرا فعل ست با حرف مصدرى وحرف مصدرى حرف موصول ست معمول مصدر در حقيقت معمول فعلے ست كه صلهٔ حرف ست ومعمول صله بر موصول مقدم نمى باشد مگر در ظرف باوصف تاخر عمل مى نمايد زيرا كه در ورائحه از فعل كافى بود ۱۲ منهل۔

۳۔ قولہ من فعل آه گفت من فعل ونگفت من مصدر براۓ اشارت جريان اصطلاح بقول اينكه اشتقاق صفات از مصدر بواسطهٔ فعل بود ۱۲ درايه۔

۴۔ قولہ بمعنى الحدوث ازيں قول احتراز ست از صفت مشبه زيرا كه مراد از حدوث تجدد وجود حدث براۓ ذات وقيام آں حدث بآں ذات مقيد بيكے از ازمنه سه گانه است يعنى ضرب مثلاً در زمانے قائم بذات زيد بود در وقت ديگر منفك گرديد من بعد بسبيل تجدد باز قائم شد بخلاف صفت مشبه كه دراں قيام فعل بذات بمعنى ثبوت بود پس معنى زيد حسن وكريم آں كه براۓ زيد خوبى وبزرگى ثابت ست وچناں نيست كه وقتے باشد ووقتے نباشد ودر طالق وحائض وطامث ثبوت وضعى نيست بلكه استعمال عارض شده ودر خالق ورازق وديگر صفات بارى ثبوت حقيقى نيست بلكه باعتبار موصوف قديم منزه از تغير وحدوث واقع ست ۱۲ درايه ۴۔ قولہ بمعنى الحدوث سوال نحوياں گويند كه اسم فاعل بر حدوث دلالت مے كند وعلماء بيان گويند كه فائده ثبوت مے بخشد۔ وجه توفيق چيست جواب مراد نحات ايں كه بر حسب وضع دلالت بر حدوث نمے كند بلكه باعتبار قرينه زيرا كه عمل او مشروط بحال يا استقبال است وايں اراده منافى علماۓ بيان نيست ومراد از افادت او معنى ثبوت را ايں كه بحسب وضع مفيد ثبوت مى باشد مثل عالم كه دلالت بر علم دارد براۓ كسے كه محكوم عليه بعلم است واز اقتران علم بزمانى وحدوث دراں تعرضى نيست ودريں امر نحات را خلافے نيست ۱۲۔

ع۔ قولہ صيغته اى صيغه مشهورهٔ كثير الاستعمال ورنه فعال وفعول وفعل وغيره نيز از صيغهاۓ اسم فاعل ست ۱۲ درايه۔

عه ازيں قيد ايں جاء آينده هم جوامد خارج شدند ۱۲ لله احتراز ست از اسم مفعول كه بر من وقع عليه الفعل دلالت مى نمايد ۱۲ درايه۔

لللعه حال كون ذلك الاسم كائنا بمعنى الحدوث ۱۲ ه خواه ثلاثى مزيد باشد خواه رباعى مجرد ومزيد فيه ۱۲ منهل۔

لل مع ذكر المفعول منصوبا وتركه الاول نحو كرهت آه والثانى مثل كرهت ضرب زيد ۱۲۔

ذلكَ الفعلِ بميم مضموم مكان حرفِ المضارعة وكسر[1] ما قبل الاخر كمُدخل[2] ومستخرج

اے مع میم ۱۲ — اگرچہ در ما قبل آخر مضارع کسرہ نباشد مثل متقبل متقابل ۱۲

وهو يعملُ عملَ فعلِهِ المعروف ان كان بمعنى[3] الحال او الاستقبال[4] ومعتمدا على المبتدأ

نحو زيدٌ قائمٌ ابوه او ذي الحالِ نحو جاءني زيدٌ ضاربًا ابوه عمرواً او موصولِ نحو مررتُ

بالضاربِ[5] ابوه عمرواً او موصوف نحو عندي رجلٌ ضاربٌ ابوه عمرواً او همزة الاستفهام

نحو اقائمٌ زيدٌ او حرفِ النفي نحو ما قائمٌ زيدٌ فان كان بمعنى الماضي وجبتِ الاضافة

معنىً نحو زيدٌ ضاربُ عمروٍ امسِ هذا[6] اذا كان منكّرًا اما اذا كان معرّفا باللام[7]

ای اسم الفاعل ۱۲

يستوي فيه جميعُ الازمنةِ نحو زيدٌ الضاربُ ابوه عمروا الانَ او غدا او امسِ **فصل**

اسم المفعولِ اسمٌ مشتقٌّ من فعلٍ[8] متعدٍّ ليدلَّ على من[9] وقع عليه الفعلُ وصيغتهُ من

۱ے قولہ، وکسر ما قبل الآخر و این کثیرست و مشہور زیرا کہ گاہے بر وزن فاعل می آید چوں وارس و یافع و وادق از ایراس بمعنی زرد شدن برگ و ایفاع بالیدن کودک و ایداق کشتن خواہ شدن مادیان و بر وزن مفعل بفتح عین نیز مانند مسہب و محصن از اسہاب بمعنی زیادہ گوئی کردن و احصان زن خواستن و بر وزن فعول مثل نتوج از انتاج بمعنی حمل اسپ خواہ ناقہ آشکار شدن نہ منتج چنانکہ مشہور ست ۱۲۔

۲ے قولہ کمدخل و مستخرج دو مثال آورد یک مخالف صیغۂ مضارع بمیم فقط و دوم بحرکت میم نیز و چوں ہر دو را جمع نمایند مثال ثالث پیدا مے شود مثل متفاضل لہذا تعرض بداں نہ نمودہ ۱۲ ۳ے قولہ، بمعنی الحال آہ یعنی حال و استقبال خواہ تحقیقاً باشد یا بر سبیل حکایت تا اشکال وارد نہ شود بکریمۂ وکلبہم باسطٌ ذراعیہ بالوصید زیرا کہ باسط اگرچہ دریں جا بمعنی ماضی ست لیکن مراد حکایت حال ست ۱۲ درایہ۔

۴ے زیرا کہ عمل او بمشابہت مضارع ست پس باید کہ در زمانہ ہم مخالف نباشد ۱۲۔

۵ے قولہ، ہذا ای اعمال اسم فاعل بشرط معنی الحال او الاستقبال ۱۲ ۶ے قولہ، باللام ای بلام موصولہ زیرا کہ لام تعریف از شرائط عمل بے نیاز نمی کند ۱۲ رضی۔

۷ے چرا کہ اسم فاعل در حقیقت فعل است بجہت زشت داشتن شان دخول لام را بر فعل سوئے صیغۂ اسم فاعل بر آمدہ ۱۲ رضی۔

۸ے فائدہ: آوردن لفظ فعل نہ مصدر در اسم فاعل گزشت ۱۲ ۹ے ازیں قید اسم فاعل و صفت مشبہ و اسم تفضیل کہ برائے مفعول باشد خارج شد مثل اشہر و اعذر ۱۲ درایہ ے اگرچہ حرف مضارع مضموم نباشد مثل یستخرج ۱۲ درایہ۔

مجرد الثلاثی علٰی وزن[۱] مفعول لفظًا[۲] کمضروب او تقدیرًا کمقول و مرمی ومن غیرہ[ع] کاسم

الفاعل بفتح[۳] ما قبل الاٰخر کمدخل و مستخرج ویعمل عمل فعلہ المجہول بالشرائط المذکورۃ[۴]

فی اسم الفاعل نحو زید مضروب غلامہ الاٰن او غدًا او امس فصل الصفۃ

المشبہۃ اسم مشتق من فعل[۵] لازم لیدل علٰی من قام بہ الفعل بمعنی الثبوت[۶] و

صیغتہا علٰی خلاف[۷] صیغۃ اسم الفاعل والمفعول وانما تعرف[۸] بالسماع کحسن وصعب و

اضافت از باب جرو قطیفۃ ۱۲ غالباً ۱۲ ای کصیغۃ اسم الخ ۱۲ اما لفظا ۱۲ او تقدیرا کمختار فان اصلہ مختیر بفتح الیاء ۱۲ مبتدا ۱۲ خبر ۱۲ احتراز است از اسم فاعل و مفعول و تفضیل کہ از متعدی مشتق باشد ۱۲ مع اختلاف انواعہا ۱۲ مبتدا خبر

۱؎ قولہ علٰی وزن آہ یعنی بروزن مفعول اکثر باشد حالا از مثل قتیل و جریح احتراز شد ۱۲ منہل۔

۲؎ قولہ مفعول قیاس اسم مفعول از ثلاثی مجرد بروزن مفعل بر صیغۂ مضارع مجہول بود لیکن برائے رفع التباس رباعی واو زیادہ نمودند و ما قبل او را بجہت مناسبت ضمہ دادند و میم را فتحہ تا ثقل واو را معادل شود ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ بفتح ما قبل الاٰخر ای غالباً زیرا کہ گاہے بروزن فاعل و مفعول نیز آید چوں سالم و مجنون و محبوب و مزکوم و محزون از باب افعال ۱۲۔

۴؎ قولہ بالشرائط المذکورۃ فی اسم الفاعل باید دانست کہ برائے عمل اسم مفعول شرط حال و استقبال در کلام قدما دریافتہ نہ شد لیکن ابو علی و پسینان او از متاخرین مثل اسم فاعل شرط ساختہ اند ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۵؎ قولہ من فعل لازم الخ لازم خواہ بالاصالۃ باشد خواہ بنقل سوئے لازم زیرا کہ گاہے فعل متعدی را لازم مے گردانند و سوئے فعل بضم عین نقل نمایند و از وصفت مشبہ می سازند مثل رب و سید و رحیم و علیم وغیرہ ۱۲ درایہ۔

۶؎ قولہ بمعنی الثبوت آہ یعنی دال بر صفت ثابتہ باشد نہ حادثہ پس معنی زید کریم برائے زید کرم ثابت است و برائے او کرم نو پیدا شدہ معنی او نیست در دلالت صفت مشبہ بر معنی ثبوت رضی راضی نہ شد بلکہ رضائے کلام او این کہ صفت مشبہ بر معنی حدوث دلالت نمے کنند نہ اینکہ بر عدم حدوث یا بر استمرار و دوام دلالت می کند پس معنی حسن بحسب وضع صاحب حسن بود عام ست ازیں کہ در بعض ازمنہ باشد یا جمیع ازمنہ در حقیقت دلالت او بر قدر مشترک ست میان ہر دو کہ حدوث و ثبوت ست و آں اتصاف بحسن ست کذا فی المنہل ۱۲ و از دلالت بر ذاتیکہ با و فعل قائم ست بمعنی ثبوت بحسب اصل وضع بمعنی ثبوت مراد است پس بر ضامر بضاد معجمہ بمعنی شخصیکہ لاغر ست یعنی لاغری ثابت ست او را و طالق بمعنی زنے کہ در نکاح نیست و طلاق است او را تعریف صفت مشبہ صادق نخواہد شد زیرا کہ ایں ہر دو باعتبار اصل وضع برائے حدوث باشند و ثبوت عارضی ست کہ از استعمال عارض شدہ زیرا کہ طالق زنے را گویند کہ سابقہ در نکاح بود و من بعد مطلقہ گردیدہ و بہمیں تقریر ایراد تعریف اسم فاعل بہمیں دو لفظ مذکور مندفع خواہد شد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

۷؎ قولہ علٰی خلاف آہ و ایں تصریح کردہ جماعت ست و ابن مالک مخالفت نمودہ و گفتہ کہ اوزان صفت مشبہ بروزن اسم فاعل قلیل اند نہ ایں کہ معدوم اند و شعر عدی بن زید تمیمی را کہ در بحر مدید است تائید آوردہ شعر من صدیق او اخی ثقۃ + او عدو شاحط دارا + من صدیق تعلق بما قبل دارد ترجمہ از یار یا صاحب اعتماد یا دشمن دور از روئے سرا و گفتہ کہ شاحط بالاتفاق صفت مشبہ است و ہمچنین طاہر العرض بمعنی پاک نفس و عائل اللون و ساہم الوجہ بمعنی متغیر رنگ و متغیر روئے نیز بالاتفاق صفت مشبہ است ۱۲ منہل۔

۸؎ قولہ انما تعرف آہ خبر بعد خبر و خبر ثانی متضمن وجہ خبر اول ست یعنی صیغہ صفت مشبہ بر خلاف صیغہ اسم فاعل و مفعول ست زیرا کہ صیغہ صفت سماعی ست و صیغہائے آنہا قیاسی ۱۲ درایہ۔

ع؎ قولہ من قام از قید دلالت بر من قام بہ اسمائے زمان و مکان و آلہ خارج شدند و بقید الثبوت از اسم فاعل و مفعول و تفضیل مشتق از فعل لازم احتراز شد ۱۲۔

ظریف وھی تعمل عمل فعلها مطلقاً بشرط[1] الاعتماد المذکور ومسائلها ثمانیة عشر لان الصفة اما باللام او مجردة عنها ومعمول کل واحد منهما اما مضاف او باللام او مجرد عنهما فهذه ستة ومعمول کل منها اما مرفوع او منصوب او مجرور فذلک ثمانیة عشر و تفصیلها نحو جاءنی زید الحسن وجهه ثلثة[2] اوجه وکذلک الحسن الوجه والحسن وجهٍ و حسن[3] وجهه و حسن الوجه و حسن وجهٍ وھی علی خمسة اقسام منها[4] ممتنع الحسن وجهه والحسن وجهٍ و مختلف فیه[5] حسن وجهه والبواقی احسن ان کان فیه ضمیر[6]

(حواشی بین السطور: ای الصفة المشبهة ۱۲ — فی اسم الفاعل ۱۲ — التعریف لام ۱۲ — کل واحد من الستة ۱۲ — مثل وجهه وخلقه وراسه ۱۲ — اقسام ۱۲ — حاصلة من ضرب اثنین فی ثلثة ۱۲ — علی الفاعلیة ۱۲ — علی الاضافة ۱۲ — ای ما ذکر من الاقسام ۱۲)

۱؎ قوله، بشرط الاعتماد آه سوائے اقتران بحال واستقبال زیراکہ بر حدوث دلالت نمے کند وچیزیکہ بر حدوث دال نباشد تعلق بزمانہ نخواہد داشت وہمچنین اعتماد بر موصول ہم بسبب عدم امکان شرط نیست ۱۲۔

۲؎ قوله، ثلثة اوجه الی آخرہ در مثال صفت معرف باللام معمول مضاف یا مرفوع ست یا منصوب یا مجرور وہمچنین در معمول محلّٰی بلام نیز رفع یا نصب یا جر خواہد بود وبہمیں طور در معمول مجرد از لام واضافہ ہماں سہ وجہ جائز ست پس مجموع نہ شد ۱۲۔

۳؎ قوله حسن وجهه آه مثال صفت مجرد از لام ومعمول مضاف باعراب سہ گانہ ودر معمول معرف بلام نیز اعراب سہ گانہ اینہم نہ شدند وہرگاہ اینہا را باول ضم کنند ہیژدہ خواہد شد ۱۲ ۴؎ قوله منها ممتنع آه امتناع اول یعنی صفت معرف بلام با معمول مجرور مجرد از لام واضافت بجہت تعریف مضاف وتنکیر مضاف الیہ وثانی یعنی صفت معرف بلام با معمول مضاف مجرور بسبب عدم تخفیف کہ از اضافت لفظیہ مطلوب ست زیراکہ تخفیف یا بحذف تنوین باشد یا بسقوط نون تثنیہ وجمع از مضاف یا بحذف ضمیر از مضاف الیہ ودریں مثال ہیچیک ازینہا یافتہ نشد ۱۲ متوسط درایہ۔

۵؎ قوله، مختلف فیه حسن وجهه یعنی در صفت مجرد از لام واضافت او بجانب معمول مضاف اختلاف ست نزد ابن بابشاذ ممنوع ست بتوہم این کہ این از باب اضافة الشئ الی نفسه است زیراکہ مصداق وجہ وحسن یک ست وبعضے گفتہ اند کہ صحیح ست چوں حسن از وجہ عام ست اضافة الشئ الی نفسه لازم نمی آید پس سیبویہ وجمیع بصریہ در ضرورت شعر بقبح جائز دارند ووجہ استقباح این کہ اضافت برائے تخفیف ست پس بایستی کہ در کلمہ ہر قدر کہ تخفیف عند الاضافة ممکن بود مخفف نمایند وچوں این جا با وصف امکان حذف ضمیر کہ اقصٰی غایت تخفیف است بر حذف تنوین کہ اہون تخفیف است کفایت نمودند قبیح باشد وکوفیہ بدون قبح بنظر تخفیف فی الجملة یعنی حذف تنوین در نثر نیز جائز داشتہ اند ۱۲۔

۶؎ قوله، ضمیر واحد آه خواہ در صفت باشد خواہ در معمول او اول ہفت قسم باشد الحسن الوجه بنصب معمول وجرا والحسن وجهه معمول وجرا والحسن وجهاً حسن وجهاً حسن وجه بجر معمول وثانی در دو قسم بود الحسن وجهه وحسن وجهه برفع معمول ۱۲۔ ع؎ بدانکہ عمل صفت مشبہ بہ نسبت فعل او زائد ست یعنی صفت مشبہ شبیہہ مفعول را نصب کند نہ فعل او ۱۲ درایہ۔ عـ؎ از اقسام ہیژدہ گانہ کہ سہ قسم ازاں خارج شدند ویازدہ باقی ماندہ ۱۲ ص؎ در معرفہ بنا بر شبیہہ بمفعولیت ودر نکرہ بنا بر تمیز ۱۲ لـ؎ حاصلة من ضرب الستة فی ثلثة الذی ہو مرفوع ومنصوب ومجرور ۱۲۔

للعہ؎ ای مسائل الصفة المشبهة باعتبار الاحسنیة والحسن والقبح والامتناع والاختلاف ۱۲ ص؎ علی خمسة اشیاء سوی الموصول ۱۲۔ سـ؎ واسمی الفاعل والمفعول اللازمین ایضاً ۱۲ مـ؎ مثل الوجه والخلق والراس ۱۲ مع؎ مثل وجهاً وخلقاً وراساً ۱۲۔

واحدٌ وحسنٌ ان كان فيه ضميران وقبيحٌ ان لم يكن فيه ضميرٌ والضابطة انّك متى نعتّ
لتحقق ما يحتاج اليه من غير زيادة ١٢ — لعدم المحتاج اليه وهو الضمير ١٢

بها معمولها فلا ضمير في الصفة ومتى نصبتَ او جررتَ ففيها ضمير الموصوف نحو زيدٌ
مثل حسن وجه ١٢ — معمولها ١٢ — بالاضافة ١٢ — لاحتياج الصفة الى الفاعل ١٢

حسن وجهه **فصل** اسم التفضيل اسم مشتق من فعلٍ ليدلّ على الموصوف بزيادة
عاشر ١٢

على غيره وصيغته افعل فلا يبنى الا من الثلاثي المجرد الذي ليس بلون ولا عيب نحو زيدٌ
برائے مذکر ١٢ — عیب ظاہری ١٢

افضل النّاس فإن كان زائدًا على الثلاثي او كان لونًا او عيبًا يجب ان يبنى افعل من ثلاثي
رباعيا كان او ثلاثيا مزيدا فيه ١٢

مجرد ليدلّ على مبالغةٍ وشدةٍ وكثرةٍ ثمّ يذكر بعده مصدر ذلك الفعل منصوبا

على التمييز كما تقول هو اشدّ استخراجا واقوى حمرةً واقبح عرجًا وقياسه ان يكون
بانه مقصود على وجه ممكن ١٢

۱ے قوله، ان كان فيه ضميران یکے درصفت و دیگرے در معمول وایں در دو قسم بود مثل حسن وجهه والحسن وجهه بنصب معمول ۱۲۔

۲ے قوله وقبيح ان لم يكن آه وایں در چہار قسم باشد الحسن الوجه وحسن الوجه وحسن وجه والحسن وجه برفع معمول ۱۲۔

۳ے قوله، ليدل على الموصوف وند گفت على من قام بہ یا دفع علیہ تا تعریف ہر دو قسم اسم تفضیل را کہ برائے فاعل ومفعول باشد مثل اضرب واشہر شامل ماند واسمائے زمان ومکان وآلہ خارج شدند واز قول او بزيادة على غيره مراد از زیادت بر غیر در ہماں فعل مشتق منہ مراد ست پس بمثل زائد و کامل ایرادے نخواہد شد زیراکہ زیادت وکمال بر غیر در مشتق منہ از ینہا مراد نیست بلکہ در امر دیگر ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴ے زیراکہ افعل کہ از لون وعیب مے آید صفت مشبہ باشد مثل اسود وابیض واعمیٰ ۱۲ درایہ۔

۵ے قوله، افعل ومثل افلس مشتق از ثلاثی غیر مجردے افلاس واحمق مشتق از عیوب شاذ ست ۱۲ منہل۔

عے بسبب یافتہ شدن محتاج الیہ وعدم احسنیت بجہت یافتہ شدن زائد از محتاج الیہ ۱۲ متوسط۔

للعے یعنی معمول غیر مضاف را بصفت مشبہ رفع وہی ۱۲ — ےـ والا یلزم تعدد الفاعل لعامل واحد وہو ممتنع ۱۲۔

ےـ على التشبيه بالمفعول في المعرفة والتمييز في النكرة ۱۲ — ہے وخیر وشر داخل ماند کہ اصل ہر دو اخیر واشر است ۱۲۔

ہے واجہل وابلد از عیوب باطنی می آید ۱۲۔

عے بفتحتین لنگ شدن ولنگی در اصل خلقت باشد ۱۲۔

للفاعل[1] كما مرّ وقد جاء للمفعول قليلاً نحو اعذر واشغل واشهر واستعماله[2] على ثلثة اوجه
من الامثلة ۱۲ — على غير القياس ۱۲ — اى زائد در معذوريت ۱۲ — زائد در مشهوريت ۱۲

امّا مضاف كزيد افضل القوم او معرّف باللام نحو زيد الافضل او بمن نحو زيد افضل
ح معناه الزيادة على من اضيف اليه فقط و مطلقا ايضا ۱۲

من عمرو ويجوز فى الاول الافراد و مطابقة[3] اسم التفضيل للموصوف نحو زيد افضل القوم
اى اسم التفضيل المضاف ۱۲ — موصوفش تثنيه باشد يا جمع ۱۲ — مذكراً او مونثاً، جمعاً او تثنية و افراداً — على تقدير ارادة الزيادة المطلقة لا على من اضيف اليه فقط ۱۲

والزيدان افضل القوم وافضلا القوم والزيدون افضل القوم وافضلوا القوم وفى الثانى
اى اسم التفضيل المعرف باللام ۱۲

يجب المطابقة نحو زيد الافضل والزيدان الافضلان والزيدون الافضلون وفى الثالث
للموصوف ۱۲ — اى اسم التفضيل المستعمل بمن ۱۲

يجب كونه مفرداً مذكراً ابداً نحو زيد وهند والزيدان والهندان والزيدون والهندات
. . . والموصوف اياما كان ۱۲

۱؎ قوله للفاعل زيرا كه تفضيل هر چيزے راست كه او را تاثير در فعل بزيادت ونقصان باشد وآں فاعل بود ونيز اگر از هر دو بنا كرده شود التباس لازم آيد واگر مفعول ترجيح داده شود اكثر افعال بدون تفضيل باقى مانند چرا كه اكثر گاه تفضيل از فعل لازم باشد ونيز مبالغه در فاعل احسن باشد از انچه در مفعول بود ونيز فاعل اكثر ست بہ نسبت مفعول ۱۲ متوسط و درايه۔

۲؎ قوله استعماله على ثلثة اوجه بايد دانست كه استعمال افعل تفضيل با يكے ازيں وجوه سه گانه مذكور باشد پس خالى از هر سه و مجتمع با دو نخواهد بود مگر كم دو وجه عدم خلوا ينكه وضع او برائے تفضيل شئ ست بر غير خود وبامن واضافت مفضل عليه ظاهراً مذكور مى شود وبالام در حكم مذكور ظاهراً باشد زيرا كه از لام اشارت بجانب شئ معين باشد كه سابق لفظا خواه حكماً مذكور شده اگر خالى از ذكر يكے از وجوه ثلثه باشد خالى از ذكر مفضل عليه خواهد بود پس مقصود يكه از وضع او مقصود ست مفهوم نخواهد شد وچوں مفضل عليه معلوم باشد وا فعل خبر واقع شود حذف مفضل عليه اكثر جائز ست چنانكه انا اسنّ اے منك گفته مے شود در جواب كسے كه گويد انت اسن ام انا وازيں قبيل ست الله اكبر اى اكبر من كل شئ وقول فرزدق در بحر كامل شعر ان الذے سمك السماء بنى لنا ۞ بيتاً دعائمه اعزّ واطول ۞ اى من دعائم بيوت اخرىٰ۔ ترجمه بدرستيكه آنكس كه برداشت سقف آسمان را بنا كرد و تعمير ساخت برائے ما خانه يعنى كعبه كه ستونهايش گرامى تر و دراز تر از ستونهائے ديگر خانها ست و عدم اجتماع دو وجه ازيں وجوه سه گانه بسبب ايں كه غرض هر يك واحد ست لهذا چوں يكے مذكور گردد ديگرے لغو شود ليكن قول اعشى ميمون در بحر رجز شعر ولست بالاكثر منهم حصىً ۞ وانما العزة للكاثر ۞ كه الف ولام ومن مجتمع شده پس بنا بر آں ست كه دريں شعر من تفضيليه نيست بلكه برائے تبعيض ست تقديراً ولست من بينهم ومثل الخير منه كه در شعر ورثت مهلهلاً والخير منه ۞ زهيراً نعم ذخر الذاخرينا ۞ واقع ست ولام ومن مجتمع ست قليل ست زيرا كه من تبعيضيه نيست تا بمثل سابق جواب داده شود ۱۲ كذا فى الرضى والمنهل فائده بدانكه استعمال افعل بدون لام واضافت و من نيز جائز ست وايں وقتى ست كه از معنى تفضيلى مجرد باشد موزون باسم فاعل وصفت مشبه شود وايں نزد مبرد قياسى ونزد غير او سماعى ست وهميں اصح ست شعر قبحتم يا آل زيد نفرا ۞ الا قوم اصغرا واكبرا ۞ اى صغيراً وكبيراً۔ ترجمه زشت شديد اى آل زيد از روئے گروه بسبب ملامت كردن شما قوم را كه صغير باشد يا كبير وازيں قبيل است در آيت كريمه وهو اهون عليه ۱۲۔

۳؎ قوله الافراد و مطابقة اسم التفضيل در افراد بجهت مشابهت با فعل من در ذكر مفضل عليه در هر يك و مطابقت بجهت اضافت دريں قسم ونبودنش در افعل من ۱۲ متوسط۔

افضل من عمرو وعلى الاوجه الثلاثة يضمر فيه الفاعل وهو يعمل فی ذلك المضمر ولا یعمل

فی المظهر اصلا الا فی مثل قولهم ما رأیت رجلا احسن فی عینه الکحل منه فی عین

زید فان الکحل فاعل لاحسن وهٰهنا بحث القسم الثانی فی الفعل وقد

اى فى مسئلة الاستثناء ١٢

سبق تعریفه واقسامه ثلثة ماض ومضارع وامر الاول الماضی وهو فعل دل علی زمان

وكذا بعض علاماته — مرح لئلا ينتقض باس ١٢ — حاصل ١٢

قبل زمانك وهو مبنی علی الفتح ان لم یکن معه ضمیر مرفوع متحرك ولا واو کضرب و

لفظا کضرب او تقديرا کرمی ١٢ — السكون فی البناء الاصل مع ان لخفة ١٢

مع الضمیر المرفوع المتحرك علی السکون کضربت وعلی الضم مع الواو کضربوا والثانی

الذی ہو الاصل فی البناء ١٢ — لفظا كضربوا او تقديرا مثل رموا ١٢

---

١ قوله۔ وہو یعمل فی ذلک المضمر یعنی اسم تفضیل دراں مضمر عامل باشد وہمچنیں در ظرف مثل ہو اخطب منک یوم الجمعة ودر حال مثل ہو افصح منک خطباً در تمیز مثل انا اکثر منک مالا واعز نفراً نیز عمل خواہد کرد ١٢ منہل۔

٢ قوله ولا یعمل فی المظہر اصلا زیرا کہ صفات یا بمشابہت فعل عمل می نمایند یا بمشابہت بمشابہ فعل چنانکہ در اسم فاعل واسم مفعول وصفت دریافتے واسم تفضیل بجہت معنی زیادت در ومخالفت فعل ست وچوں باعتبار اصل استعمال کہ بمن باشد تثنیہ وجمع نمی باشد مخالفت با اسم فاعل ومفعول دارد بسبب ایں مخالفت در مفعول بہ مطلقا مظہر باشد یا مضمر عمل نمیکنند مگر بواسطہ حرف جر وہمچنیں در فاعل مظہر زیرا کہ ہر دو از معمولات قویہ ہستند مگر ہرگاہ شرائط سہ گانہ مندرجہ حاشیہ آئندہ یافتہ شود زیرا کہ بریں تقدیر بمعنی فعل باشد ١٢ غایة۔

٣ قوله الا فی مثل قولہم آہ یعنی در ترکیبے کہ اسم تفضیل صفت باعتبار لفظ برائے چیزے واقع شود ودر حقیقت صفت متعلق او باشد چنانکہ احسن در مثال مذکور کہ باعتبار لفظ صفت رجلاً واقع است ودر حقیقت صفت کحل ست کہ متعلق رجلاست وآں متعلق بنظر اینکہ دراں چیز یافتہ شدہ مفضل باشد وبنظر اینکہ در غیر آں چیز یافتہ شد ومفضل علیہ باشد چنانکہ کحل در مثال مذکور باعتبار حصول او در چشم رجل مفضل است وباعتبار حصول او در چشم زید مفضل علیہ باشد یعنی شئ واحد بیک اعتبار مفضل باشد وباعتبار دیگر مفضل علیہ بود چنانکہ در مثل دریافتی وآں اسم تفضیل منفی بود زیرا کہ چوں از نفی معنی تفضیلے زائل گردد وبمعنی فعل شود عمل فعل نماید پس حاصل معنی مثال مذکور ندیدم مردے را کہ سُرمہ در چشم او مفضل باشد از سُرمہ کہ در چشم زید یافتہ شد یعنی سُرمۂ چشم زید مفضل علیہ بود بلکہ سُرمہ چشم زید مفضل خواہد بود وسُرمۂ چشم رجل مفضل علیہ ١٢۔

٤ قوله بحث وآں اینکہ مثال ایں مسئلہ را بعبارت مختصر مثل ما رأیت رجلا احسن فی عینہ الکحل من عین زید بدون ضمیر مجرور ونیز میتواں آوردو اختصاراً ازاں نیز مثل ما رأیت کعین زید احسن فیہا الکحل بتقدیم ذکر عین بر اسم تفضیل بدون ذکر من ٢ ١ درایہ۔

٥ قوله ثلثة زیرا کہ فعل یا انشاست پس امر ست یا اخبار اگر در اول او یکے از حروف مضارع باشد مضارع ست ورنہ ماضی ١٢ درایہ۔

٦ قوله دل علی زمان ای بلا قرینة پس بلم لیقم وان قمت قمت منتقض نخواہد شد کہ اول وقت تجرد از قرینہ مضارع است وثانی ماضی ١٢ منہل۔

ع فاعلا کان او مفعولا ولو کان مضمرا ایضا الا بواسطة حرف الجر ١٢ غایة۔ عـه زیرا کہ با منصوب مثل ضربہ بنائے او متغیر نہ شود ١٢۔

المضارع وهو فعل يشبه الاسم باحدى حروف اتين في اوله لفظا في اتفاق الحركات و
اي احدى الحروف التي يجمعها اتين ١٢

السكنات نحو يضرب ويستخرج كضارب ومستخرج وفي دخول لام التاكيد في اولهما
ولام ابتدا نيز نام دارد ١٢

تقول ان زيدا ليقوم كما تقول ان زيدا لقائم وفي تساويهما في عدد الحروف ومعنى

في انه مشترك بين الحال والاستقبال كاسم الفاعل ولذلك سموه مضارعا والسين
اي لاجل المشابهة المذكورة ١٢

وسوف تخصصه بالاستقبال نحو سيضرب وسوف يضرب واللام المفتوحة بالحال
اذا دخلت عليه ١٢ — تخصصه ١٢

نحو ليضرب وحروف المضارعة مضمومة في الرباعي نحو يدحرج ويخرج لان

---

١ قوله المضارع مضارع چوں ماخذ امر ست لهذا بر امر مقدم شد ١٢ درایه وتعریف مضارع بمشابهت اسم برائے اشعار برا ینکه نام او مضارع بسبب همیں مشابهت ست ومعنی مضارعت در لغت مشابهت ست ونیز مشتق ست از ضرع بالفتح پستان شتر و گاؤ و گوسفند گویا هر دو ضیع که مضارع و اسم باشد از یک پستان که یک وزن باشند شیر نوشیدند ١٢ کذا في الرضی۔

٢ قوله مشترک بین الحال آه یعنی حال و استقبال هر دو معنی حقیقی او ست وبعضی گفتند که معنی حقیقی او حال ست ومجازی استقبال وهمیں اقوی ست زیرا که مضارع هرگاه مجرد از قرائن بود بجز بر حال محمول نمی گردد و در استقبال بدون قرینه مستعمل نمی شود وبعضے گفتند حقیقةً برائے استقبال ست ومجازاً برائے حال بسبب خفائے حال وبسبب همیں خفا در حال اختلاف کردند حکما گفتند که حال زمانه موجود نیست بلکه آں میان دو زمانه فصل ست وحال نزد نحات سوائے آلے نیست که در زمانه بودن او اختلاف واقع ست بلکه آں زمانه مرآن ست که دریں آن بر جبه من ست عام ست آں آن ازیں که زمانه باشد یا قدر مشترک میان دو زمانه بود ١٢ رضی۔

٣ قوله بین الحال والاستقبال ودر آمدن صفت نکره مثل اسم فاعل چنانکه مررت برجل یضرب بجائے ضارب ودر عموم وخصوص مانند اسم جنس یعنی چنانکه اسم جنس بلام عهد خاص شود همچنین مضارع بسین وسوف خاص برائے استقبال گردد ودر اصل مشترک مثل لفظ عین ١٢ درایه۔

٤ قوله بالحال سوال اگر لام فعل مضارع را خاص برائے حال مے ساخت بجهت منافات با سوف جمع نمی شد وحال آنکه در آیت کریمه ولسوف یعطیك ربك ولسوف اخرج حیًا۔ لام با سوف فراهم آمده پس معلوم شد که برائے تخصیص حال نیست جواب لام برائے تاکید وحال هر دو باشد ودر هر دو کریمه برائے تاکید ست فقط ١٢ درایه۔

٥ قوله مضمومة في الرباعي آه افعال باعتبار اصل بر دو نوع ست ثلاثی ورباعی وجه مفتوح بودن حرف مضارع در ثلاثی این که فتحه بسبب خفت خود اصل ست پس برائے ثلاثی اصل اولیٰ شد ورباعی چونکه اثقل ست لهذا متحمل ثقل که ضمه باشد خواهد بود وکسره را ترک کردند زیرا که بریا که از حروف مضارعت ست کسره ثقیل می دارند وکسر حروف مضارع سوائے یا در مضارع ماضی مکسور العین لغت حجازیه ست ویا را نیز کسره می دهند هرگاه پس او یای دیگر آید وچوں در رباعی اصل ضمه دادند رباعی مزید فیه را بر وعمل نمودند مثل یفاعلُ ویُفعل ویُفعّل وغیر رباعی بر اصل فتحه بر خفت خود باقی ماند و لیکن اهراق یهریق واسطاع یسطیع رباعی ست که دریں هر دو حرف بر خلاف قیاس زیاده شده اند چنانکه در تعریف خواهد آمد ١٢ رضی۔

ع یعنی در چهار حرفی خواه هر چهار اصلی باشد خواه بعضی اصلی وبعضی زائد ١٢ درایه للعـ التي یصیر الماضي بزیادتها في اوله مضارعًا ١٢ احمد۔

سـ صیغه جمع مؤنث غائب بمعنی آمدند این حروف در اول فعل مضارع ١٢۔ عـ زیرا که از مضارعت مشتق ست وآں مشابهت باشد ١٢۔

اصلہ یُاَخْرِجُ و مفتوحۃٌ فی ما عداہ کیَضْرِبُ ویَسْتَخْرِجُ واِنَّما اُعْرِبُوْہُ مع انّ اصل الفعل البناء لمضارعتہ ای المضارع ۱۲ ای لمشابھتہ الاسم فی ما عرفتَ واصل الاسم الاعراب وذٰلک من وجوہ المشابھۃ باسم الفاعل ۱۲ اذا لم یتّصل بہ نون تاکید ولا نون جمع المؤنّث واعرابہ ثلٰثۃ انواع رفع ونصب وجزم نحو ھو یضربُ ولن یضربَ ولم یضربْ

فصل فی اصناف اعراب الفعل

وھی اربعۃ الاول ای الصنف الاول ۱۲ ان یکون الرفع بالضمّۃ والنصب بالفتحۃ والجزم بالسکون ای علی حسب العوامل ۱۲ ویختصّ بالمفرد الصحیح غیر المخاطبۃ تقول ھو یضربُ فی الرفع ۱۲ ولن یضربَ فی النصب ۱۲ ولم یضربْ فی الجزم ۱۲ والثانی الصنف ۱۲ ان یکون الرفع بثبوت

۱؎ قولہ یُاَخْرِجُ برائے اطراد باب ہمزہ محذوف شدہ بجہت اجتماع دو ہمزہ یا بسہ وقت در آمدن ہمزۂ استفہام در اخراج متکلم ۱۲ درایہ۔

۲؎ قولہ مع ان اصل الخ زیراکہ در فعل فاعلیت و مفعولیت و اضافت کہ خواہندۂ اعراب باشند یافتہ شد خارج کنندہ ازیں اصل یعنی مشابہت تامہ نیز مفقود ۱۲ درایہ ۳؎ قولہ اذا لم یتصل آہ زیراکہ اگر بما قبل نون تاکید اعراب دہند معلوم نہ شود کہ ایں فعل مسند سوئے واحد ست یا غیر او مثل ہل یضربن واگر نفس نون را معرب گردانند ہر آئینہ بر مشابہ تنوین اعراب جاری کردہ باشند و آں جائز نیست و نون جمع سکون ما قبل خود بقیاس فعلن واجب میکنند و بر سکون اعراب متعذر باشد ۱۲ متوسط۔

۴؎ قولہ واعرابہ ثلٰثۃ انواع مثل اعراب اسم تا زیادتی اعراب فعل بر اعراب اسم لازم نیاید ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ الصحیح ای الفعل المضارع الذی لا یکون فی آخرہ الف ولا یا، ولا واو ۱۲ ام متوسط وازیں قید احتراز است از ناقص مثل یدعو ویرمی ویخشی ۱۲۔

۶؎ قولہ والثانی ان یکون آہ وجہ اعراب ایں قسم بنون اینکہ ہرگاہ محل اعراب کہ لام باشد بحرکات مناسب حروف علت مشغول شد و حرف علت ساکن ماند و دراں اعراب براں ممکن نبود و برائے بنا وجہی نداشت لہٰذا نون را بدل رفع گردانیدند زیراکہ نون با واؤ در غنہ مشابہت داشت و سبب خصوص ایں بدل بافعالیکہ در آخر او الف یا واو باشد اینکہ تا یضربان ویضربون بر صورت ضاربان و ضاربون نشود و یائے تفعلین برہر دو برادر خود کہ الف و واو باشد در لحوق نون محمول شد و وقوع علامت رفع فعل بعد ضمیر فاعل کہ الف و واو و نون باشد بجہت بودن او مثل جزو کلمہ است و سقوط نون در حالت جزم ظاہر ست زیراکہ علامت رفع بود و ہمچنیں در نصب زیراکہ علامت رفع در حالت نصب باقی نمی ماند مگر اینکہ در واحد بسبب ناصب و جازم رفع زائل شد و فتح و جزم بدل بجائے او آمد و دریں امثلہ محض رفع زائل شد و بدل نیامد ۱۲ کذا فی المنہل موافقا لما رضی بہ الرضی۔

ع؎ کہ دریں ہر دو اعراب اسم نیز شریک ست ۱۲

النون والنصب والجزم بحذفها[1] ويختص بالتثنية وجمع المذكر والمفردة المخاطبة صحيحًا

مذكرا كان او مؤنثا ١٢

كان او غيره تقول هما يفعلان وهم يفعلون وانتِ تفعلين ولن يفعلا ولن يفعلوا ولن

فى الرفع ١٢

تفعلي ولم تفعلا ولم تفعلوا ولم تفعلي والثالث ان يكون الرفع بتقدير[2] الضمة والنصب[3] بالفتحة

فى النصب ١٢ — فى الجزم ١٢ — الصنف ١٢ — بسبب ثقل ضمه بر واو ويا ١٢

لفظًا والجزم[4] بحذف اللام ويختص بالناقص اليائي والواوي[ع] غير تثنية وجمع ومخاطبة تقول

هو يرمي ويغزو ولن يرمي ويغزو ولم يرم ويغز والرابع ان يكون الرفع بتقدير الضمة و

فى الرفع ١٢ — فى النصب ١٢ — فى الجزم ١٢ — الصنف ١٢

النصب بتقدير الفتحة والجزم[5] بحذف اللام ويختص بالناقص الالفي غير تثنية وجمع

ومخاطبة نحو هو يسعى ولن يسعى ولم يسع **فصل** المرفوع عامله[6] معنوي وهو تجرده

---

١ قوله بحذفها حذف نون در نصب این که جزم در افعال بمنزلهٔ جر در اختصاص با سماعت پس چنانکه نصب تابع جر در اسم بود همچنین نصب تابع جزم در فعل باشد ١٢ درایه و گاہے نون با جازم ثابت ماند. شعر لولا فوارس من ذہل واسرتہم ، یوم الصلیفاء لم یوفون بالجار + شاہد لم یوفون باثبات نون ١٢ منهل ٢ قوله، بتقدیر الضمة و گاہے این ضمه در ضرورت ظاہر شود مثل شعر فعوضنی عنها غنای ولم تکن + تساوی عنزی غیر خمس دراہم ۞ اذا قلت علی القلب یسلو فیضت ہوا جس لا تنفک تغر بہ بالوجد. شاہد تساوی ویسلو بضم یا و واو ١٢ ـ

٣ قوله، بالنصب بالفتحة بسبب خفیف بودن فتحه و بضرورت ساکن ہم می شود. شعر ما اقدر الله ان یدنی علی سخط ۞ من داره الحزن ممن داره صول ۞ فما سودتنی عامر عن درایة ۞ بالله ان اسمو بام ولااب. شاہد ان یدنی وان اسمو بسکون یا و واو با ناصب ١٢ ـ

٤ قوله، والجزم بحذف اللام زیرا که جازم ہرگاه حرکت را نیافت حرف را محذوف ساخت و گاہے در ضرورت ثابت ماند شعر. ہجوت زبان ثم جئت منعذرا + من ہجو زبان لم تہجو ولم تدع. الم یاتیک والانباء تنمی + بما لاقت لبون بنی زیاد. شاہد لم تہجو ولم یاتیک بابقائی واو و یا با جازم ١٢ ـ

٥ قوله، والجزم بحذف اللام بعلت فقدان حرکت و گاہے این الف ثابت می ماند شعر اذا العجوز عصت فطلق ۞ ولا ترضها ولا تملق ۞ شاہد لا ترضها بابقائے الف ١٢ ٦ قوله المرفوع عامله معنوی آه این نزد کوفیه است لیکن نزد بصریه عامل رافع فعل مضارع آمدن او بجائے اسم است چنانکه در زید یضرب ای ضارب و رایت رجلا یضرب اے ضاربا و مررت برجل یضرب ای ضارب چوں فعل مضارع مشابه اسم شد لهذا اسبق اعراب اسم واقوی اوکه رفع باشد باو دادند و برین ہر دو مذہب عامل فعل مضارع معنوی است سوالے در آمدن بجائے اسم فعل ماضی نیز یا مضارع شریک است جواب ماضی مبنی الاصل است عامل در وا اثرے نخواہد کرد ـ

ع قوله، الواوی احترازیست عن الناقص الالفی وحکمه یجیئ ١٢ ع غائبًا کان او مخاطبًا ١٢ للع لعدم قبول الالف الحركة ١٢ احمد ـ

فصل المنصوب عامله عن الناصب والجازم نحو هو یضرب ویغزو ویرمی ویسعی
ای عن کل ناصب وجازم ۱۲

خمسة احرف ان[1] ولن[2] وکی[3] واذن[4] وان المقدرة نحو ارید[5] ان تحسن الی وانا لن اضربک
التی تقدر فی سبعة مواضع ۱۲

واسلمت کی ادخل الجنة واذن یغفر الله لک وتقدر ان فی سبعة مواضع بعد[6] حتی
ای قیاسا ۱۲

نحو اسلمت حتی ادخل الجنة ولام کی نحو قام زید لیذهب ولام[7] الجحد نحو ما کان الله

لیعذبهم والفاء[8] الواقعة فی جواب الامر والنهی والاستفهام والنفی والتمنی والعرض

---

[1] قوله ان وآں بسبب مشابهت او با ان مخففه از مثقله از روئے معنی و لفظ بجهت اینکه هر دو مصدری هستند اصل دریں باب است دباقی بجهت این که همه ها برائے استقبال هستند محمول برآں نموده شدند وآں فعل مضارع را به نصب کند هر گاه پیش او فعل علم یا ظن نباشد و گاهے جزم کند شعر اذا ماغدونا قال ولدان اهلنا ۞ تعالوا الی ان یاتنا الصید نحطب بحذف یائے یاتی حکایت کرده است آں را ابو عبیده الحیانی ۱۲ درایه مع زیادة۔

[2] قوله، ولن معنی او نفی مستقبل باشد بنفی مؤکد سیبویه گفته حرف براسه است برائے او اصلی نیست که از و تغییر نموده باشند و فراء گفته که اصل او لا است الف از نون بدل گردید و خلیل گفته که اصل او لا ان باشد بحذف الف و همزه بجهت کثرة استعمال قصر نمودند مثل ایش در ای شیءٍ و علما در علی الماء ۱۲۔

[3] قوله، وکی معنی او سببیت ماقبل او ست برائے مابعد او و بعضے گفته اند که جاره ست ناصب بتقدیر ان باشد ۱۲۔

[4] قوله واذن وقتے که مابعد او برماقبل او اعتماد نه کند در فعل مستقبل باشد فعل مضارع را به نصب کند وآں جواب وجزا باشد نزد سیبویه حرف براسه است و نزد بعضے اذ ظرفیه است مضاف الیه محذوف شد تنوین عوض او در آمد و فتحه ذال برائے این که بر صورت ظرف منصوب باشد ۱۲ درایه۔

[5] قوله ارید آه و گاهے بسبب محمول بودن او برائے مصدریه مهمل می شود یعنی نصب نمی کند شعر اذا کان امر الناس عند عجوزهم ۞ فلابد ان یلقون کل ثبور ۞ شاهدان یلقون باثبات نون با ان ناصبه ۱۲ منهل۔

[6] قوله، بعد حتی آه وجه تقدیر ان بعد حتی ولام کی ولام جحد اینکه هر سه حروف جاره هستند و درآمدن حروف جاره بر فعل ممنوع ست مگر اینکه او را بتقدیر ان مصدر گردانند و واو بمعنی الی حرف جار گرفته واو بمعنی الا در حکم او بمعنی الی است درینکه پس او بودن مفرد لازم ست و بعد واو و فائی عاطفه واقع در جواب اشیاء آت بجهت اینکه چوں عطف خبر بر انشاء ممنوع است لهذا انشاء را تاویل به ترکیبی نمودند که براسم مشتمل بود و خبر را با ضمار ان مفرد گردانیدند تا از قبیل عطف مفرد بر مفرد باشد چنانکه در مثل زرنی فاکرمک اے لیکن منک زیارة فاکرام منی و نفی اگرچه انشاء نیست لیکن برنهی بجهت دلالت هر دو بر عدم محمول ست ۱۲ درایه

[7] قوله، ولام الجحد جحود منکر شدن با علم و جحد بضم و بفتحتین مثله ۱۲ صراح ولام جحد لامی ست که مؤکد نفی کان باشد و چوں این لام ملازم نفی باشد لهذا لام جحد نام شد و میان ایں لام و لام کئی باعتبار لفظ و معنی هر دو فرق ست فرق لفظی اینکه ایں لام دائما بعد نفی آید بخلاف لام کئی و فرق معنوی اینکه لام کے برائے تعلیل باشد و از سقوط او معنی مختل می شود بخلاف لام جحد ۱۲ منهل و لیس لام زائده که بعد مشتقات امر و اراده آید نیز ان مقدر می باشد مثل امرت لاعدل بینکم و انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ۱۲۔

[8] قوله، والفاء الواقعة یعنی تقدیر ان بعد فا بدو شرط مشروط ست یکے سببیت ماقبل برائے مابعد دوم قبل این فا یکی از ایں اشیائے شش گانه بود و چوں دریں جا سببیت مقصود ست لهذا از رفع بجانب نصب عدول نمودند تا تغیر لفظ بر تغیر معنی دلالت کند ۱۲ درایه۔

عـه دراں وقت خواهد بخشید ترا خدائے تعالیٰ ۱۲۔ عـه هر آئینه نیست خدا تعالیٰ تا عذاب کند ایشاں را ۱۲

آرا می آموزی تانجات یابی ١٢

نحو اسلم فتسلم ولا تعص فتعذب وهل تعلم فتنجو وما تزورنا فنکرمك ولیت لی

اسلام آرتا سلامت مانی ١٢ ای لا یکن منک عصیان فعذاب من اللہ ١٢

مالا فانفقه والا تنزل بنا فتصیب خیرا وبعد الواو الواقعة فی جواب هٰذه المواضع

کذلك نحو اسلم وتسلم الی اخره وبعد او بمعنی الی ان او الا ان نحو لا حبسنك او تعطینی

نزد جمهور نحات ١٢ نزد سیبویه ١٢

حقی وواو العطف اذا کان المعطوف علیه اسما صریحا نحو اعجبنی قیامك وتخرج ویجوز

ای حروف العطف اذا کان آه ١٢

اظهار ان مع لام کی نحو اسلمت لان ادخل الجنة ومع واو العطف نحو اعجبنی قیامك

وان تخرج ویجب اظهار ان فی لام کی اذا اتصلت بلا النافیة نحو لئلا یعلم واعلم ان

ان الواقعة بعد العلم لیست هی الناصبة للفعل المضارع وانما هی المخففة من المثقلة

نحو علمت ان سیقوم قال اللہ تعالی علم ان سیکون منکم مرضی وان الواقعة بعد الظن

---

١ قوله، وبعد الواو آه وجه نصب بتقدیر ان بعد واو اینکه گو واو در ینجا برائے جمعیت است لیکن چونکه از روئے اصل برائے عطف است در ینجا عطف جمله خبریه بر انشائیه متوهم می شد وچوں منصوب بتقدیر ان گردید بتاویل مفرد گشته بر مصدر که از جمله انشائیه مفهوم می شود معطوف گردید واین جائز ست فائده۔ دریں واو، واو صرف هم داخل ست وآں واوی ست که مدخولش صلاحیت اعاده چیزیکه بر سر معطوف علیه بود نداشته باشد چنانکه لا تاکل السمک وتشرب اللبن که تشرب اللبن صلاحیت آمدن لائے نهی بسبب اختلال معنی مقصود بر خود نمیدارد زیراکه دریں هنگام عدم اکل با عدم شرب جمع خواهد شد ومقصود قائل اجتماع عدم اکل با شرب است واز یں جا وجه تسمیه بواو صرف نیز مستفاد شد چه صرف در لغت بمعنی باز داشتن چوں ایں واو صدر معطوف علیه را از آمدن بر معطوف باز میدارد لهذا بواو صرف موسوم شد ١٢۔

٢ قوله، الی آخره ای الی آخر ما ذکرنا من الامثلة فی الفاء یا بدل الفاء بالواو ١٢ درایه۔

٣ قوله، لاحبسنک آه هر آئینه قید خواهم کرد ترا تا اینکه یا مگر اینکه بدهی حق مراد ١٢۔

٤ قوله وتخرج دسبب تقدیر ان دریں مقام اینکه تا عطف جمله بر مفرد لازم نیاید بلکه عطف مفرد بر مفرد باشد ١٢۔

٥ قوله مع لام کے برائے فرق فیما بین لام کئے ولام جحود وبالعکس نشد زیراکه لام جحود زائده است ولام کے غیر زائده ١٢ متوسط۔

٦ قوله، اذا اتصلت یعنی وقتیکه لام کئے قبل لا باشد برائے اجتناب اجتماع دو لام ولام کئے چوں صدارت رامی خواهد۔ لهذا بالائے لا آید ١٢ غایة التحقیق۔

٧ قوله، بعد العلم یعنی پس لفظیکه بر یقین دلالت کند خواه لفظ علم باشد خواه غیر او مثل رؤیت ووجدان ویقین وتبیین وتحقیق وانکشاف وظهور وشهادت وغیره ١٢ در ٨ قوله، من المثقلة المناسبة للعلم وما بمعناه فی التحقیق خلافا للفراء وابن الانباری ١٢ ویجب فصل ان عن الفعل حینئذ اما بالسین او سوف ١٢۔

٩ ترجمه دانست خدا اینکه زود از شما بیماران خواهند شد ١٢ ١٠ قوله، بعد الظن انچه پس رجا وطمع وخشیت وخوف وشک ووهم واعجاب آید مصدریه باشد نه مخففه از مثقله مثل رجوت ان تقول وعلمت ان تقعد وخشیت ان ترجع وعلی هذا القیاس ١٢ عه ای لا یکن منک زیارة فاکرام منی ١٢۔

عه بجهت زشت داشتن نحویاں عطف فعل بر اسم ١٢ متوسط عه بخلاف الناصبة فانها الرجاء والطمع فلا یناسب العلم ١٢ شرح جامی عه چرا فرود نمی آئی باما تا برسی خیر بکوئی را ١٢ عه ای مثل الفاء الواقعة فی جواب تلك المواضع ١٢۔

جاز فيه الوجهان النصب بها وان تجعلها كالواقعة بعد العلم نحو ظننت ان سيقوم

(والحسبان والعلم المؤول بالظن ١٢ — على ان تجعلها مصدرية ١٢ — وثانيهما ١٢ — في كونها مخففة من المثقلة فترفع الفعل ١٢ — احدهما ١٢)

فصل المجزوم عاملهٗ لم ولما ولام الامر ولا في النهي وكلم المجازات وهي اِن و

مهما واذ ما وحيثما واين ومتى وما ومن واي وانّى وان المقدرة نحو لم يضرب ولما

(المستعملة ١٢ — اي مع الشرط ١٢ — سوائے لو ١٢ — بالرفع صفت ان ١٢)

يضرب وليضرب ولا تضرب وان تضرب اضرب اه واعلم انّ لم تقلب المضارع

ماضيًا منفيًّا ولما كذلك الا انّ فيها توقعًا بعده ودوامًا قبله نحو قام الامير لما يركب

(لفظ لم ١٢ — يعني توقع ثبوت منفی ست بعد زمان تکلم ١٢ — وان لم ١٢)

وايضًا يجوز حذف الفعل بعد لمّا خاصة تقول ندم زيد ولما اي ولما ينفعه الندم

(ان دل دليل عليه ١٢ — اي رجع لما رجوعًا ١٢)

---

۱ قوله، ولام الامر۔ اضاف اللام لانها نكرة صالحة للاضافة ١٢۔

۲ قوله، ولا في النهي احتراز ست ازاں كه در معنى نفى مستعمل شود وازانكه در چيزے زائد مستعمل نشود مثل لا اقسم ١٢۔

۳ اين هر چهار يك فعل را جزم دهند و بواسطهٔ عطف مجزوم او متعدد باشد ١٢۔

۴ قوله، كلم المجازاة۔ اى كلماتيكه دلالت كنند كه جملهٔ ثانيه جزا و مسبب جملهٔ اولىٰ باشد وچوں بعضے ازينها اسماء باشند و بعضے حروف لهذا لفظ كلم آورد تا هر دو را شامل باشد ١٢ درايه۔

۵ قوله لم تقلب آه يعنى لم مضارع را ماضى ميگرداند باعتبار زمان اين مذهب جمهور ست ومذهب قومے كه بعضے ازانها جزولى ست اينكه لم وهمچنين لما لفظ مستقبل را ماضى مى گرداند واول صحيح ست كه براے او در كلام عرب نظير ليست وآں وقوع مضارع بعد لو وثانى نظيرے ندارد ١٢۔

۶ قوله، ولما كذلك آه بدانكه لما در اصل لم ماست ما زياده شد چنانكه در اينما شرطيه وبسبب اين زيادت بچند چيز خاص شد يكے آنكه در معنى توقع ست چنانكه در قد در ايجاب ماضى يعنى در لما توقع ثبوت منفى ست بعد زمان تكلم مثل لما يذوقوا عذاب معنى آنكه ايشاں تا اين دم عذاب من نچشيده اند ليكن توقع چشيدن دارند دوم آنكه در معنى دوام است اے دوام نفى قبل زمان تكلم پس لما مختص باستغراق ست اى در استمرار نفى تا زمان حال و مثالش همان كريمه لما يذوقوا آه باشد يعنى در جميع ازمنه ماضيه تا حال عذاب من نچشيدند ودر بعضى نسخ توقعًا لما بعده ودوامًا لما قبله، بنظر آمد ظاهرا خبط قلم ناسخ باشد سوم حذف فعل بعد لما نه بعد لم وگاهے در غير متوقع هم مستعمل مى شود ومثالش ندم زيد ولما آه باشد چهارم نيامدن ادوات شرط بر وپس گفته نخواهد شد ان لما يضرب ومن لما يضرب بخلاف لم ١٢ يوسفيه ودرايه فائده بدانكه لما ميان اسميت وحرفيت مشترك است وقتيكه حرف بود خاص بمضارع باشد وحينيكه اسم باشد بمعنى ظرف بود درين هنگام پس او ماضى خواهد بود لفظًا يا معنًى وجواب او نيز همچنين باشد خواه جمله اسميه مقرون باذا فجائيه مثل قوله تعالىٰ فلما كتب عليهم القتال اذا فريق منهم يا فا گاهے ماضى مقرون بفا بود وگاهے مضارع ١٢

۷ قوله توقعًا بعده، اى ينفى بها فعل مترقب متوقع غالبًا نحو قام آه وقد تستعمل فى غير المتوقع ايضًا نحو ندم زيد آه ١٢ درايه۔

ع ودوام ثبوت منفيست قبل زمان تكلم يعنى استغراق ست ١٢۔

عت قوله لما خاصة اى دون لم زيراچه اصل لما لم ما كه در وزائد ست قائم مقام فعل باشد ١٢ ؎ يعنى توقع ثبوت منفى ست بعد زمان تكلم ١٢ حمد۔

ولاتقول نَدِمَ زیدٌ ولمّ[1] واما کَلِمُ المجازات[2] حرفًا کانت اواسمًا فهی تدخل علی الجملتین
لِتَدُلَّ علی انّ الاولی سببٌ للثانیة وتسمّی الاولی شرطًا والثانیة جزاءً ثم ان کان الشرطُ
والجزاءُ مضارعین یجب الجزمُ فیهما لفظًا نحوان تُکرِمنی اُکرِمْکَ وان کانا ماضیین
لم تعمل فیهما لفظًا نحوان ضربتَ ضربتُ وان کان الجزاءُ وحده ماضیًا یجب الجزمُ
فی الشرط نحوان تضربنی ضربتُکَ وان کان الشرط وحده ماضیًا جاز[3] فی الجزاء الوجهان
نحوان جئتنی اکرمُکَ واعلم[4] انّه اذاکان الجزاء ماضیًا بغیر قد لم یجز الفاء فیه نحوان
اکرمتنی اکرمتُکَ قال الله تعالی ومن دخله کان اٰمنًا وان کان مضارعًا مثبتًا او منفیًا[5]
بلا جاز فیه الوجهان[6] نحوان تضربنی اَضرِبْکَ اوفاَضرِبُکَ وان تشتمنی لااَضرِبْکَ اوفلا

(حواشی بین السطور: الجملة الاولی ۱۲ — ای الجملة ۱۲ — ای الجملة الثانیة ۱۲ — الجملة ۱۲ — لانی الجزاء ۱۲ — ای منفردًا ۱۲ — وکان الجزاء مضارعًا ۱۲ — بالرفع والجزم ۱۲ — وامس ۱۲ — ایمن بود ۱۲ فتح — وہرکہ درآید آں جا — بغیر السین وسوف ۱۲ — فی المضارع المثبت ۱۲ — شتم دشنام دادن ۱۲ — فی المضارع المنفی بلا ۱۲)

---

[1] قولہ ولم آہ مگر بشرط تفسیر روا ست کہ بعد لم ہم حذف کنند دریں صورت لم متصل اسمیکہ معمول فعل محذوف ست خواہد بود مثل قول شاعر شعر ظننت فقیرًا ذا غنی ثم نلتہ ٭ فلم ذا رجاء القہ غیر واہب ٭ اے فلم الق ۱۲۔

[2] قولہ واما کلم المجازات آہ چوں ان اصل کلمات شرط ست وباقی فرع لہذا در شعر شرط وجزا پس او محذوف میشود ہرگاہ قرینہ قائم باشد در نثر محض شرط ہرگاہ منفی بلا باشد والّا باقی بود مثل آتنی والّا اضربک ای وان لا تاتنی اضربک وہمچنیں مجرد شرط پس اما شرطیہ وقت باقی ماندن لا نیز محذوف می شود وایں وقتی ست کہ چیزیکہ برحسب معنی جواب بودن او ممکن باشد مقدم بود مثل افعل کذا امالا اے امالا تفعل ذلک فافعل ہذا ونزد کوفیہ ان بمعنی اذا می آید ودر کریمہ وان کنتم فی ریب اذا کنتم فی ریب گفتند زیراکہ ان افادیت شک مے بخشد واو تعالےٰ منزہ از شک ست جواب ان برائے شک نیست بلکہ برائے عدم قطع ست در اشیائے کہ وقوع وعدم آن جائز ست ۱۲ رضی۔

[3] قولہ جاز فی الجزاء الوجہان رفع بسبب اینکہ ہرگاہ درشرط کہ اقرب اوست بجہت بودن او ماضی عمل نہ کرد در جزاء کہ بعید از دست بمتابعت شرط چگونہ عمل خواہد کرد ۱۲ متوسط [4] قولہ واعلم آہ یعنی ہرگاہ جزا ماضی فعل متصرف ملفوظ باشد یا مقدر بغیر امس وقد آوردن فا بروجائز نہ باشد زیراکہ بسبب تاثیر حرف شرط درمعنی یعنی گردانیدن ماضی را بمعنی مستقبل احتیاج بجانب فائے رابطہ نیست ۱۲۔

[5] قولہ منفیا بلا الخ احتراز ست از منفی بلم کہ آن در ماضی معنی مندرج ست واز مضارع بلن نیز کہ حکمش مے آید ۱۲۔

[6] قولہ جاز فیہ الوجہان آوردن فا وترک او زیراکہ حرف شرط در تغیر معنی تاثیر قوی نہ کردہ چنانکہ در ماضی نمودہ بود پس فا آوردہ خواہد شد وچوں در معنی اثر فی الجملۃ نمودہ کہ مضارع را خاص بمعنی مستقبل گردانیدہ اگرچہ تاثیر قوی نیست پس حاجت فا نخواہد افتاد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

عہ بسبب قریب بودن عامل وقابل بودن مضارع ۱۲ عہ لفظاً وتقدیراً مثل ان قمت لم اقم ۱۲۔

عہ ای کلمات الشرط والجزاء المعدودۃ من قبل ۱۲

اَضْرِبْکَ وَاِنْ لَمْ یَکُنِ الْجَزَاءُ اَحَدَ الْقِسْمَیْنِ الْمَذْکُوْرَیْنِ فَیَجِبُ[1] الْفَاءُ فِیْهِ وَذٰلِکَ[2] فِیْ اَرْبَعِ صُوَرٍ اَلْاُوْلٰی اَنْ یَکُوْنَ الْجَزَاءُ مَاضِیًا مَعَ قَدْ کَقَوْلِهٖ تَعَالٰی اِنْ یَّسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ اَخٌ لَّهٗ مِنْ قَبْلُ وَالثَّانِیَةُ اَنْ یَکُوْنَ مُضَارِعًا مَنْفِیًّا بِغَیْرِ لَا کَقَوْلِهٖ تَعَالٰی وَمَنْ یَّبْتَغِ غَیْرَ الْاِسْلَامِ دِیْنًا فَلَنْ یُّقْبَلَ مِنْهُ وَالثَّالِثَةُ اَنْ یَکُوْنَ جُمْلَةً[3] اِسْمِیَّةً کَقَوْلِهٖ تَعَالٰی مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهٗ عَشْرُ اَمْثَالِهَا وَالرَّابِعَةُ[4] اَنْ یَکُوْنَ جُمْلَةً اِنْشَائِیَّةً اِمَّا اَمْرًا کَقَوْلِهٖ تَعَالٰی قُلْ اِنْ کُنْتُمْ تُحِبُّوْنَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُوْنِیْ وَاِمَّا نَهْیًا[5] کَقَوْلِهٖ تَعَالٰی فَاِنْ عَلِمْتُمُوْهُنَّ مُؤْمِنٰتٍ فَلَا تَرْجِعُوْهُنَّ اِلَی الْکُفَّارِ

(بین السطور: ای وجوب فا ۱۲ — لفظا ۱۲ — ہر کہ آورد نیکی لیس او راست — ۵ چند آں ۱۲)

۱ے قولہ فیجب الفاء فیہ آہ زیرا کہ حرف شرط را نہ تاثیر لفظی ست یعنی جزم نکردہ ونہ معنوی اے بمعنی مستقبل نگردانیدہ ضابطہ این کہ حرف شرط اگر در جزا موثر خواہد بود در آمدن فا جائز نخواہد شد واگر تاثیرے قطعاً نخواہد بخشید در آوردن فا واجب باشد واگر تاثیرے وعدم تاثیر ہر دو محتمل باشد دراں دو وجہ جائز خواہد بود ۱۲ درایہ۔

۲ے قولہ وذلک فی اربع صور آہ اے فی المشہور ورنہ دریں چہار انحصار نیست چنانکہ از کلام مصنف مستفاد می شود زیرا کہ چوں جزا فعل مضارع مثبت مصدر بحروف تنفیس باشد آوردن فا در جزا واجب شود مثل ان جائز زید فسا کرمہ یا فسوف اکرمہ وہمچنیں ہرگاہ جزا فعل ماضی بغیر قد ملفوظ و مقدر باشد ومفعول او بر و مقدم آید فا بر مفعول واجب گردد چنانکہ در آیت کریمہ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَیْهَا صاحب کشاف تفسیر کردہ کہ فمن ابصر الحق وامن فلنفسہ ابصر وایاہا نفع ومن عمی فعلی نفسہ عمی وایاہا ضر بالعمی، ودر قول عبد الرحمن بن حسان۔ شعر من یفعل الحسنات اللہ یشکرہا ۞ والشر بالشر عند اللہ مثلان۔ اللہ یشکرہا جملۂ اسمیہ باوجود آنکہ جزا واقع ست بسبب ضرورت شعری فا نیامد ۱۲ منہل۔

۳ے قولہ جملۃ اسمیۃ آہ لیکن عطف بر و بجزم درست ست مثل قولہ مَنْ یُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ وَیَذَرُهُمْ بر قرأت جزم وبعضے مرفوع خواندہ اند بنا بر حمل بر ظاہر جملہ ۱۲ درایہ۔

۴ے قولہ والرابعۃ ان یکون جملۃ انشائیۃ اما امرا واما نہیا وہمچنین ہرگاہ دعا واستفہام وتمنی وعرض وافعال مقاربہ وافعال مدح وذم جزا آید آوردن فا واجب گردد وہمیں ست حال لیس زیرا کہ سوائے انشا زمانہ نیست تا باستقبال بدل شود پس دریں مواضع مذکورہ حرف شرط را در شرط وجزا تاثیرے نیست لہذا بجانب فائے رابط احتیاج خواہد افتاد ۱۲ وکذا فی المنہل ۱۲۔

۵ے قولہ واما نہیا واما استفہاما مثل ان ترکتنا فمن یرحمنا واما دعا نحو ان اکرمتنا فیرحمک اللہ ۱۲ درایہ۔

عہ ہر کہ طلب کند در اسلام دین دیگر را پس ہرگز قبول نکردہ خواہد شد ازو ۱۲ فتح عہ بگو اے محمد اگر دوست میدارید خدا را پس متابعت من نمائید ۱۲

سہ و آن ماضی بغیر قد و مضارع مثبت خواہ منفی بلا۔ للعہ اگر دزدی کند این کس دور نیست کہ دزدی کردہ بود برادر او پیش ازیں ۱۲۔

صہ او معنی مثل اِنْ کَانَ قَمِیْصُهٗ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ ای فقد صدقت ۱۲ سہ یعنی ماولن زیرا کہ حال سابق معلوم شد ۱۲۔

لہ پس اگر مسلمان دانید ایشاں را پس باز نفرستید ایشاں را بسوئے کافران ۱۲

وقد[1] یقع اِذَا مع الجملۃ الاسمیۃ موضع الفاء کقولہ تعالٰی وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَیِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَیْدِیْهِمْ اِذَا هُمْ یَقْنَطُوْنَ وَاِنَّمَا تقدّر[2] اَنْ بعد الافعال الخمسۃ التی هی[3] الامر نحو تعلّم تنجُ والنهی نحو لا تکذب یکن خیرًا لک والاستفهام نحو هل تزورنا نکرمک والتمنی نحو لیتک عندی اخدمک والعرض نحو الا تنزل[4] بنا تصب خیرًا وبعد[5] النفی فی بعض المواضع نحو لا تفعل شرًّا یکن خیرًا لک وذلک[6] اذا قصد ان الاول سبب للثانی کما

ای تقدیر ان مع شرط بعد اشیاء پنجگانہ ۱۲ — من الخمسۃ ۱۲ — مضمون الثانی ۱۲ — وهو المضارع — مضمون ۱۲

---

[1] قولہ وقد یقع اذا یعنی گاہے اذا فجائیہ بجائے فا آید چرا کہ او ہم مثل فا بر تعقیب مابعد برائے ماقبل بغیر مہلت وتراخی دلالت مے کند و مانند فا ابتدا با و نیز ممتنع ہست بلکہ از ضروریات ست کہ بر وے چیزے مقدم آید تا ما بعد را با وے مثل فا ربط دہد و شرط است کہ جزا جملہ اسمیہ باشد چرا کہ اذا شرطیہ اختصاص بجملۂ فعلیہ دارد پس این اذا برائے فرق بر جملۂ اسمیہ خاص شد و آں جملہ اسمیہ باید کہ طلبیہ نباشد زیرا کہ اذا فجائیہ برائے مفاجات امر محکوم علیہ بحکمی موضوع ست و ایں در جملۂ خبریہ باشد نہ در غیر او و از آوردن قد مقید تقلیل اشارت ست بایں کہ آمدن فا اکثر ست و وقوع اذا کمتر و از لفظ موضع الفاء اشعار ست بدیں کہ اذا با فا جمع نشود ۱۲ منہل و درایہ۔

[2] قولہ وانما تقدر الخ مذہب خلیل اینکہ جزا بایں اشیاء مجزوم مے شود نہ بان مقدر و مذہب غیر او ایں کہ ایں جا ان مع شرط مقدر ست و ایں اشیاء بر شرط مقدر مذکور دلالت دارند و مصنف بنا بر مذہب غیر خلیل گفتہ کہ ان اے ان مع شرط بعد اشیاء پنجگانہ مقدر مے باشد مثل تَعَلَّمْ تَنْجُ تقدیرہ تعلّم ان تتعلم تنج ۱۲ رضی [3] قولہ ہی الامر تحقیقا نحو تعلم تنج او تقدیرا نحو حسبک ینم الناس ای اکتف ینم الناس فان حسبک ینم الناس ای اکتف ینم الناس فان حسبک نزل منزلۃ اکتف کانہ قال اکتف ینم الناس ۱۲۔

[4] قولہ الا تنزل بنا الخ اے ان تنزل بنا تصب خیرا زیرا کہ کلمۂ عرض کہ ہمزۂ استفہام باشد ہرگاہ بر حرف نفی در آمدہ فائدہ اثبات بخشیدہ لہذا شرط مثبت مقدر نمودہ شد با اینکہ منفی ست بر اثبات دلالت نمی کند ۱۲ د۔

[5] قولہ وبعد النفی فی بعض المواضع۔ بدانکہ دریں عبارت خبط محض ست زیرا کہ اگر از بعض مواضع موضعے مراد ست کہ در و نفی فعل سبب مضارع باشد پس حال تقدیر ان بعد نہی ہمچنین خواہد بود بریں تقدیر تخصیص نفی ببعض مواضع ورائے نہی دعوی بلا دلیل و ترجیح بلا مرجح ست و اگر از بعض مواضع غیر ایں موضع مذکور مراد ست پس چرا بیان نہ کردہ علاوہ ازاں ایں کہ شارح وافی تصریح کردہ کہ ان بعد نفی مقدر نمی باشد زیرا کہ او خبر محض ست و در و طلب نیست و بہمیں جہت صاحب وافی ذکر نہ کردہ ۱۲ ش۔

[6] قولہ وذلک الخ ہرگاہ سببیت مقصود نباشد پس مضارعیکہ بعد ایں اشیائے مذکورہ آید واجب الرفع خواہد بود بنا براینکہ حال واقع مے شود مثل ثُمَّ ذَرْهُمْ فِیْ خَوْضِهِمْ یَلْعَبُوْنَ ای ذرہم فی حالۃ کونہم علی ہذہ الصفۃ یا نعت آید اگر صلاحیت وصفیت داشتہ باشد مثل فَهَبْ لِیْ مِنْ لَّدُنْكَ وَلِیًّا یَّرِثُنِیْ بر قرأت رفع اے ولیا وارثا یا مستانفہ آید مثل لا تذہب بہ تغلب علیہ ایجا رفع بنا بر استیناف است نہ بنا بر حالیت و نعتیت زیرا کہ ہرگاہ برائے مخاطب از ذہاب نفی کردہ شدہ گویا مخاطب سببش پرسید پس در جواب او گفتہ شد تغلب علیہ ۱۲۔ [1] للعٓ واگر برسد بدیشاں سختی بسبب آنکہ پیش فرستادہ است دستہائے ایشاں ناگہاں ایشاں نومیدی شوند ۱۲ [5] شاید لفظ افعال بجائے اشیاء از قلم ناسخ برآمد ۱۲ ابو سفیہ۔

رايت فى الامثلة فان معنى قولنا تعلم تنج هو ان تتعلم تنج وكذلك البواقى فلذلك امتنع

زیراکہ تعلم سبب نجات ست ۱۲ — ای سببیۃ الاول للثانی ۱۲

قولك لا تكفر تدخل النار لامتناع السببية اذ لا يصح ان يقال ان لا تكفر تدخل النار والثالث

بحسب المعنى ۱۲ — بتقدير الشرط على وفق النهى ۱۲

الامر[1] وهو صيغة يطلب بها الفعل من الفاعل المخاطب بان[2] تحذف من المضارع حرف

بواسطتها ۱۲ — ای صدور الفعل ۱۲ — احتراز شد از امر مجهول ۱۲

المضارعة ثم تنظر فان كان ما بعد حرف المضارعة ساكنا زدت[3] همزة الوصل مضمومة[4]

ان انضم ثالثه نحو انصر ومكسورة[5] ان انفتح او انكسر كاعلم واضرب واستخرج وان كان

متحركا فلا حاجة الى الهمزة نحو عد وحاسب والامر من باب الافعال من القسم

ای ما بعد حرف مضارعت متحرک ست ۱۲

الثانى وهو[6] مبنى على[7] علامة الجزم كاضرب واغز وارم واسع واضربا واضربوا واضربى

سقوط نون الاعراب نحو اضربا ۱۲

---

[1] قوله الامر لفظ امر در اصطلاح نحویان اطلاق کرده می شود بر مطلق امر حاضر باشد یا غائب معروف باشد یا مجهول لیکن امر حاضر معلوم را امر بصیغہ گویند و باقی را امر بحرف کہ لام باشد و از لفظ امر حاضر معلوم متبادر می شود و ایں تعریف امر حاضر معروف راست ۱۲ ترجمہ شریفیہ۔

[2] قولہ، بان تحذف آہ ازیں قول فبذلک فلتفرحوا در قرأت شاذہ و اما تضرب زیدًا احتراز شد زیراکہ درینہا حرف مضارع محذوف نشد و اسمائے افعال مثل صہ و مہ و رو ید و نزال وغیرہ از مقسم کہ فعل باشد خود خارج ہستند حاجت باخراج اینہا نیست ورنہ اخراج خارج لازم آید ۱۲۔

[3] قولہ زدت ہمزۃ الوصل۔ ای در اول امر بعد حذف حرف مضارع تا ابتدا بساکن لازم نیاید و تعیین ہمزہ برائے ابتدا بمناسبت ایں کہ ہمزہ خاص با بتدائے مخارج ست ۱۲ درایہ [4] قولہ مضمومۃ برائے اتباع و موافقت نیز تا التباس مضارع متکلم بر تقدیر فتح ہمزہ و خروج از کسرہ بسوئے ضمہ بر تقدیر کسرۂ ہمزہ لازم نیاید ۱۲ درایہ۔ [5] قولہ، مکسورۃ زیراکہ کسرہ در ہمزۂ وصل اصل ست و نیز تا التباس لازم نیاید بمتکلم مجہول مضارع مفتوح العین بر تقدیر ضم ہمزہ و بماضی معروف اکرم بر تقدیر فتح ہمزہ در حالت وقف و بامر اکرم در مضارع مکسور العین بر تقدیر فتح ہمزہ و بماضی مجہول اکرم در حالت وقف بتقدیر ضم ہمزہ ۱۲ درایہ۔

[6] وہو۔ اے امر نزدیک بصریہ وقت حذف زیادت مبنی ست زیراکہ مضارع بسبب ہمیں زیادت مشابہ اسم بودہ کہ سبب اعراب اوست وہرگاہ ایں سبب مفقود شد اعراب ہم کہ مسبب باشد منتفی خواہد شد و کوفیہ و اخفش گفتند کہ امر مبنی نیست بلکہ مجزوم بلام طلب است چراکہ اصل قم و اقعد لتقم و لتقعد باشد لام برائے تخفیف و حرف مضارع بسبب متابعت لام محذوف شد و ابن ہشام ہم اورا اختیار ساختہ ۱۲ د۔

[7] قولہ علی علامۃ الجزم وہو سکون الآخر فی المفرد الصحیح ۱۲.

[8] چراکہ عدم کفر سبب دخول نار نیست بلکہ کفر سبب اوست ۱۲۔ [9] از و نہی خارج شد ۱۲ [10] بل اسکن آخرہ و اجعل باقیہ امرًا ۱۲۔

فصل فعل ما لم يسم فاعله هو فعل حذف فاعله و اقيم المفعول مقامه ويختص
اى فعل مفعول الذى لم يذكر فاعله ١٢
بالمتعدى وعلامته فى الماضى أن يكون اوله مضموما فقط وما قبل اخره مكسورا فى
اى لاحرف آخره ١٢
الابواب التى ليست فى اوائلها همزة وصل ولاتاء زائدة نحو ضرب ودحرج واكرم
در ثلاثى مجرد ١٢ در رباعی مجرد ١٢ مزید فیہ در ثلاثی ١٢
وان يكون اوله وثانيه مضموما وما قبل اخره كذلك فيما فى اوله تاء زائدة نحو تفضل
اى مكسورا ١٢ وهذه العلامة ١٢
وتضورب وان يكون اوله وثالثه مضموما وما قبل اخره كذلك فى ما فى اوله همزة
مكسورا ١٢ وهذه العلامة ١٢
وصل نحو استخرج واقتدر والهمزة تتبع المضموم ان لم تدرج وفى المضارع ان يكون
اى ان لم تسقط ١٢ فى الماضى المجهول ١٢

۱ے قوله حذف فاعله این تعریف مطرد ست نزد سیبویه و بر مذہب کسائی رح مطرد نیست زیراکہ بر زیدا در مثل ضربنی وضربت زیدا در باب تنازع بر تقدیر حذف فاعل فعل اول صادق می آید ابو علی از اخفش در کتاب شعر حکایت کرده که ابوالحسن حذف فاعل جائز دارد خلاف ست مر سیبویه را وازیں جاست کہ چوں تعریف صاحب کافیہ حاجب مدعا بود لہذا مصنف رح لفظ اقیم المفعول مقامه افزود ۱۲۔

۲ے قوله واقیم المفعول مقامه سوال مفعول مالم یسم فاعله، از روئے معنی مفعول ست باید که بجائے فاعل نباید در رفع قبول نه کند جواب برائے فعل دو طرف ست طرف صدور وآں فاعل ست وطرف وقوع وآں مفعول ست بسبب مشابهت در ظرفیت آمدن مفعول بجائے فاعل در رفع گرفتن او صحیح شد ۱۲ ادرایه

۳ے قوله بالمتعدی زیراکه اگر لازم برائے مفعول ساخته شود و ذکر فاعل نسیاً منسیاً نموده آید مسند الیه فعل باقی نماند وآں درست نیست ۱۲ درایه۔

۴ے قوله وعلامته فی الماضی آه برائے تمیز معروف از مجهول تغیر نموده شد و اختصاص مجهول بجهت این که مجهول فرع ست مر معروف را وجه اختیار این تغیر یعنی ضم اول وکسر ماقبل آخر از تغیرات دیگر این که چوں معنی فعل مالم یسم فاعله یعنی اسناد فعل بجانب مفعول نادر بود زیراکه اسناد فعل بجانب فاعل اصل ست لهذا برائے او وزان وزن نادر اختیار کردند تا غرابت لفظ بر غرابت معنی دلالت کند هر چند وزنے که دراں خروج از کسره بسوئے ضمه باشد از اوزان نادره و اثقل به نسبت وزنیکه دراں خروج ضمه بسوئے کسره باشد و دال بر معنی غرابت ست لیکن چوں مقصود یعنی دلالة بر غرابت معنی از وزن اول حاصل شد ضرورتے برائے اختیار وزن ثانی باقی نماند کذا فی العلوی مع زیادة۔

۵ے قوله وان یکون اوله، وثانیه آه چراکه در افعالے که اول تائے زائده است اگر بر ضم اول وکسر ماقبل آخر اقتصار میکردند و ثانی را مضموم نمی ساختند وماضی مجهول باب تفعل با مضارع معروف باب تفعیل وماضی مجهول باب تفاعل با مضارع معروف باب مفاعلت وماضی مجهول باب تفعلل با مضارع معروف باب فعلله در حالت وقف التباس میرفت مثل تکلم وتغافل وتدحرج ۱۲۔

۶ے قوله تتبع المضموم وحرف مکسور را تابع نمی باشد زیراکه بریں تقدیر خروج از کسره سوئے ضمه لازم آید که حرف ساکن را اعتبارے نیست که در حکم میت ست وآں به نسبت عکس خود ثقیل تر است ۱۲ درایه۔

۷ے قوله وفی المضارع بسبب حمل او بر ماضی مضموم شد وچوں مضارع به نسبت ماضی بسبب زیادتی در اول ثقیل بود لهذا ماقبل آخر او مفتوح گردید تا ثقل مضارع که بجهت ضمه و زیادتی در اول عارض شده است بسبب خفت فتح ماقبل آخر اعتدال پذیرد ۱۲ رضی۔

حرفُ المضارعةِ مضمومًا وما قبل اٰخِره مفتوحًا نحو يُضرَبُ ويُستَخرجُ الا في باب المفاعلة والافعالِ والتفعيل والفعللة وملحقاتِهَا الثمانية[1] فانَّ العلامةَ فيها فتحُ ما قبل الاٰخِرِ نحو يُحاسَبُ ويُدَحرَجُ وفي الاجوفِ[2] ماضيةٍ قيل وبيع[3] وبالاشمام[4] قيل وبيع وبالواو قُوِلَ وبُوِعَ وكذلك باب اختير وانقيد ودُونَ[5] استُخير واُقيم لفقدِ فُعِلَ[6] فيهما وفي مضارعه تقلب العينُ الفًا نحو يُقَالُ ويُبَاعُ كما عرفت[7] في التصريف مستقصيً

وهذه العلامة جارية في جميع الابواب ۱۲ — عطف بيان اجوف ۱۲ — باشباع کسرہ واین افصح ست ۱۲ — باسکان الواو علی ضعف ۱۲ — اختور ۱۲ — انقود ۱۲ — بالفتح گم کردن ۱۲ — ای بنہایۃ کما العرفان ۱۲ — ای مستوفی واٰں مفعول باشد ۱۲

فصل الفعل امّا متعدٍّ وهو ما يتوقف فهم معناه على متعلِّقٍ غيرِ الفاعل كضرب[8] واما لازم وهو ما بخلافه كقعد وقام والمتعدي[9] قد يكون الى مفعولٍ واحدٍ كضَرَب

۱ قولہ الثمانیۃ بجائے ثمانیہ لفظ سبعۃ واجب بود زیراکہ ملحقات فعللۃ ہفت ہستند واٰں جلبب[1] وقلنس[2] وجورب[3] وسرول[4] وخیعل[5] وشریف[6] وقلسی باشد نہ ہشت مگر شاید زیادتی از قلم ناسخ باشد ۱۲۔

۲ قولہ وفی الاجواف ای اجوفے کہ عین او بالف بدل شدہ باشد پس لبور وصید نقضے وارد نخواہد شد ومعتل عین را اجوف ازاں گویند کہ درمیان از حرف صحیح خالی ست ۱۲

۳ قولہ قیل وبیع۔ اصل ہردو قول وبیع کسرہ واو ویا بعد حذف حرکت بقا دادند ودر قول واو را بیا بدل کردند قیل وبیع شد ۱۲۔

۴ قولہ بالاشمام۔ اشمام عبارت است از بوبانیدن حرف را کسرہ یا ضمہ بروجہے کہ شنیدہ نشود ودرینجا مراد ست از قصد کردن ضمہ از کسرۂ فائے فعل یا برگردانیدن کسرۂ فائے فعل بجانب ضمہ پس یائے ساکنہ کہ بعد اوست بجانب واو میل قلیل خواہد کرد زیراکہ یائے مذکور تابع حرکت ماقبل خود ست ودریں مواضع از اشمام نحات وقراء ہمیں معنی مراد گیرند وغرض از اشمام آگاہ کردن ست از اول امر کہ در اوائل ایں حروف ضمۂ اصلی ست ۱۲ رضی۔

۵ قولہ دون استخیر واقیم۔ یعنی در باب افعل واستفعل در معتل العین بجز کسرہ خالص ضمہ واشمام نمی آید زیراکہ سبب ضمہ واشمام در ثلاثی مجرد واختیر وانقید ضمۂ ماقبل حرف علت بودہ ودر ینجا فعل یعنی ضمۂ ماقبل فا مفقود ست پس دریں جا ضرورت کہ حرکت عین نقل کردہ بفا دہند چنانکہ درغیر ایں مقام ست مثل یقول ویبیع ویخاف ۱۲ رضی۔

۶ قولہ لفقد فعل بسبب متحرک نبودن ماقبل عین در ہردو در اصل چراکہ در اصل استخیر واقوم بیاء وواو مکسورتین بودہ است ۱۲۔

۷ قولہ کما عرفت فی التصریف آہ اشارت ست باینکہ بیان کیفیت مجہول از وظائف علم تصریف ست نہ علم نحو واینجا کہ بیان شد استطرادًا وضمنًا ۱۲ ادرایہ ۸ قولہ کضرب کہ معنی آں بدون مضروب تمام نمی شود وہمچنیں اعرض عنہ ورغب الیہ کہ اعراض ورغبت بدون معرض عنہ ومرغوب الیہ متصور نمی گردد وایں ہردو متعدی بوسائط ہستند ۱۲ ادرایہ۔

۹ قولہ والمتعدی آہ اسباب تعدیہ ہفت ست ہمزہ[1] مثل اذہبت زیدًا۔ تضعیف[2] عین نحو فرحت زیدًا الف[3] مفاعلہ مثل ماشیتہ، سین[4] استفعال مثل استخرجتہ، اے صیرتہ خارجًا ساختن[5] برحد نصر ینصر برائے افادت غلبہ مثل کرمت زیدًا تضمین[6] مثل رحّب بمعنی وسع۔ اسقاط[7] حرف جر مثل ذہبت زیدًا ومتعدی رابنون انفعال وتائے تفعل لازم گردانند مثل انقطع وتقطع ۱۲ مغنی اللبیب بزیادہ۔

ع چوں مجہول در متعدی باشد لہٰذا بیان متعدی پس بیان مجہول ضروری شد ۱۲ عہ زیراکہ ضمہ وحرف مضارعت مشترک است میان معروف ومجہول ۱۲۔
ﷺ ای مضارع مجہول اجوف واوی باشد یا یائی ۱۲۔

زیدٌ عمرًوا والی مفعولَین کاعطی زید عمرًوا درهمًا ویجوز فیه الاقتصار علی احدِ مفعولیه کاعطیتُ زیدًا او اعطیتُ درهمًا بخلافِ[1] باب علمتُ والی ثلثة[2] مفاعیل نحو اعلم اللّٰهُ زیدًا عمرًوا فاضلًا ومنه[3] اَرٰی وانبأ ونبّأ واَخبر وخبّر وحدّث وهٰذهِ السبعة مفعولها الاول مع الاخیرین کمفعولَی اعطیتُ فی جواز الاقتصار علی احدهما تقول اعلم اللّٰهُ زیدًا والثانی مع الثالثِ کمفعولَی علمتُ فی عدم جواز الاقتصار علی احدِهما فلا[4] تقولُ اعلمت زیدًا خیرَ النّاسِ بل تقول اعلَمتُ زیدًا عمرًوا خیرَ النّاسِ

(حواشی بین السطور: او عین الاول کعلمت عمرًوا فاضلًا ۱۲ — اقتصر علی الاول سواء کاعطیت ۱۲ — او علی الثانی کاعطیت الخ — فاذا ذکر فیه احدهما وجب ذکر الآخر ۱۲ — عطف — ای احد مفعولی باب اعطیت ۱۲ — عطف — بالاقتصار علی المفعول الاول ۱۲)

۱؎ قوله بخلاف باب علمت که چوں دراں ثانی عین اول است بسبب صدق او براں لهذا اقتصار بریک جائز نیست مگر حذف هردو معًا درست درو است مثل قول کمیت از قصیده که دراں مدح اهل بیت مے نماید۔ شعر + بایّ کتاب ام بایّة سنّة ٭ تریٰ حبّهم عارًا علیّ وتحسب ٭ ای تحسبه عارًا علیّ ۱۲-

۲؎ قوله، والی ثلثة آه یعنی فعل گاهے متعدی بجانب سه مفعول مے شود اول اینها مغایر دو اخیره بود زیرا که حمل او بر دو اخیره بهو هو جائز نیست زیرا که هرگاه اعلمت زیدًا عمرًوا منطلقًا گوئی خبردادن از زید بعمرو بسبب مباینت هردو صحیح نخواهد بود، وهمچنین خبردادن از زید بمنطلقًا نیز صحیح نیست زیرا که دریںجا خبردادن از عمرو بمنطلقا مقصود ست پس خبراز غیر او که زید باشد چگونه خواهد بود که او دریں ترکیب خلاف مقصود ست ۱۲ منهل-

۳؎ قوله ومنه اریٰ آه ای از قسم اعلم اریٰ است یعنی چیزے ازینها بالوضع مثل اعلم نیست لیکن بسبب التزام اینها معنی اعلم را مثل اعلم گردانیدند پس اینها از افعالی نیستند که قبل همزه وتضعیف متعدی بدو مفعول بودند وبعد همزهٔ وتضعیف متعدی بسه مفعول شدند دریں قسم کلام ست از سیبویه الحاق نبّأ باعلم مروی است وغیر او انبأ و خبر وحدث را زیاده نموده وابن مالک در شرح تسهیل عدم الحاق چیزے ازینها با علم اختیار نموده ودلیل آورده که آمدن انباء بجائے اعلم ثابت نشده مگر درجائیکه احتمال حرف جر بود ولیکن اخوات انباء پس استعمال آنها بصورت افعالیکه بسه مفعول متعدی می شوند نادرست ۱۲ منهل ووجه بودن اینها بمعنی اعلم اینکه انباء وتنبئ وتحدیث واخبار بمعنی اعلام ست لیکن بجانب یک مفعول متعدی بنفسه مے شوند وبجانب مفعول دیگر بواسطهٔ حرف جر مثل انبئهم باسمائهم ونبؤنی بعلم ۱۲ تکمله۔

۴؎ قوله، فلا تقول الخ بالاقتصار علی الثالث بدون ذکر الثانی وکذا اعلمت زیدًا عمرًوا بالاقتصار علی الثانی بدون ذکر الثالث ۱۲ غایة التحقیق۔

ع؎ یذکر الثانی مع الثالث لان المفعول الثانی والثالث من هذه الافعال هما مفعولا باب علمت فی الحقیقة ۱۲ درایه مع زیاده۔

عہ؎ لاقتضاء معناه ایاهما ویکون ثانیهما غیر الاول کاعطی ۱۲ ٭ عہ؎ فی بعض النسخ لستة مقام السبعة وهو سهو ۱۲۔

للعہ؎ ای یجوز الاقتصار علی المفعول الاول ۱۲

ص؎ بکسر عین وگاهے بفتحتین وآں شاذ بود ۱۲۔

فصل افعال القلوب علمت وظننت وحسبت وخلت ورأیت ووجدت وزعمت

وھی افعال تدخل علی المبتدأ والخبر فتنصبھما علی المفعولیۃ نحو علمت زیدا عالما

واعلم ان لھذہ الافعال خواص منھا ان لا تقتصر علی احد مفعولیھا بخلاف

باب اعطیت فلا تقول علمت زیدا ومنھا جواز الالغاء اذا توسطت نحو زید ظننت

قائم او تأخرت نحو زید قائم ظننت ومنھا انھا تعلق اذا وقعت قبل الاستفھام

۱ـ قولہ افعال القلوب ای سبعۃ یعنی افعال قلوب بحصر استقرائی نہ عقلی ہفت ست ورنہ عرفت واعتقدت واردت نیز از افعال قلوب ہستند و متعدی بدو مفعول مستعمل واحکام افعال قلوب درینہا جاری نمی شوند ووجہ تسمیہ بافعال قلوب اینکہ اینہا در صدور خود ہا محتاج بجوارح واعضای ظاہری نیستند بلکہ قوائے باطنی کفایت میکند زیرا کہ بعضے از انہا برائے شک ہستند وبعضے برائے یقین وہر دو از افعال قلوب باشند واز ینجاست کہ اینہا افعال شک ویقین نیز نام دارند وشک در لغت بمعنی خلاف یقین ست وآنکہ گفتہ کہ گویا از شک ظن ارادہ کردند ورنہ کدامی فعل ازینہا برائے شک کہ تساوی طرفین عبارت از دست نیست لغت را باصطلاح اہل میزان غلط نمودہ ۱۲۔

۲ـ قولہ علمت آہ غرض از تعبیر این افعال بصیغہ ماضی اخبار بلفظ ماضی خاص نیست بلکہ اخبار بمطلق فعل خواہ مضارع باشد خواہ امر ونکتہ در تعبیر این افعال بصیغہ ہائے متکلم سوائے دیگر افعال اینکہ ہر شخص بافعال قلب خود زیادہ اعرف می باشد از افعال قلب غیر خود ۱۲۔

۳ـ قولہ منہا ان لا تقتصر بدانکہ حذف بلا دلیل را اختصار گویند وحذف با دلیل را اقتصار پس معنی عبارت چنین باشد کہ تا وقتیکہ دلیل قائم نشود حذف یک مفعول ممنوع باشد واین مسئلہ مختلف فیہ است زمخشری در مفصل منع کردہ وابن حاجب پیروی او نمودہ ومصنف ہم متابعت را کار فرمودہ ودر کشاف از مواضعیکہ دران بجواز حذف مفعول اول بقرینہ حکم نمودہ آیۂ کریمہ است کہ در سورۂ آل عمران واقع است ولا یحسبن الذین یبخلون بما اتھم اللہ من فضلہ ھو خیرا لھم در صورتیکہ یحسبن بیائے غیبت خواندہ شود فاعلش الذین یبخلون است اے بخلھم ھو خیرا لھم درینجا قرینہ حذف بخلھم دلالت یبخلون بروموجودست ۱۲ منہل۔

۴ـ قولہ تعلق این افعال درا ہمال لفظی واعمال معنوی بزن معلقہ یعنی مفقودۃ الزوج مشابہت دادہ شدہ دریں کہ چنان کہ زن مذکورہ نہ صاحب شوہرست ونہ فارغ ازو ہمچنیں این افعال نہ عامل کلیہ ہستند ونہ مہمل ۱۲ درایہ۔

۵ـ قولہ قبل الاستفہام خواہ استفہام بحرف بود کہ ہمزہ باشد مثل مثال مذکور در متن خواہ استفہام باسم بود کہ متضمن ہمزہ واستفہام ست مثل لنعلم ای الحزبین احصی وعلمت این زید جالس ومتی عمرو خارج وامثال ذلک مگر وقتیکہ اینہا قبل ہل آیند نزد بعض نحاۃ ملغی نمی شوند واین مشہور نیست ۱۲ کذا فی المنہل

ع ـ جمع خاصہ بمعنی امریکہ مختص بآن شے باشد ودر دیگرے یافتہ نہ شود ۱۲ عـ از تعلیق بمعنی ترک عمل لفظی وجوبا بسبب مانعی نہ محلا ۱۲ منہل۔

للعـ ولا علمت فاضلا بالاقتصار علی الثانی ۱۲ صـ ای تہمل عن العمل لفظا وتعمل معنی علی اللزوم ۱۲۔

نحو عَلِمتُ أزيدٌ عِندكَ ام عمرٌو وقبل النفي نحو علمت ما زيدٌ فى الدار وقبل[1] لام الابتداء نحو علمت لزيدٌ منطلقٌ **ومنها** انّها يجوز[2] ان يكون فاعلها ومفعولها ضميرين لشيءٍ واحدٍ نحو علمتُني منطلقاً وظننتكَ فاضلاً **واعلم** انه قد يكون[3] ظننتُ بمعنى اتّهمتُ وعلمتُ بمعنى عرفتُ[4] ورأيتُ بمعنى[5] ابصرتُ ووجدتُ بمعنى اصبتُ الضالّة فتنصب مفعولاً واحداً فقط فلا تكون حينئذٍ من افعال القلوب **فصل** الافعال[6] الناقصة

(مظهر ۱۲ الثاني مفعولها) (یقین کردم من خود را رونده ۱۲) (گمان کردی تو خود را فاضل ۱۲) (ومنه قوله تعالىٰ فانظر ماذا ترىٰ ۱۲) (لا مفعولا آخر ۱۲) (لعدم كون هذه المعاني منها ۱۲)

۱؎ قوله وقبل لام آه وجه تعلیق دریں طور سہ گانہ اینکہ ہر سہ صدارت کلام میخواہد و وقت عمل لفظی ایں افعال صدارت کلام ہر سہ چیز فوت خواہد شد پس ایں افعال از روئے لفظ مہمل خواہند شد و از روئے معنی عامل خواہند بود معنی مثال اول علمت احدہما بعینہ و مثال ثانی علمت زیدا لیس فی الدار و مثال ثالث علمت زیدا منطلقا ہر دو جز دریں امثلہ در محل نصب ہستند کہ در حقیقت بر آنہا علم واقع شدہ است ۱۲ متوسط۔

۲؎ قوله یجوز ان یکون آه زیرا کہ مفعول ایں باب در حقیقت مفعول دوم ست و اول توطیہ و تمہید ثانی ست چرا کہ تاثیر اینہا در ثانی باشد نہ اول پس دریں باب اتحاد فاعل و مفعول لازم نیاید بخلاف افعال دیگر کہ ضربنی و شتمتنی گفتہ نخواہد شد بلکہ ضربت نفسی و شتمت نفسی گفتہ مے شود و لعدتنی و فقدتنی بابیں کہ از افعال قلوب نیستند لیکن بر وجدتنی کہ نقیض ہر دو ست و از افعال قلوب ست محمول ست مثل حمل نقیض بر نقیض ۱۲ درایہ۔

۳؎ قوله قد یکون ظننت آه از وست آیہ کریمہ وما ہو علی الغیب بظنین بر قراءتے و در عباب ست کہ اتہام گردانیدن چیزے مقام گمان بد و ایں معنی از ظن کہ از افعال قلوب ست قریب ست ۱۲ عبد الحکیم۔

۴؎ قوله بمعنی عرفت آه عرب معرفت را با دراک نفس شئے خاص کردہ اند بغیر حکم چیزے بر وہمیں جہت مفعول واحد را نصب میدہد و علم را در علم بنفس چیزے و لبودن آں چیز بر صفتے یعنی با حکم چیزے دیگر بروا استعمال نمودہ اند لہذا مفعول واحد و دو مفعول را نصب مے دہد ۱۲۔

۵؎ قوله بمعنی ابصرت یعنی ابصرت اگرچہ بمعنی استعمال بصر کہ از افعال جوارح ست مستعمل می شود مگر از علمت بالبصر نزدیک است و باید دانست کہ ایں افعال مذکورہ را سوائے معانی مزبورہ معانی دیگر ہم است چوں آں معانی از معانی علم و ظن قریب نبود مثل حسبت بمعنی صرت ذا حسب و خلت بمعنی صرت ذا خال و زعمت بمعنی کفلت لہذا مصنف ؒ از آں تعرض نہ نمود ۱۲ عبد الحکیم۔

۶؎ قوله الافعال الناقصة وجہ تسمیہ ایں افعال بناقصہ اینکہ اینہا بہ نسبت دیگر افعال ناقص ہستند زیرا کہ بر زمانہ و بر حدوث دلالت نے نمایند یا بر مرفوع تمام نمی شوند و در افادت فائدہ تامہ احتیاج بمنصوب میدارند یا بہ نسبت افعالے کہ فقط بر مرفوع تمام نمی شوند شمار اینہا ناقص ست یعنی اینہا معدودے چند ہستند بخلاف افعال تامہ کہ در شمار نہا یتے ندارند و از زجاج و تابعین او حرفیت اینہا مروی ست چرا کہ بدیں معنی کہ در غیر او باشد دلالت می نمایند یعنی برائے تقریر خبر مبتداء را بر صفتے می آیند ۱۲ درایہ۔

عـہ ای حین اذا نصبت بہا مفعولا واحدا ۱۲

ــہ ای متصلین زیرا کہ اگر یکے از آں ہر دو منفصل باشد ایں اجتماع با اینہا خاص نبود مثل ایاک ظلمت ۱۲ درایہ۔

هي افعال وضعت لتقرير الفاعل على صفة غير صفة[1] مصدرها وهي كان وصار[2] وظل

وهي اخبارها ١٢ — اي تثبت ١٢ — نه الجملة مستانفة ١٢

وبات الى اخرها تدخل على الجملة الاسمية لافادة نسبتها حكم[3] معناها فترفع الاول و

اي آخر تلک الافعال ١٢ — دائما تدخل عليها ١٢

تنصب الثاني فتقول كان زيد قائما وكان على ثلثة اقسام ناقصة وهي تدل على ثبوت خبرها

كلمة ١٢

لفاعلها في الماضي اما دائما نحو كان الله عليما حكيما او منقطعا نحو كان زيد شابا وتامة

بحسب القرينة لا بالوضع ١٢ — هست خدا دانا صاحب حکمت ١٢

بمعنى ثبت وحصل نحو كان القتال اي حصل القتال وزائدة[4] لا يتغير باسقاطها معنى

کن فيکون وکان آه ١٢ — پس عدم و وجود او برابر باشند ١٢

الجملة كقول الشاعر شعر

در بحر وافر ١٢ — مثل قول شاعر که ستور نداشت ١٢

جياد[5] ابني ابي بكر تسامى ؎ على كان المسومة العراب

---

١ قوله غير صفة مصدرها ازين قيد از سائر افعال احتراز حاصل شد زيرا که برائے ثابت گردانيدن مرفاعل را بر صفت مصدر مي آيند چنانکه ضرب بر تقرير فاعل بر ضرب وفتح بر تقرير فاعل بر فتح دلالت مي نمايد ١٢ درايه۔

٢ قوله کان وصار آه سيبويه سوائے کان وصار وما دام وليس ذکر نه کرده وبعد او گفته که چيزے که مثل ايں چهار باشد در ينکه از خبر استغناء نداشته باشد وظاهر هميں ست که غير محصور اند ومرادفات صار مثل آل ورجع وحال ومال وجاء وارتد واستحال وتحول ومرادفات مافتئ که مثلثة التاء ودر آخر همزه دارد ومافتاء وما ونى وما دام ازرام يريم نيز از افعال ناقصه باشند ١٢ عبد الحکيم۔

٣ قوله حکم معناها اي معانى ايں افعال چنانکه معنى ثبوت در کان وانتقال در صار ومرادفات او ودوام در مازال وماانفک ومافتئ ومابرح وتوقيت در مادام ونفى در ليس پس معنى کان زيد قائما زيد ايستاده است در زمان گزشته ومعنى صار زيد غنيا که زيد از فقر سوئے تونگرى انتقال نمود وبر هميں قياس ست باقى افعال ١٢ غاية ٤ قوله زائدة اي در لفظ فقط مثل زيد کان قائم کان دريں مثال دلالت مي کند بديں که قيام زيد در زمان ماضى بوده وتامه وزائده اگرچه ناقصه نيست ليکن برائے استيفائے جميع استعمالات مذکور شد وايں زيادت خاص ست بلفظ کان نه مشتقات او بخلاف هر دو قسم اول که در تمامے مشتقات او نيز جارى ست ١٢۔

٥ قوله جياد ابني آه جياد جمع جيد بمعنى اسپ نيکو رو وسريع السير تسامى بمعنى ترفع وتعلو ومسومة اسپها که بر وعلامت گزارند وعراب بکسر تازى و جياد مبتدا مضاف اليه وابى بکر بدل از دو تسامى خبر او وعلى کان المسومة متعلق بتسامى والعراب صفة المسومة ترجمه اسپان نيکو رو وسريع السير پسر من که ابى بکر ست بلند ومرتفع اند بر اسپان تازى که بر وعلامت ونشان تيز روى ونيک روى گزاشته اند ١٢ شرح۔

ـه که بر مرفوع تمام ميشود ومحتاج منصوب نباشد ١٢۔

ای علی المسوفة وصار للانتقال[1] نحو صار زید غنیا و اصبح و امسی و اضحی تدل علی اقتران
کلمۃ ۱۲ — من حال الی حال ۱۲

مضمون الجملة بتلک الاوقات[2] نحو اصبح زید ذاکرا ای کان ذاکرا فی وقت[3] الصبح و بمعنی
التی دخلت بعدہا ۱۲ — تکون ۱۲

صار نحو اصبح زید غنیا و تامة بمعنی دخل فی الصباح و الضحی و المسا و ظل و بات یدلان
ای کائنۃ ۱۲

علی اقتران مضمون الجملة بوقتیهما نحو ظل زید کاتبا و بمعنی[4] صار و ما زال و ما فتئ و ما برح
وہما النہار واللیل ۱۲

و ما انفک تدل علی استمرار ثبوت خبرها لفاعلها منذ[5] قبله نحو ما زال زید امیرا و یلزمها حرف[6]

النفی و ما دام یدل علی توقیت امر بمدة ثبوت خبرها لفاعلها نحو اقوم ما دام الامیر جالسا
ای خبر کلمۃ مادام ۱۲

۱ے قولہ للانتقال از حالے بحالے گاہے انتقال از مکانے بمکانے دیگر واز ذاتے بذاتے دیگر مے آید دریں ہنگام متعدی بالی باشد مثل صار زید من قریۃ الی قریۃ ومن خالد الی بکر ۱۲ درایہ۔

۲ے قولہ الاوقات التی تدل ہذہ الافعال علیہا وہی الصباح والمساء والضحیٰ ۱۲ درایہ۔

۳ے قولہ بمعنی وقت الصبح وقس علی ہذہ امسیٰ واضحیٰ ۱۲ د۔

۴ے قولہ بمعنی صار اگرچہ ایں ہر دو فعل در دلالت بر اقتران مضمون جملہ باوقات خود ہا و بودن بمعنی صار باہر سہ فعل سابق اشتراک دارند اما چوں تامہ بر سبیل قلت مے آیند مثل ظلت بمکان نطیف و بت مبیتا طیبا لہذا اینہا را جداگانہ ذکر ساختہ ۱۲ درایہ۔

۵ے قولہ منذ قبلہ منذ از ظروف زمان است برائے ابتدائے مدت باشد و قبل فعل ماضی معروف از سمع مصدرش قبول بالفتح بمعنی پیش آمدن و پذیرفتن و زمانہ کہ بسوئے فعل مضاف ست محذوف و آں خبر منذ بود پس بنا بر معنی اول حاصل کلام ایں کہ ابتدائے مدت استمرار ثبوت خبر برائے فاعل زمان پیش آمدن اسم ست بر خبر و بنا بر معنی ثانی اینکہ ابتدائے مدت استمرار زمان پذیرفتن اسم ست مر خبر را شرح الشرح مائۃ عامل ۱۲۔

۵ے قولہ منذ قبلہ ای منذ قبل الفاعل ذلک الخبر یعنی ان ذلک الخبر ثابت للفاعل علی وجہ الاستمرار منذ کان ذلک الفاعل قابلا لذلک وصالحا لہ فی المعتاد ۱۲ درایہ

۶ے قولہ ویلزمہا حرف النفی پس بر استمرار خبر برائے فاعل خود دلالت خواہند نمود زیرا کہ معانی ایں افعال نفی ست و از در آمدن نفی افادت اثبات خواہند نمود کہ نفی نفی اثبات باشد و گاہے ازیں افعال حرف نفی در قسم لفظاً محذوف باشد لیکن معنی مراد بود مثل۔ تاللہ تفتؤ تذکر یوسف ای لا تفتؤ ۱۲ درایہ۔

ع ومن حقیقۃ الی اخری نحو صار الطین حجرا ۱۲ عـہ ای حصل کتابتہ فی النہار ۱۲۔

لـہ ازیں مثال بودن زید امیر وقت خرد سال بودن او فہمیدہ نمی شود بلکہ امیر بودنش وقت صلاحیت او برائے امارت بفہم مے آید ۱۲۔

وليس يدل على نفي معنى الجملة حالا[1] وقيل مطلقا وقد عرفت بقية[2] احكامها في القسم

اى فى زمان الحال ١٢

الاول فلا نعيدها **فصل** افعال المقاربة هي افعال وضعت للدلالة على دنو الخبر

اى فى بحث الاسم ١٢ — اى الغرض من وضعتها الدلالة ١٢ — اى قرب

لفاعلها وهي ثلثة اقسام **الاول**[3] للرجاء وهو عسى وهو[4] فعل جامد لا يستعمل منه

اى القسم الاول — اى لقرب رجاء الخبر ١٢ — اى تقارب زيد القيام ١٢

غير الماضي وهو في العمل مثل كاد الا ان خبره فعل مضارع مع ان نحو عسى زيد[5] ان

فى رفع الاسم وكون خبره فعلا مضارعا ١٢ — وخبر كاد مضارع بغير ان ١٢

يقوم ويجوز تقديم الخبر على اسمه نحو عسى ان يقوم زيد وقد[6] يحذف ان نحو عسى زيد

از خبر عسى برائے تشبيه بكاد در استعمال ١٢

يقوم **والثاني** للحصول[ع] وهو[7] كاد وخبره مضارع دون ان نحو كاد زيد وقد تدخل

اى القسم الثاني ١٢ — اى بغير ان ١٢

---

[1] قوله وقيل مطلقا قائل اين قول سيبويه است وابن سراج تابع اوشده چنانكه ليس خلق الله مثله در ماضي الا يوم ياتيهم ليس مصروفا عنهم در مستقبل وجمهور نحات بر آنند كه ليس برائے نفي حال ست واندلسي گفته بيقين ميدانم كه فيما بين هر دو قول تناقض نيست زيرا كه خبر ليس هرگاه مقيد بكدامے زمانه نباشد محمول بر حال خواه بود چنانكه ايجاب بر محمول مے شد وهرگاه مقيد بيكے از ازمنه سه گانه بود بر بهمان مقيد به محمول مى شد ١٢ كذا فى الرضي۔ واصل ليس ليس بكسر يا برائے تخفيف كسره يا انگندند چنانكه در نعم بكسر العين نعم بكسر فا وسكون عين گويند ويا بالف بدل نه شد تا بر عدم تصرف ومفارقت او از برادران خود دلالت كند ودليل بر فعليت او لحوق تائے تانيث ساكنه وضمائر متصله بارزه در آخر اوست وكوفيه گفتند كه حرف ست وعدم تصرف مؤيد اوست وبعضے گفتند اصل او لا ايس بمعنى لا موجود پس تخفيف كرده شد ومستعمل باستعمال لائے تبريه گرديد ١٢ عبد الحكيم۔

[2] قوله بقية احكامها از جواز تقديم اخبار بر اسما در همه ها وبر نفس افعال در ده اول وناجائز بودن او در افعاليكه مصدر بما هستند وخلاف در ليس ١٢۔

[3] قوله الاول للرجاء آه بدانكه ابن مالك در تسهيل گفته كه بعضے از افعال مقاربه برائے شروع ست مثل طفق وجعل واخذ وعلق وانشا وهب وقام وبعضے برائے مقاربت اسم با خبر مثل هلهل وكاد وكرب واوشك واولى وبعضے برائے رجا مثل عسى وحرى واخلولق وشارح تسهيل گفته كه چوں بعضے ازينها برائے مقاربت ست لهذا مجموع را از قبيل تسميه كل باسم جز نام نمودند ١٢ عبد الحكيم۔

[4] قوله وهو فعل جامد اى غير متصرف زيرا كه از وماضي مجهول ومضارع وامر ونهي وغيره نمى آيد ووجه عدم تصرف او اين كه عسى لسبب تضمن او انشائے طمع ورجا مثل لعل وليت ست والنشاءات اكثر از معاني حروف مى باشند وحروف دائما غير متصرف آيند ١٢ ش۔

[5] قوله عسى زيد رفع زيد بنا بر اسميت عسى وان يقوم در محل نصب بنا بر خبريت او بر مذهب اكثر نحويان ونزد كوفيه ان يقوم مرفوع المحل بدل از زيد به بدل اشتمال كه درين اجمال وتفصيل ست واشتراط آن در خبر عسى برائے ثابت كردن معنى ترجي ست زيرا كه ترجي جز در مستقبل نمى باشد ١٢ درايه۔

[6] قوله، وقد يحذف الخ ومنه قول الشاعر شعر عسى الكرب الذى امسيت فيه ۞ يكون وراءه فرج قريب ۞ ١٢ درايه۔

[7] قوله وهو كاد۔ وسائر متصرفات او درين حكم شريك هستند ليكن چوں حرف نفي بر باب كاد در آيد دراں سه مذهب ست يك حرف نفي افادت نفي كند چنانكه در افعال ديگر ماضي باشد چوں وما كادوا يفعلون يا مضارع چوں اِذَا اَخْرَجَ يَدَهٗ لَمْ يَكَدْ يَرٰهَا اى لم يقارب رويتها واين اصح ست دوم حرف نفي مفيد معنى نفي نه شود ماضي باشد يا مضارع سوم نفيش در ماضي اثبات ست ودر مستقبل همچو افعال ديگر ١٢۔

[ع] اى لحصول الخبر الفاعل بحسب جزم المتكلم ١٢ مسالك بهيه۔

اَنْ نحو کادَ زیدٌ اَنْ یَّقُوْمَ **والثالث** للاخذ والشروع فی الفعل وھو طفق وجعل وکرب
واخذ واستعمالھا مثل کادَ طفِق زیدٌ یکتبُ واوشکَ واستعمالھا مثل عسٰی وکاد **فصل**
فعلا التعجب ما وُضع لانشاءِ التعجّب ولہٗ صیغتانِ ما افعلہٗ نحو ما اَحْسَنَ زیدًا ای ایّ
شیءٍ اَحسنَ زیدًا وافعل بہٖ نحو احسن بزید وفی احسن ضمیر وھو فاعلہٗ ولا یُبنیان الّا مما

---

۱ قولہ واوشک ایشاک شتافتن منہ قولھم یوشک ان یکون کذا والعامۃ تقول یوشک ان یکون بفتح الشین وھی لغۃ ردیۃ ۱۲ صراح۔

۲ قولہ مثل عسٰی وکاد یعنی گاہے در ہر دو وجہ عسٰی مستعمل شود اے خبر را خواہد واز مستغنی ہم شود وقتیکہ اسم او مضارع باان باشد مثل اوشک ان یقوم زید وگاہے مثل کاد اسم وخبر فعل مضارع بغیر ان خواہد مثل اوشک زید یقوم ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ التعجب وھو انفعال النفس عند ادراک ما خفی سببہ وخروج عن نظائرہ، مصنف تعریف را ترک نمود زیراکہ تعریف برائے انضباط جزئیات باشد وہرگاہ معرف منحصر فی فرد یا فردین باشد حاجت تعریف نیست ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۴ قولہ ما وضع آہ ازیں قول عجبتُ وتعجبت خارج شد زیراکہ برائے اخبار از تعجب است نہ برائے انشائے تعجب واز مثل للّٰہ درّہٗ وسبحان اللّٰہ ان المؤمن لاینجس نیز احتراز شد زیراکہ فعل نیست ۱۲ کذا فی المنہل۔

۵ قولہ صیغتان، وہر دو متصرف نیستند یعنی مضارع وامر ونہی وتثنیہ وجمع ندارد وبجہت مشابہت ہر دو با حروف بسبب انشاء کہ اصلش از حروف ست ۱۲

۶ قولہ ما احسن آہ ما نکرہ است بمعنی شیءٌ ومبتدا وجملۂ فعلیہ کہ بعد اوست بنا بر خبریت محلاً مرفوع ونزد اخفش موصولہ است وجملۂ ما بعد او صلہ محلی از اعراب ندارد وخبر وجوباً محذوف ست تقدیرش الذی احسن زیدا شیءٌ عظیم وبصریہ بقول اول جزم نمودند واخفش جزم نہ کردہ جائز داشت وازفراء وابن دستویہ منقول ست کہ ما استفہامیہ است وما بعد او خبر او ورضی گفتہ کہ بر حسب معنی ہمیں قول ست زیراکہ متکلم گویا از سبب حسن زید جاہل ست از مخاطب استفہام نمود واز استفہام معنی تعجب مستفاد می شود مثل وَمَا اَدْرٰاکَ مَا یَوْمُ الدِّیْنِ ۱۲۔

۷ قولہ، وافعل بہ. بہ فاعل ست نزد سیبویہ وحذف او در مثل اسمع بہم وابصر منافی فاعلیت او نیست زیراکہ چوں فاعل لباس فضلہ پوشید در جواز حذف قائم مقام او گردید وامر بمعنی ماضی ست پس احسن بمعنی صار ذا حسن باشد وچوں در امر تعظیم ست وتعظیم با معنی تعجب مناسبت دارد لہٰذا لفظ ماضی بجانب امر متغیر شد وچوں امر بمعنی ماضی ست در مثل احسن بک ضمیر بارز آوردند وبہ نزد اخفش مفعول ست وامر بر حقیقت خود باقی ست وبمعنی ماضی نیست چنانکہ سیبویہ گفتہ وبا برائے تعدیہ باشد یا زائدہ در مفعول بہ چنانکہ در آیۂ کریمہ وَلَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّہْلُکَۃِ واز ضمیر واحد ذکر مثل ہر امر چارہ نیست والحال ایں ہر دو برائے انشائے تعجب ست وقبل ازیں برائے تعجب نبود ۱۲۔

۸ قولہ الا مما یبنی منہ آہ یعنی از ثلاثی مجرد کہ در معنی عیب ولون نباشد وتفاوت در فعل بر حسب زیادۃ ونقصان نیز در و واجب ست و ہمیں جہت بنائے صیغۂ تعجب از مثل مات وفنی جائز نیست زیراکہ ایں ہر دو فعل زیادۃ ونقصان را قبول نمی کند وایں شرطے ست کہ

البقیۃ علی ص ۱۱۴

ع فی اقتضاء کل واحد منہما اسما وخبرا وکون خبر ہما فعلا مضارعا بدون ان ۱۲ لے چہ خوش ست آنکہ صاحب حسن کردہ است زید را ۱۲۔

يُبْنٰى منه افعلُ التفضيل ويتوصّل في الممتنع بمثلِ ما اَشَدَّ استخراجًا في الاوّل واشِد باستخراجٍ
بجهت مشابهت هر دو در مبالغه وتاکید ۱۲

في الثاني كما عرفت في اسم التفضيل ولا يجوز التصرّفُ فيهما بتقديمٍ ولا تاخيرٍ ولا فصلٍ
علی الاعرف ۱۲ منهل — ای المفعول والمجرور ۱۲

بالظرفِ نحو ما اَحسنَ اليومَ زيدًا **فصل** افعالُ المدحِ والذمِ ما وُضِعَ لانشاءِ مدحٍ
حیث یتسع فی الظرف مالا یتسع فی غیرہ ۱۲

او ذمٍّ امّا المدح فله فعلان نِعمَ وفاعِلُه اسمٌ معرّفٌ باللام نحو نِعمَ الرجلُ زيدٌ او مضافٌ
احدہما ۱۲ — العہد الذہنی

الى المعرف باللام نحو نعم غلام الرّجل زيدٌ وقد يكون فاعلُه مضمرًا ويجب تمييزُه بنكرةٍ
اما بغیر الواسطۃ ۱۲ منہل

منصوبةٍ نحو نعمَ رجلًا زيدٌ او بِما نحو قوله تعالى فَنِعِمَّا هِيَ اي نعم شيئًا هي وزيدٌ يسمّى
واقعۃ قبل المخصوص مفردۃ ۱۲

اختصاص باین باب ندارد بلکہ اسم تفضیل باہم مشارک او ست اگرچہ مصنف درانجا تصریح نکردہ وہمچنین نقل فعل وقت بنائے صیغہ تعجب بجانب باب طبائع واجب ست اگر فعل باعتبار اصل وضع برائے او نباشد وازیں جاست کہ بنائے فعل تعجب بجز فعل بضم عین نمی باشد خواہ فعل باعتبار اصل وضع بود مثل کرم وخواہ بنقل مثل ضرب بضم راکہ منقول ست از ضرب بفتح راو سبب ایں اشتراط ایں کہ تا فعل تعجب دلالت کند بر اینکہ متعجب منہ مثل عزیزت و طبیعت شد زیرا کہ فعل بضم العین موضوع برائے ہمیں معنی ست ۔

۱ قولہ فی الممتنع ای الذی یمتنع بناء فعل التعجب منہ من رباعی او ثلاثی مزید فیہ او ثلاثی مجرد فیہ لون او عیب ۱۲۔

۲ قولہ ما وضع آہ ۔ ازیں قول از مثل کرم زید وشرف عمرو وقبح بکر وعور خالد ومدحت وذممت احتراز شد زیرا کہ اینہا برائے مدح وذم موضوع نیستند ۱۲۔

۳ قولہ ای عامین لاخصوصیۃ فیہما فانک اذا قلت نعم الرجل زید فقد مدحت مطلقا من غیر تعیین خصلۃ بجہۃ المدح وکذا بئس ۱۲ منہل ۔

۴ قولہ معرف باللام از لام لام ذہنی مراد ست زیرا کہ معہود او غیر معین باشد ابتداءً پس ازاں بذکر مخصوص معین گردد وکلام بر اجمال وتفصیل شامل می شود کہ وقعت او در نفس زیادہ تر باشد ۱۲ درایہ ۔

۵ قولہ او مضاف الی المعرف باللام بواسطۃ نحو نعم غلام صاحب الفرس او بوسائط نحو نعم وجہ فرس غلام الرجل ۱۲ درایہ ۔

۶ قولہ فاعلہ مضمرا برائے اختصار زیرا کہ نعم رجلا از نعم الرجل اخصر ست یا اضمار ست بر شرط تفسیر ودریں مبالغہ در مدح باشد ۱۲ ۔

۷ قولہ نعم رجلا زید گاہے ایں تمیز را باوجود اظہار فاعل ہم آرند دریں ہنگام تمیز مذکور برائے تاکید باشد نہ برائے رفع ابہام چنانکہ در قول شاعر شعر تَزَوَّدْ مثل زادِ اَبِيكَ فِينا ۔ فَنِعْمَ الزّادُ زادُ اَبِيكَ زادًا ایں ست آنچہ مبرد وابن سراج وفارسی بآن اجازت دادہ اند وابن مالک او را اختیار نمودہ ولیکن سیبویہ او را منع می نماید ۱۲ مسالک بہیہ ۔

۸ قولہ او بما یعنی واجب ست تمیز فاعل مضمر بلفظ ما بمعنی شئے کہ منصوب المحل بنا بر تمیز ست مثل فَنِعِمّا هِيَ وابو علی وفراء گفتہ کہ ما موصولہ است بمعنی الذی فاعل نعم وصلہ تمام وکمال محذوف ست چرا کہ ہی مخصوص بالمدح ست تقدیرش نعم الذی فعلہ ہی اے الصدقات وسیبویہ وکسائی گفتہ کہ معرفہ تامہ است بمعنی الشئی پس معنی فنعما ہی نعم الشئی ہی پس ما فاعل ست بمعنی ذی اللام وہی مخصوص بالمدح ۱۲ شرح جامی ۔

۹ قولہ ویسمی المخصوص بالمدح گاہے مخصوص راچوں معلوم باشد حذف کنند جوازًا مثل فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُوْنَ اے نحن ورانا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا فَنِعْمَ الْعَبْدُ ای ہو ۱۲ مسالک بہیہ ع ذکر تاخیر برائے تاکید تقدیم است پس بزیادت لفظ تاخیر ایراد ے نخواہد شد ۱۲ ۔

ربانی ١٢

المخصوص بالمدح وحبذا نحو حبّذا زيدٌ حبَّ فعل المدح وفاعله[١] ذا والمخصوص بالمدح

درامثلہ مذکورہ واقع لیس فاعل ١٢ — بعد حبذا الواقع ١٢

زيدٌ ويجوز[٢] أن يقع قبل المخصوص أو بعده تمييز[٣] نحو حبّذا رجلاً زيدٌ وحبّذا زيدٌ رجلاً

أو حالٌ نحو حبّذا راكبًا زيدٌ وحبّذا زيدٌ راكبًا وأمّا الذمّ فله فعلان أيضًا بئس نحو بئس

كما يكون فعلان للمدح ١٢ — احدهما ١٢ — دیگرینہا

الرجلُ عمروٌ وبئس غلامُ الرجلِ عمروٌ وبئس رجلاً عمروٌ وساء نحو ساء الرجلُ زيدٌ وساء غلامُ

مثال فاعل معرف بلام ١٢ — مثال فاعل مضاف سوئے معرف بلام ١٢ — مثال فاعل مضمر ممیز بنکره منصوبه ١٢

الرجلِ زيدٌ وساء رجلاً زيدٌ وساء مثل بئس في سائر الأقسام **القسم الثالث**

في الحروف وقد مضى تعريفه وأقسامه سبعة عشر حروف الجرّ والحروف المشبهة

گزشت ١٢ — في المقدمة ١٢

بالفعل وحروف العطف وحروف التنبيه وحروف النداء وحروف الإيجاب وحروف الزيادة وحرفا

التفسير وحروف المصدر وحروف التحضيض وحرف التوقّع وحروف الاستفهام

---

[١] قوله وفاعله ذا برائے غرض ابهام از معنی اشارت مجرد کردند پس حبّذا شد بمعنی حب الشئ ونزد مبرد وابن سراج اینکه ترکیب حب با ذا فعلیت حب را زائل کرده زیرا که اسم اقوی است پس حبّذا مبتدا است ومخصوص خبر او ای المحبوب زید وبعضے گفتند که ترکیب اسمیت ذا را زائل کرده زیرا که فعل مقدم ست پس غلبه برائے اوست وفاعل مثل بعض حروف فعل گردید پس حبّذا فعل ست ومخصوص فاعل اوست وهرگاه لا بر حبّذا درآید بر حسب معنی موافق بئس گردد واولیٰ اینکه در اعراب مخصوص حبّذا گفته شود که او مثل اعراب مخصوص نعم ست یعنی یا مبتدا است یا خبر ست مر مبتدا را که ظاهر نمی شود وبعضے گفتند که مخصوص بعد حبّذا عطف بیان برائے ذا ست واگر در مخصوص نعم وبئس همیں ادعا کرده شود سزاوار ست مگر دخول نواسخ منع میکند وربعی گفته که ذا زائده ست چنانکه در ماذا صنعت ومخصوص فاعل ١٢ کذا في الرضي۔

[٢] قوله ويجوز ان يقع آه وجه جواز تقدیم تمییز در ینجا نه در نعم وبئس از مخصوص اینکه در ینجا تمییز از اسم ظاهر که ذا باشد آمده است از اسم بخلاف نعم وبئس که در ینجا تمییز از مستکن می آید ونیز تمییز از ضمیر واجب باشد واز ذا جائز برائے اظهار فضل ظاهر بر ضمیر وبعضے گفتند که اگر تمییز در نعم وبئس نبودی در بعض مواضع مخصوص بفاعل ملتبس گردیدی مثل نعم السلطان بخلاف حبذا که فاعلیت ذا در وظاهر ست وگاهے مخصوص در ینجا محذوف می شود چنانکه در نعم وگاهے حَبَّ از ذا منفرد می آید در یں هنگام نقل ضمهٔ عین او بجانب فا جائز باشد چنانکه حذف او جائز ست وهمچنین هر چه بروزن فعل بضم عین باشد ومراد از مدح وذم بود ١٢ رضي۔

[٣] قوله تمییز مطابق مخصوص در افراد وتثنیه وجمع وتذکیر وتانیث بجهت بودن فاعل او مبهم بخلاف نعم که در انجا تمییز واجب باشد وقتیکه فاعل او مضمر بود چنانکه گذشت ١٢۔ [٤] لے فاعل اسم معرف بلام ومضاف بمعرف بلام ومضمر ممیز بنکرهٔ منصوبه ١٢ درایه۔

[ع] عامل در حال حب وذو الحال ذانه زید که مخصوص بالمدح است ١٢۔

فصل

حروف التاکید ونونا والتنوین الساکنۃ التانیث وتاء الردع وحرف الشرط وحروف

حروف الجر حروف وضعت لافضاء الفعل وشبھہ او معنی الفعل الی ما تلیہ نحو مررت

بزید وانا مار بزید وھذا فی الدار ابوک ای اشیر الیہ فیھا وھی تسعۃ عشر حرفا من و

ھی لابتداء الغایۃ وعلامتہ ان یصح فی مقابلتہ الانتھاء کما تقول سرت من البصرۃ الی

ادل ۱۲ — رسانیدن ۱۲ — مثال افضای فعل ۱۲ — مثال افضای شبہ فعل ۱۲ — مثال افضای معنی فعل ۱۲ — اولہا ۱۲ — ای لابتداء مالہ نہایۃ ۱۲ — اما من مکان ۱۲

۱؎ قولہ حروف الجر آہ وایں حروف چوں جرمی کنند لہذا بحروف جر نام شد وگفتہ اند کہ بسبب جرا یعنی کشیدن ورسانیدن او معنی فعل یا شبہ اورا بجانب اسم نام ایشاں حرف جر شد چنانکہ از قول مصنف کہ لافضاء الفعل آہ باشد ظاہر است واصل ایں ست کہ افعالے کہ از رسیدن تا اسماء قاصر بودند بسبب ایں حروف اعانت یافتند وازیں جاست کہ زائدہ ایں حروف با چیزے متعلق نمی شود زیراکہ او برائے تقویۃ وتاکید آمدہ است ونیز جارکہ از عمل بازداشتہ شدہ باچیزے متعلق نخواہد بود زیراکہ حرف جر باقی نماندہ پس عاملے برائے او نخواہد بود چنانکہ برائے او معمولے نیست ۱۲ منہل وبجہت اعانت اینہا افعال راکہ در عمل اصل اند بہ نسبت اسماء وحروف وکثرت اینہا بہ نسبت سائر حروف ایں حروف بر جمیع حروف مقدم شدند ۱۲ ۲؎ قولہ او معنی الفعل مصنف از معنی فعل آنچہ از معنی فعل استنباط کنند واز ترکیب فعل نباشد مثل ظرف وجار ومجرور وحروف ندا وحروف تنبیہ واسمائے اشارات واسمائے افعال وتمنی وترجی وتشبیہ وغیرہ کہ بر معنی فعل دلالت نماید ارادہ نمودہ وازشبہ فعل چیزے کہ عمل فعل نماید واز ترکیب او باشد مثل اسم فاعل واسم مفعول ومصدر وصفت مشبہ وافعل التفضیل لہذا آوردن لفظ شبہ فعل ضرور افتاد واگر ایں لفظ نمے بود لفظ معنی الفعل چنانکہ در بحث حال کفایت کردہ بسندہ مے نمود ۱۲۔

۳؎ قولہ الی ما تلیہ۔ الولی نزدیک شدن کذا فی الصراح یعنی حروف جر حروف اند کہ موضوع ہستند برائے رسانیدن فعل یا معنی فعل بجانب چیزے کہ نزدیک شدہ است آں چیز را حروف جر یعنی حروف جر براو داخل شدہ است وآں چیز خواہ اسم صریح بود چنانکہ در مررت بزید وانا مار بزید خواہ در تاویل اسم مثل وَضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ای برحبھا ۱۲۔

۴؎ قولہ لابتداء الغایۃ۔ غایت پایان ہر چیز از زمان ومکان کذا فی الصراح، ومسافت ودوری ودر قاموس ست کہ الغایۃ البعد وآں مختص بمکان نیست چنانکہ بعضے وہم کردہ اند وبریں وارد می شود ایں کہ تفسیر غایت بمسافت واجب مے کند کہ استعمال او در زمان مجازاً باشد وایں خلاف تصریح کوفیہ واخفش ومبرد وابن دستویہ است کہ گفتند وفی الزمان ایضا وگفت ابن مالک کہ ہمیں صحیح ست بدلیل من اول یوم ودر حدیث وارد است مُطِرْنَا مِنَ الْجُمُعَةِ إِلَى الْجُمُعَةِ وشواہد بر و بسیارست لہذا احسن اینکہ گویند مراد از غایت نہایت باشد یعنی من برائے ابتدائے چیزے باشد کہ برائے او نہایت ست نہ برائے ابتدائے امور ابدیہ واستعمال من برائے ابتدائے غایت غالب ست تا اینکہ قومے ادعا نمودند کہ سائر معانی او راجع بسوئے ابتدائی غایت ہستند ۱۲۔

۵؎ قولہ فی مقابلتہ الانتھاء آہ در سائر نسخ موجودہ ہمیں عبارت واقع ست مگر در نسخہ فی مقابلۃ الی للانتھاء دیدہ شد وایں بہ نسبت اول نہایت مناسب وعبارات کتب ایں فن نیز مؤید ثانی یعنی نشان من ابتدائیہ آں کہ ایراد الی برائے انتہاست یا چیزیکہ فائدہ الی بخشد در مقابلہ او صحیح باشد اول از قول سرت آہ ظاہر وثانی از مثل اعوذ باللہ من الشیطان الرجیم باہر زیراکہ دریں جا با معنی الی را مفید ست چہ معنی اعوذ بہ التجی الیہ باشد ودر صراح ست لجا بفتحتین پناہ گرفتن یقال لجأت والتجأت الیہ وعذت بہ لجأت الیہ ونکتہ در تقدیم الی بر من دریں مثال اینکہ پناہ بجانب حافظ حقیقی از شیطان دشمن بین انسان بعجلت باید بود ۱۲ درایہ۔

۶؎ ای علامۃ کون من لابتداء الغایۃ ۱۲ ۷؎ امافی مکان کما مر اوفی زمان نحو ثم اتموا الصیام الی اللیل ۱۲

الكوفة وللتبيين وعلامته ان يصح وضع لفظ الذی مكانه كقوله تعالى فاجتنبوا الرجس
[ای الاظهار المقصود من امر مبهم ۱۲ — ای علامة کون من للتبيين ۱۲ — او تصار لیفه علی حذف المعطوف ۱۲ — الوثن الذی ہو الرجس ای]

من الاوثان وللتبعيض وعلامته ان يصح لفظ بعض مكانه نحو اخذت من الدراهم وزائدة
[ای علامة کونها للتبعیض ۱۲ — ای البعض الدراهم ۱۲]

وعلامته ان لا يختل المعنى باسقاطها نحو ما جاءنی من احد ولا تزاد من فی الكلام الموجب[1]
[بل یبقی المعنی علی حاله ۱۲ — ای ماجاءنی احد ۱۲ — ای کلامیکه در نفی واستفهام نباشد ۱۲]

خلافا للكوفيين واما قولهم قد كان من مطر وشبهه[2] فمتأول[3] والى وهی لانتهاء الغاية
[ثانیتها ۱۲]

كما مر وبمعنى مع[4] قليلا[5] كقوله تعالى فاغسلوا وجوهكم وايديكم الى المرافق وحتى وهی
[پس بشوئید رویہائے خودرا ودستہائے خودرا تا آرنج ۱۲ — المرافق ای مع ۱۲ — ثالثتها ۱۲]

مثل الى نحو نمت البارحة حتى الصباح وبمعنى مع كثيرا نحو قد مر الحاج حتى المشاة ولا
[لانتهاء الغاية ۱۲ — اشارة ست بایں کہ بمعنی الی کمتر آید ۱۲ — من الحاج ۱۲ — ای رکبان الحاج ۱۲]

تدخل الا على الظاهر فلا يقال حتاه خلافا للمبرد[6] وقول الشاعر شعر
[ای مختص ۱۲ — کما یقال الیه ۱۲ — مبتدا ۱۲ — الذی تمسک به المبرد ۱۲]

۱؎ قوله ولا تزاد من آه وبمعنی فی آید مثل اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة وبمعنی با مثل ینظرون من طرف خفی وبمعنی بدل مثل ارضیتم بالحیوة الدنیا من الآخرة وبمعنی استغراق مثل ماجاءنی من رجل وبمعنی علی نحو نصرناه من القوم وبرائے فصل آید وقتی کہ بر ثانی متضادین درآید مثل واللہ یعلم المفسد من المصلح ۱۲ درایہ ۲؎ قوله وشبهه یعنی چیزیکہ متوہم شود از زیادتی من در کلام موجب مثل آیت کریمہ یغفر لکم من ذنوبکم بدلیل قولہ تعالی ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا وجواب اینکہ در آیت اولی کہ خطاب ست بامت حضرت نوح علیہ السلام من برائے تبعیض باشد وآیت ثانیہ خطاب بامت محمد صلی اللہ علیہ وعلی آلہ وسلم واز آمرزش تمامی گناہ امت محمدیہ علی صاحبہا الصلوۃ والتحیۃ عفو جملہ معاصی است حضرت نوح علیہ السلام لازم نیست ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ فمتأول یعنی تاول کردہ شدہ است بایں کہ برائے تبعیض ست یا برائے تبیین ای قد کان بعض مطر او شیء من مطر یا اینکہ وارد ست بر حکایت گویا سائلے می گفت ہل کان من مطر مجیب جواب داد قد کان من مطر ۱۲۔

۴؎ قولہ وبمعنی مع قلیلا آہ وبمعنی ظرفیت مثل لیجمعنکم الی یوم القیمة وبمعنی عند شعر ام لا سبیل الی الشباب وذکرہ ؛ اشھی الی من الرحیق السلسل ای اشھی عندی ۱۲ مسالک بہیہ ۵؎ قولہ قلیلا۔ ای حال کونہ قلیلا او مجیئا قلیلا او زمانا قلیلا ۱۲۔

۶؎ قولہ خلافا للمبرد متمسکا بقول الشاعر الذی نقلہ المصنف فی الکتاب والجمہور علی انہ نادر شاذ ولما کان قول الجمہور مختارا عند المصنف رح حکم علیہ بشذوذہ وقال قول آہ ۱۲

ع او من زمان کما تقول صمت من یوم الجمعة الی یوم الخمیس ۱۲۔

لل حتی یصح ایرادالی ومایفید فائدتہا فی مقابلتہا ۱۲۔

فلا واللّٰہ لا یبقی اُناسٌ ؛ فتیً حتاک یا ابن ابی زیاد

شاذ و فی وھی للظرفیۃ نحو زیدٌ فی الدار والماءُ فی الکوز و بمعنی علی قلیلاً نحو قولہ تعالی
ولا قیاس علیہ غیرہ ۱۲ | اما حقیقۃ ۱۲ | رالعبھا ۱۲

وَلَاُصَلِّبَنَّکُمْ فِی جُذُوعِ النَّخْلِ والباءُ وھی للالصاق نحو مررتُ بزیدٍ ای التصق مروری
البتہ بدار خواہم کشید شمارا بر شاخہائے درخت خرما ۱۲ | خامستہا ۱۲

بموضعٍ یقرب منہ زیدٌ وللاستعانۃ نحو کتبتُ بالقلمِ وقد یکون للتعلیل
ومنہ باء البسملۃ لان الفعل لا یاتی علی وجہ الاکمل الا بہا ۱۲ | ای بیان علت چیزے ۱۲

کقولہ تعالی انکم ظلمتم انفسکم باتخاذکم العجل وللمصاحبۃ کخرج زیدٌ بعشیرتہ
تحقیق شما ستم کردید بر جانہائے خود بسبب ساختن شما گوسالہ ۱۲ فتح العزیز ۱۲ | وبجالیش مع آید ۱۲ | ای مع قبیلۃ ۱۲

وللمقابلۃ کبعتُ ھذا بذاک وللتعدیۃ کذھبتُ بزیدٍ وللظرفیۃ کجلستُ بالمسجدِ

۱؎ قولہ فلا واللہ لفظ لا زائد ست چنانکہ در لا اقسم واناس لغت ست در ناس بمعنی مردم وفتی بمعنی جوان یا فاعل یبقی ست بواسطۂ عاطف محذوف یا بدل ست از وبہر حال معنی آں سوگند بخدا کہ مردم بر زمین باقی وموجود نخواہد ماند و جوان یا جوان بغیر حرف عطف تا ایں کہ تو اے پسر ابی زیاد کہ بر جوانی خود مغرور ومتکبر ہستی وپنداری کہ بہمیں منوال مدام خرم وخوش حال خواہم بود ۱۲ ۲؎ قولہ بمعنی علی آہ ضابطہ ایں کہ انچہ دران معنی استقرار باشد آں موضع فی است وچیزیکہ درو معنی استعلاء است آن مقام علی است وہر چہ کہ دو معنی ہردو باشد آں جائے ہردو ست مثل جلست علی الارض وفی الارض وفے بمعنی مع آید مثل ادخلوا فی امم اے مع امم وبرائے تعلیل نیز مثل لمسکم فیما اخذتم عذاب عظیم اے لما اخذتم وبرائے مقابلہ مثل وما متاعُ الحیوۃ الدنیا فی الآخرۃ الا قلیلٌ وبمعنی الی مثل فردوا ایدیہم فی افواہہم ای الی افواہہم ۱۲ درایہ بزیادہ۔

۳؎ قولہ الباء آہ ضابطہ اگر معبر عنہ یک حرفی باسم خود تعبیرے باید چوں باد تا و کاف ولام واو واگر معبر عنہ دو حرفی باشد یا زائد یا عیان خود مذکور گردد چوں من وفی والی واز اینجا وجہ قول سخات ظاہر شد کہ در ضربت تا فاعل است گویند نہ ت دہل حرف استفہام نہ ہا ولام ۱۲۔

۴؎ قولہ للالصاق اے برائے افادت چسپیدن چیزے بمدخول خود وآں بر دو قسم بود حقیقی مثل امسکت بزید ہرگاہ بہ پنجہ بگیری جسم او را ومجازی مثل مررت بزید ۱۲ ۵؎ قولہ للاستعانۃ فی التاج الاستعانۃ یاری گرخواستن ای یاری گرخواستن فاعل از مجرور یا در صدور فعل وایں با بر آلہ داخل مے شود وبہمیں جہت بائے آلہ نام اوست وبائے ادات وصلہ فعل وتکملۂ فعل نیز نام دارد وگاہے بائے استعانت را در معنی بائے سببیت داخل مے سازند وآلہ را بمنزلہ سبب می گردانند ۱۲ شرح الشرح لمائۃ عامل۔

۶؎ قولہ وللمصاحبۃ آہ برائے بائے مصاحبت ذو علامت است یکے آنکہ بجائے او لفظ مع حسنے دارد دو دیگر ایں کہ از دو از مصحوب او حال مستغنی سازد مثل قد جاءکم الرسول بالحق من ربکم ای مع الحق او محقاً ووقت قیام فعل بافاعل مصحوب با را چسپیدگی با صاحب لازم نیست چنانکہ در مثال خرج زید بعشیرتہ مصاحبت قبیلہ داشتراک او بزید در خروج ضروری ست لیکن وقت خروج چسپیدگی قبیلہ با زید ضرور نیست پس الصاق مستلزم مصاحبت ست ومصاحبت بالصاق استلزام ندارد ۱۲۔

۷؎ قولہ للمقابلۃ یعنی برائے افادت آمدن مجرور او در مقابلہ شئے دیگر مثل ادخلوا الجنۃ بما کنتم تعملون وابن مالک گفتہ کہ بائی کہ بایں معنی باشد بر اثمان واعواض داخل می شود وبہمیں جہت بائے مقابلہ را بائے بدل وبائے عوض نیز نام می نہند ۱۲۔

۸؎ او توسعاً واعتباراً نحو نظرت فی الکتاب والنجاۃ فی الصدق ۱۲ عـہ حرکت آں کسرہ است وابو الفتح از بعض نحویاں فتحہ حکایت کردہ ۱۲۔

وزائدۃ قیاسا فی خبر النفی نحو ما زید بقائم و فی الاستفهام نحو ھل زید بقائم و سماعا فی المرفوع نحو بحسبک زید ای حسبک زید و کفی باللہ شہیدا ای کفی اللہ و المنصوب نحو القی بیدہ ای القی یدہ واللام وھی للاختصاص نحو الجل للفرس والمال لزید وللتعلیل کضربتہ للتادیب وزائدۃ کقولہ تعالی ردف لکم ای ردفکم وبمعنی عن اذا استعمل مع القول کقولہ تعالی قال الذین کفروا للذین امنوا لو کان خیرا ما سبقونا الیہ وفیہ نظر وبمعنی الواو فی القسم للتعجب کقول الھذلی شعر

۱؎ قولہ القی بیدہ وبمعنی عن آید مثال سأل سائل بعذاب وبمعنی من مثل ویوم تشقق السماء بالغمام وبمعنی علی مثل ومنہم من ان تأمنہ بقنطار یؤدہ الیک وگاہے برائے تجرید آید مثل رأیت زیدًا بالعلم اے خالیًا عن العلم ۱۲

۲؎ قولہ وبمعنی عن آہ وآں لامے ست کہ براسمے داخل می شود کہ آں اسم حقیقۃً یا حکمًا از قائل قولے کہ آں لام تعلق بآں قول دارد غائب باشد مثل لام کہ برالذین آمنوا داخل ست وآں ازکفارکہ قائل قول لوکان خیرًا آہ اند غائب ست وآں لام تعلق بقال دارد وابن مالک وغیرہ گفتند کہ ایں لام تعلیل ست وبعضے گفتند کہ لام تبلیغ ست وآں لامے ست کہ اسم سامع قول رایا آنچہ در معنی قول باشد جرمی کند ۱۲۔

۳؎ قولہ قال الذین کفروا للذین آمنوا اے عن الذین آمنوا ودلیل بر بودن لام دریں جا بمعنی عن این کہ اگر ایں لام بمعنی عن نبود لازم آید کہ بجائے سبقونا سبقتمونا باشد زیرا کہ چوں صلۂ قول لام واقع شود قول بمعنی خطاب بود واز ینجاست کہ ہرگاہ قال لہ گویند معنیش خاطبہ گیرند وچوں عن یا لامے کہ بمعنی عن باشد صلۂ قول آید از قول معنی روایت ارادہ کنند مثل قلت لہ، اوعنہ اے رویت عنہ وہنگام بودن باد ہرچہ در معنیش باشد صلۂ قول بمعنی حکم بود مثل قال بہ اے حکم بہ چنیں ست در عبدالرحمٰن ۱۲۔

۴؎ قولہ وفیہ نظر یعنی در استدلال بآیہ موصوفہ کہ لام بمعنی عن ست تامل ست زیرا کہ صاحب کشاف و دیگر مفسرین مثل صاحب مجمع البیان وغیرہ ذکر کردہ اند کہ ایں کلام کفار ست مخاطب بمومنین گردیدہ گفتند کہ آنچہ محمد صلعم از حق جل وعلیٰ آوردہ اند و مارا بآں دعوت می کنند اگر در واقع ونفس الامر فائدہ حال یا منفعت مآل بودی ایں گروہ مومنین در ایمان آوردن بآں برما سبقت کردن نمی توانستند بلکہ اولًا مایان ایمان می آوردیم زیرا کہ مایان از ایشان در دانش اولی واسبق ہستیم وچوں احتمال دارد کہ کفار وقت تکلم بایں گفتار خطاب بہ بعض مومنین کردہ باشد مثل ابراہیم مثلًا واز ما سبقونا بعض دیگر کہ اسلام شان شنیدند مثل ابن سلام ویاران او لہٰذا وارد نخواہد شد ایں کہ دریں ہنگام برحسب قاعدہ مذکورہ سبقتمونا باید نہ سبقونا یعنی چوں صلۂ قول لام واقع شود بمعنی خطاب بود چہ ہرگاہ قال لہ، گویند معنیش خاطبہ گیرند لیکن دریں ہنگام اسم مفعول عنہم محذوف باشد ۱۲ ۵؎ قولہ للتعجب مراد از تعجب امر عظیم ست کہ استحقاق تعجب داشتہ باشد چنانکہ سالم وباقی نماندن چیزے در دنیا از آفات زمانہ تا اینکہ بزکوہی کہ حاصل شعر آیندہ است مقام حیرت وتعجب ست واز ینجاست کہ للہ لقد طار الذباب نخواہند گفت وایں لام بجز قسم مستعمل نمی شود ۱۲

ع؎ مفعول مطلق یا خبر یکون محذوف یا نصب بنزع خافض وہمچنیں در قول آیندہ سماعا۔

ع؎ مرفوع خواہ خبر باشد مثل حسبک بزید خواہ نہ مثالش در کتاب ۱۲ لل؎ ای نفسہ کما فی قولہ تعالی ولا تلقوا بایدیکم الی التہلکۃ ای انفسکم ۱۲۔

للع؎ وحرکتش کسرہ است مگر باضمیر غیر یائے متکلم ومستغاث فتحہ باید ۱۲ درایہ لع؎ سوگند خدا ہر آئینہ پرید مگسہا ۱۲۔

ص؎ ای خبر یکون باعتبار عطف بر للتعلیل ۱۲ ۔۔؎ وآں یا بملکیت باشد مثل المال لزید و یا بغیر ملکیت مثل الجل للفرس ۱۲

ھ؎ ایں عبارت در اکثر نسخ یافتہ نشد وصاحب درایہ ہم اختیار نہ کردہ ۱۲۔

لِلّٰہِ یَبقٰی علی الایّام ذو حِیدٍ ؛ بِمُشمَخِرٍّ بہ الظَّیَّانُ والآسُ

سابقتھما ۱۲

ورُبَّ وھی للتقلیل کما انّ کم الخبریۃ للتکثیر وتستحق صدر الکلام ولا تدخل الا علی

مثل کم خبریۃ ۱۲ لما فیھما من الانشاء ۱۲

نکرۃٍ موصوفۃ نحو ربّ رجل کریم لقیتہ او مضمرٍ مبھم مفرد مذکر ابدًا ممیز بنکرۃ منصوبۃ

وان کان التمیز مثنی او مجموعا او مؤنثا ۱۲

نحو رُبَّہٗ رجلًا و رُبَّہٗ رجلین و ربّہ رجالًا و ربّہ امرأۃ کذلک وعند الکوفیین یجب

فی المفرد ۱۲ فی المثنی ۱۲ فی الجمع ۱۲ فی المؤنث ۱۲

المطابقۃ نحو رُبَّھُما رجلین و رُبَّھُم رجالًا و ربّھا امرأۃ وقد تلحقھا ما الکافۃ فتدخل

وربھما امرأتین وربھن نساء ۱۲ ای المانعۃ عن العمل ۱۲

علی الجملتین نحو ربما قام زید و ربّما زید قائم ولا بد لھا من فعلٍ ماضٍ لانّ رُبَّ

کلتیھما ای فعلیۃ واسمیۃ ۱۲ بعد لحوق ما الکافۃ بھا ۱۲ تعلقت ۱۲

للتقلیل المحقّق وھو لا یتحقق الا بہ ویحذف ذلک الفعل غالبًا کقولک رُبّ رجلٍ

الواقع ۱۲

۱؎ قولہ للہ یبقی الخ لام برائے قسم ویبقی بتقدیر حرف نفی بمعنی لا یبقی وعلی الایام بحذف مضاف ای علی مرور الایام وحید بالفتح گرہ شاخ گوزن وبز کوہی ومشمخر بشین وخای معجمتین ورائے مہملہ بروزن مطمئن کوہ بلند وظیان بفتح ظائے معجمہ وتشدید تحتانیہ یاسمین وشتی وآس درخت مورد وبائے بمشمخر بمعنی فی وجملہ صفت مشمخر معنی آنکہ سوگند بخدا ماند بر مرور ایام در دنیا کدامے صاحب شاخ گرہ دار کہ در کوہ بلند استقرار دارد کہ دراں ظیان وآس ست ۱۲۔

۲؎ قولہ او مضمر مبہم یعنی از ضمیر معین قصد نمی کنند تا بجانب او رجوع نماید بلکہ معہود ذہنی مراد گیرند وآں ضمیر دائما مفرد مذکر باشد اگرچہ تمیز او مؤنث ومثنی ومجموع آید وایں مذہب بصریہ است ۱۲۔

۳؎ قولہ عند الکوفیین آہ وبنائے خلاف بریں کہ ایں ذہنی معہود ست نہ برائے مذکور سابق تا مطابقت واجب باشد ونزد کوفیہ برائے مذکور سابق ۱۲۔

۴؎ قولہ وقد تلحقھا ما الکافۃ اے باز دارندہ از عمل وایں ما موصول نوشتہ شود بخلاف اقسام دیگر وہمچنیں ما بمعنی شیٔ وما زائدہ بسبیل قلت نیز لاحق می شود ۱۲ ۵؎ قولہ من فعل ماض واما قولہ تعالٰی ربما یود الذین کفروا لو کانوا مسلمین فھو کالماضی لصدق المیعاد بہ وتحققہ فھو اذن بمنزلۃ الموجود المتحقق فیکون یود بمعنی ود ۱۲ درایہ ۶؎ قولہ غالبًا و گاہے فعل او مذکور ہم می شود مثل رُبَّ رجل اکرمنی لقیتہ ۱۲ ۷؎ قولہ غالبًا اے حذفا غالبًا او زمانا غالبا و فی الغالب ۱۲

ع؎ اے مثل ربہ رجلین وربہ رجالا خواہی گفت ربہ امرأتین وربہ نساء ۱۲ درایہ۔

لل؎ لان مجرورھا فی معنی التمییز وھو لا یکون الا نکرۃ ۱۲۔

للع؎ علی التمیز لان المضمر لما کان مبھما احتاج الی التمیز ۱۲۔

اكرمني في جواب من قال هل لقيت من اكرمك اي رُبّ رجلٍ اكرمني لقيته، فاكرمني

شامنتها ۱۲

صفة الرجل ولقيته، فعلها وهو محذوف وواو ربّ[۱] وهي الواو التي تبتدأ بها في اول الكلام[۲]

وانما حذف فعلها لقرينة السؤال ۱۲

كقول الشاعر[۳] **شعر**،

وبلدةٍ ليس بها انيس، ⁂ الّا اليعافير والّا العيس،

استثناء از انیس ۱۲

وواو القسم وهي تختص بالظاهر نحو والله والرحمن لاضربنّ فلا[۴] يقال وك وتاء القسم[۵] وهي

التاسعة ۱۲ — العاشرة ۱۲

تختص بالله وحده[۶] فلا يقال تالرحمن وقولهم ترب الكعبة شاذٌّ وباء القسم[۷] وهي تدخل

اي بلفظ الله ۱۲ — فلا يقاس عليه ۱۲ — الحادية عشرة ۱۲

۱؎ قوله وواو رُبّ یعنی واو یکہ پس او رب اکثر مقدر می باشد وایں واو برائے فرقے از رب بر ضمیر نمی آید وعمل برائے رب مضمر باشد نہ برائے واو وہمیں صحیح ست وواو مذکور برائے عطف باشد و نزد کوفیہ ومبرد جر بنفس واو باشد نہ برب مضمر دریں ہنگام ایں واو برائے عطف نخواہد بود وافتتاح وابتدائے قصائد بواو مذکور حجت ایشان ست وبصریہ جواب دادہ اند کہ جائز ست کہ متکلم بایں واو در اول قصائد بر چیزے عطف کردہ باشد کہ در نفس اوست و دنیا مدن واو عاطفہ بریں واو عاطفہ بودن ایں واو را واضح می سازد وجہ اگر عاطفہ نبودے واو عطف بلکہ سائر حروف عطف چناں کہ بر واو قسم می آیند بر وہم می آمدے مثل واللہ ثم واللہ و اضمار رب بعد فاو بل کمتر ست ۱۲ ام۔

۱؎ قوله واو رب ونہ گفت واو رب فی حکمہا تا لحوق مائے کافہ متوہم نہ شود ۱۲۔

۲؎ قوله الكلام ولا تدخل الا على نكرة موصوفة يحتاج الى فعل ماض ويحذف غالبا ۱۲۔

۳؎ قوله كقول الشاعر الخ، رب لیس واو مقدر وجار مجرور متعلق وطیت واقع در بیت سابق یعافیر واحدہ یعفور بمعنی آہو بچہ نخست بر فتار آمدہ یا آہوئے مادہ از بچگان گریختہ یا بچۂ گاؤ دشتی یا آہوان پیش رو گلہ وعیس واحدہ اعیس شتران سفید مو شاعر یعنی عامر بن حارث جلادت خود مے گوید کہ اکثر مواضع طے کردم کہ دراں بجز یعافیر وعیس انیسے دیگر نبود ۱۲۔

۴؎ قوله فلا يقال برائے کم کردن درجۂ او از درجۂ اصل کہ بائے قسمیہ باشد ۱۲۔

۵؎ قوله وهي تختص زیرا کہ ہرگاہ تا بدلِ واو آید درجہ او از درجہ واو کم باشد ۱۲۔ ۶؎ قوله وحده اي منفردا دون غيره من الاسماء الظاهرة والمضمرة ۱۲

۷؎ قوله وباء القسم الى آخره یعنی باء از حروف قسم در سائر احکام عام ست وگاہے در استعمال اکثر بائے قسم را محذوف سازند ونصب المجرور مقسم بہ گذارند مثل اللہ لافعلن کذا وگاہے جر را جواز اً باقی دارند وایں اختصاص باسم اللہ دارد مثل اللہ لافعلن کذا بجر اللہ و در ترکیبی کہ ہائے تنبیہ و الف استفہام وقطع ہمزۂ وصل نائب حرف قسم آمدہ باشد حرف قسم را محذوف سازند وجر ابر مقسم بہ وجوبا باقی گزارند مثل ہا اللہ لاقومن کذا بوصل ہمزہ اللہ با حرف تنبیہ ومثل آللہ لاقومن بہمزہ استفہام ووصل ہمزۂ اللہ باہمزۂ استفہام واللہ لاقومن بغیر حرف تنبیہ وہمزۂ استفہام لیکن ہمزۂ اللہ مقطوع ست وجر در ہمہ ایں امثلہ واجب ست ۱۲ ام۔

عہ وآں اسم اللہ باشد یا غیر او ۱۲۔

عہ لما تقرر من ان مجرورها لابد من صفة ۱۲ ؎ واسم ظاہر بجہت اصل بودن او خاص نمودہ شد ۱۲ ؎ اي الواو التي تكون بمعنى رُبّ ۱۲

على الظاهر والمضمر نحو بالله وبالرحمن وبك ولا بد للقسم من الجواب وهي جملة
اسم الله كان او غيره ۱۲ لكون الباء اصلاً في باب القسم ۱۲

تسمى المقسم عليها فان كانت موجبة يجب دخول اللام في الاسمية والفعلية نحو والله
اي مثبتة ۱۲

لزيد قائم ووالله لافعلن كذا وانّ في الاسمية نحو والله انّ زيداً القائم وان كانت منفية
المكسورة ۱۲ دون الفعلية ۱۲

وجب دخول ما ولا نحو والله ما زيد بقائم ووالله لا يقوم زيد **واعلم** انه قد يحذف

حرف النفي لزوال اللبس كقوله تعالى تالله تفتؤ تذكر يوسف اي لا تفتؤ ويحذف

جواب القسم ان تقدم ما يدل عليه نحو زيد قائم والله او توسط القسم نحو زيد والله
اي على القسم ۱۲ وقام زيد والله ۱۲ بين جزئي الجملة القسمية ۱۲ وقام والله زيد ۱۲

قائم وعن للمجاوزة نحو رميت السهم عن القوس الى الصيد وعلى للاستعلاء نحو
الثانية عشرة ۱۲ الثالثة عشرة ۱۲ حقيقة كان نحوه آه ۱۲

زيد على السطح وقد يكون عن وعلى اسمين اذا دخل عليهما من كما تقول جلست من عن
او حكما نحو عليه دين ۱۲ الجارة ۱۲

---

۱ ومنه قوله تعالى انّ سعيكم لشتّى في جواب والليل اذا يغشى ۱۲۔

۲ قوله وجب دخول ما ولا چوں جملہ اسمیہ وفعلیہ مقسم علیہا ہر یک مستقل ست کہ ہر یک از دیگرے مستغنی ست لہذا برائے ربط آوردن یکے از اشیائے چہارگانہ کہ لام وانّ وما ولا باشد بعوض خودہا واجب شد ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۳ قوله اے لا تفتؤ زیرا کہ مضارع مثبت ضرورست کہ مقترن بلام باشد وآں ایں جا منتفی ست پس معلوم شد کہ منفی ست وحرف نفی محذوف ست ۱۲ درایہ۔

۴ قوله وعن للمجاوزة اے برائے دوری چیزے از مجرور عن وآں یا بزوال از شئے ثانی ووصول بجانب ثالث باشد مثل مثال متن ویا بوصول بجانب شئے ثالث بدون زوال از ثانی مثل اخذت عنه العلم ویا بزوال محض مثل أدّيت عنه الدين ۱۲ فوائد ضیائیہ۔

۵ قوله وعلى للاستعلاء آه وبرائے مصاحبت آید الحمد لله الذي وهب لي على الكبر اسمعيل وبرائے تعلیل مثل ولتكبّروا الله على ما هداكم وبرائے ظرفیت مثل على ملك سليمن وبمعنی با مثل حقيق على ان لا اقول على الله الا الحق ۱۲ درایہ۔

۶ قوله وقد يكون عن وعلى آه دریں ہنگام عن بمعنی جانب باشد وعلى بمعنی فوق وہر دو مبنی خواہند بود زیرا کہ بر صورت حرف اند ومناسبت با حرف دارند وعن لازم الاضافة باشد بخلاف على وبریں تقدیر بغیر من مستعمل نخواہند شد گویا من علامت اسمیت عن وعلى است ۱۲ عبد الحکیم۔

ع اي عند عدم التباس المنفي بالمثبت ۱۲۔ لـلع اذا كان المنفي مضارعاً ۱۲ منهل

يمينه ونزلت من على الفرس والكاف للتشبيه[1] نحو زيد كعمرو وزائدة[2] كقوله تعالى ليس
اى جانب يمينه ۱۲ — اى عن فوق الفرس ۱۲ — الرابعة عشرة ۱۲ — مانند كردن ۱۲ صراح

كمثله شئ وقد تكون[3] اسما كقول الشاعر يضحكن عن كالبرد المنهم : ومذ ومنذ للزمان
وآں عجاج باشد ۱۲ — الخامسة عشرة ۱۲

اما للابتداء فى الماضى كما تقول فى شعبان ما رأيته مذ رجب او للظرفية[4] فى الحاضر نحو ما رأيته

مذ شهرنا ومنذ يومنا اى فى شهرنا وفى يومنا وخلا وعدا وحاشا[5] للاستثناء نحو جاء نى
اى انتفاء رويتى اياه فيهما ۱۲ — السابعة عشرة ۱۲ — الثامنة عشرة ۱۲ — التاسعة عشرة ۱۲ — در قول اصح ۱۲

القوم خلا زيد وحاشا عمرو وعدا بكر **فصل** الحروف المشبهة بالفعل[6] ستة إنّ وأنّ وكأنّ
ثان ۱۲

ولكنّ وليت ولعلّ هذه الحروف تدخل على الجملة الاسمية تنصب الاسم وترفع الخبر كما
اى على المبتداء والخبر ۱۲

۱؎ قوله للتشبیه وللتعلیل نحو واذکروه کما ہدٰکم وقال الفراء قد یجیٔ بمعنی علیٰ کقول بعض العرب کخیر فی جواب من قال کیف اصبحت ۱۲ درایہ۔

۲؎ قوله وزائدۃ کقوله تعالیٰ الخ اکثر نحاۃ گفتند کہ اگر زائد فرض نہ کنند معنی آں لیس مثل مثلہ شیٔ خواہد بود وایں مستلزم محال ست کہ اثبات مثل باشد وایں کاف برائے تاکید نفی مثل زیادہ کردہ شد زیرا کہ زیادت حرف بمنزلہ اعادۂ جملہ بار دیگر باشد ابن جنی ہمیں تصریح کردہ وجماعتے بجانب عدم زیادت او رفتند ۱۲ عبد الحکیم۔

۳؎ قوله وقد تکون اسماء اے بمعنی المثل اذا دخل علیها حرف الجر ونزد سیبویہ ومحققون کاف اسم نمی آید مگر بضرورت چنانکہ دریں مصرع یضحکن آہ مصرع اول او بیض ثلث کنعاج جم وبیض صفت نساء محذوف وآں جمع بیضاء است بمعنی زنان سفید رو و نعاج بروزن کتاب جمع نعجۃ بفتح اول مادہ گاؤ وحشی ولبسا است کہ در خوبی گردن وکلانی چشم زنان را باو تشبیہ دہند وجم بتشدید میم جمع جماء بمعنی گوسپند بے شاخ وضحک دندان سپید کردن وکاف بمعنی مثل وموصوفش محذوف کہ آں اسنان باشد بمعنی دندان وبرد ژالہ ومنہم بمیم مشددہ از انہدام گداختہ شدہ ومعنی بیت اینکہ سہ زنان سپید روی کہ در لطافت وحسن گردن وکلانی چشم وچستی بدن مثل گاوان وحشی بے شاخ اند می خندید ند از دندان کہ در لطافت آب مثل ژالہ گداختہ بود ۱۲ عبد الحکیم۔

۴؎ قوله للظرفیۃ حدیثی گفتہ کہ اگر بمدخول مذ ومنذ جارہ ابتدائے زمان ماضی وانتہائے او ارادہ کردہ شود برائے ابتدا در زمان ماضی باشد واگر زمان حال بدون تعرض ابتدا وانتہا مراد گرفتہ شود ہر دو برائے ظرفیت بمعنی فی باشد ۱۲ درایہ۔

۵؎ قوله وحاشا للاستثناء یعنی ایں ہر سہ برائے استثناء باشند وہر گاہ بایں ہر سہ مدخول ہر سہ را جر دہی حروف باشند ومصنف ازیں جہت از حروف جر شمردہ وہر گاہ نصب دہی افعال خواہند بود پس ایں ہر سہ گاہی حروف باشند وگاہے افعال وپنج سابق اینہا یعنی عن وعلیٰ وکاف ومذ ومنذ گاہے حروف باشند وگاہے اسم ویازدہ سابق پنج مذکور پیوستہ حروف باشند ولیس ۱۲۔

۶؎ قوله بالفعل یعنی تشبیہ دادہ شدہ اند بفعل متعدی در اقتضائے دو اسم ودر انقسام بسوئے ثلاثی ورباعی مثل فعل ودریں کہ مبنی بر فتح ہستند ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔ ص؎ قوله فی الحاضر اے فی زمان الحال وبر مستقبل نمی آیند زیرا کہ برائے ماضی وحال موضوع ہستند ۱۲۔

ع؎ خبر از بیض ثلث کہ در مصرع اول واقع ست ۱۲

عرفت نحو اِنَّ زیدًا قائمٌ وقد یلحقها ما الکافّة فتکفّها عن العمل وحینئذ تدخل علی الافعال

تقول اِنّما قام زیدٌ واعلم اَنَّ اِنَّ المکسورة الھمزة لاتغیّر معنی الجملة بل تؤکّدھا واَنَّ

المفتوحة الھمزة مع مابعدھا من الاسم والخبر فی حکم المفرد ولذلک یجب الکسر

اذا کان فی ابتداء الکلام نحو اِنَّ زیدًا قائمٌ وبعد القول کقوله تعالی یقول اِنّھا بقرة و

بعد الموصول نحو ما رأیت الذی اِنّه فی المساجد واذا کان فی خبرھا اللام نحو اِنَّ زیدًا

لقائمٌ ویجب الفتح حیث یقع فاعلًا نحو بلغنی اَنَّ زیدًا قائمٌ وحیث یقع مفعولًا نحو کرھت

اے قوله، فتکفها زیراکہ مائے کافہ ایشان را از مشابہت فعل کہ خواستن دو اسم باشد بیرون ساخت ونیز بجہت ضعف عمل از فاعل بودن ما عامل در ہر دو اسم نخواہند شد ۱۲۔

ے قوله تؤکدھا وتقریرہ فانک اذا قلت ان زیدًا قائم افدت به ما افدت بقولک زید قائم مع زیادة التوکید والمبالغة ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

ے قوله فی حکم المفرد حیث لایشتمل علی اسناد تام یصح السکوت علیه وطریقة جعل الجملة التی بعدھا فی حکم المفرد ان یجعل مصدر الخبر مضافا الی الاسم ۱۲ درایہ۔

ے قوله فی ابتداء الکلام عام است ازیں کہ اول کلام متکلم باشد مثل مثال مذکور در متن یا در وسط کلام متکلم آید لیکن با و ابتدائے کلام دیگر نماید مثل اُکرم زیدا انه فاضل کلام مستانف ست کہ تعلیل ما تقدیم واقع ست ۱۲ منہل۔

ے قوله، وبعد القول یعنی قولیکہ حکایت جملہ کہ پس او واقع است باو مقصود باشد وآں قول بمعنی ظن وتفوہ نباشد مثل القول ان زیدًا قائم اے الظن برلغت سلیم ومثل قلت ان زیدًا فاضل مضیف اے تفوہت ۱۲ ام۔

ے قوله وبعد الموصول یعنی بعد موصول در اول صلہ پس ایراد نخواہد شد مثل جاء الذی عندی انه فاضل باینکہ بعد موصول ان مفتوحہ است زیراکہ در اول صلہ نیست بلکہ مع اسم وخبر مبتدا است ودر جواب قسم نیز مکسور آید مثل واللّٰہ ان زیدًا قائم وبعد ندا نیز مثل یا بُنَیَّ اِنَّ اللّٰہ اصطفی لکم الدّین وچوں ایں قسم درا ابتدا داخل ست لہٰذا مصنف ذکر ننمود وبعد حتّٰی کہ برائے ابتدا باشد مثل مرض فلان حتّٰی انھم لایرجونه وبعد واو حال مثل کما اخرجک ربّک من بیتک بالحق وانّ فریقا من المؤمنین لکارھون وپس حروف افتتاح مثل الا انّ اولیاء اللّٰہ لاخوفٌ علیھم ولا ھم یحزنون وبعد حروف تصدیق مثل نعم انه فاضل در جواب کسے کہ گوید ازیدٌ فاضل یا بلے انه عالم در جواب کسے کہ گوید ما زیدٌ بعالم واگر تامل کردہ شود بعضے ازیں صور تہا در ابتدا داخل اند لہٰذا مصنف ذکر علیحدہ نہ کردہ ۱۲۔

ے لان ما الکافة تمنعھا عن العمل وعن وجوب دخولھا علی الاسم ۱۲ ے تانیث ضمیر یا بسبب عود او بسوئے جملہ یا بسوئے معنی باعتبار مضاف الیہ ۱۲۔

ے قوله تعالٰی اِنّ اللّٰہ غفورٌ رحیم وان الخ ۱۲ للعت وما یشتق منہ زیراکہ مقولہ قول جز جملہ نباشد ۱۲۔

ے زیراکہ صلہ موصول جملہ باشد نہ غیر ۱۲ ے زیراکہ لام برائے تاکید معنی جملہ باشد ۱۲۔

أَنَّكَ قَائِمٌ وَحَيْثُ يَقَعُ مُبْتَدَأً نَحْوُ عِنْدِي أَنَّكَ قَائِمٌ وَحَيْثُ يَقَعُ مُضَافًا إِلَيْهِ[1] نَحْوُ عَجِبْتُ

(خبر مقدم ۱۲ — مبتدا ۱۲)

مِنْ طُولِ أَنَّ بَكْرًا قَائِمٌ وَحَيْثُ يَقَعُ مَجْرُورًا نَحْوُ عَجِبْتُ مِنْ أَنَّ بَكْرًا قَائِمٌ وَبَعْدَ لَوْ[2] لَوْ أَنَّكَ

(اى من طول قيام بكر ۱۲)

عِنْدَنَا لَأَكْرَمْتُكَ وَبَعْدَ لَوْلَا[3] نَحْوُ لَوْلَا أَنَّهُ حَاضِرٌ لَغَابَ زَيْدٌ وَيَجُوزُ الْعَطْفُ عَلَى اسْمِ أَنَّ

(ف كذلك — معطوف على قوله ويجب الكسر ۱۲)

الْمَكْسُورَةِ بِالرَّفْعِ[4] وَالنَّصْبِ بِاعْتِبَارِ الْمَحَلِّ[5] وَاللَّفْظِ[10] مِثْلُ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ وَعَمْرٌو وَعَمْرًا وَاعْلَمْ أَنَّ

(دون المفتوحة ۱۲)

إِنَّ الْمَكْسُورَةَ يَجُوزُ دُخُولُ اللَّامِ[6] عَلَى خَبَرِهَا وَقَدْ تُخَفَّفُ فَيَلْزَمُهَا[7] اللَّامُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى وَإِنْ

(دون المفتوحة ۱۲ — اى لام ابتداء ۱۲ — ۱۸ پ سورۂ هود ع ۹)

كُلًّا[8] لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ وَحِينَئِذٍ يَجُوزُ إِلْغَاؤُهَا[9] كَقَوْلِهِ تَعَالَى وَإِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ

(بتخفيف لما ۱۲ — اى حين اذ تخفف ۱۲ — بتخفيف لما ۱۲ — و هر آئينه هر طبقه جمع آورده شد)

۱؎ قوله مضافا الیه اے للظرف وغیرہ ایں قول علی الاطلاق دلالت می کند برانیکہ أنْ ہرگاہ مضاف الیہ ظرف لازم الاضافت بجانب جملہ واقع شود فتحہ واجب گردد چنانکہ در حیث مشہور ست زیراکہ اصل در مضاف الیہ ایں کہ مفرد باشد پس در حیث اصل اعتبار نمودہ شد و بعضے گفتند کہ ایں موضع از مواضع کسرہ است کہ مضاف الیہ جملہ باید و آں بدون کسرہ صورت نہ بندد ولیکن چوں آن مضاف الیہ اذ واذا آید بسبب عدم وجدان نقل صریح در تعیین فتح وکسرہ فتحہ وکسر مثل بعد اذا فجائیہ ہر دو جائز ست ۱۲ عبد الحکیم۔

۲؎ قولہ وبعد لو، زیراکہ مدخول لو بجہت بودن او حرف شرط فعل باشد لفظاً یا تقدیراً پس مابعد لو فاعل بود و فاعل مفرد باشد نہ غیر ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ وبعد لولا. خواہ امتناعیہ باشد خواہ تحضیضیہ زیراکہ مابعد لولا امتناعیہ مبتدا بود و مفرد بودن مبتدا واجب ست و مابعد لولا تحضیضیہ مع اسم وخبر معمول فعلی بود کہ آمدن لولا تحضیضیہ بر و واجب ست مثل لولا انی معاذ لک زعمت اے لولا زعمت انی معاذ لک و وجوب فتح دریں مواضع مذکورہ بجہت ایں کہ ہر یک از فاعل ومفعول ومبتدا ومضاف الیہ ومجرور جز مفرد نہ باشد فائدہ بدانکہ فتح بمواضع مذکورہ خاص نیست بلکہ جائیکہ خبر مبتداء واقع شود نیز مفتوح باشد مثل العجب ان الضرب ضرب عمرو وبعد حتی عاطفہ وجارہ وبعد مذ ومنذ وبعد علم واخوات او وہمچنیں ہرگاہ معطوف بر اسم ان مکسورہ باشد مثل اِنَّ لَکَ اَنْ لَّا تَجُوْعَ فِیْہَا وَلَا تَعْرٰی، وَاَنَّکَ لَا تَظْمَؤُا فِیْہَا وَلَا تَضْحٰی، یا بدل از اسم آید مثل وَاِذْ یَعِدُکُمُ اللّٰہُ اِحْدَی الطَّائِفَتَیْنِ اَنَّہَا لَکُمْ ۱۲ درایہ مع زیادۃ ۴؎ قولہ بالرفع آہ بشرط آنکہ خبر فعل قبل معطوف مذکور بود چہ اگر معطوف را قبل خبر ذکر کنند در خبر اجتماع دو عامل لازم آید یکے آن دوم ابتدا مثل ان زیداً وعمرو ذاہبان یعنی در ذاہبان بلحاظ ان عامل لفظی ست وبلحاظ عمرو عامل معنوی است کہ ابتدا باشد واجتماع دو عامل در یک معمول باطل ست ۱۲ ۵؎ قولہ المحل، ای محل اسم ان زیراکہ اسم منصوب ان مرفوع باعتبار محل ست کہ در حقیقت مبتدا است ۱۲۔

۶؎ قولہ اللام، زیراکہ لام ابتدا برائے تاکید جملہ در آید ومکسورہ مع اسم وخبر جملہ باشد بخلاف مفتوحہ کہ بمعنی مفرد باشد ۱۲۔

۷؎ قولہ فیلزمہا اللام یعنی خبر او را بعد تخفیف لام لازم بود عامل باشد یا نہ در صورت اہمال برائے فرق میان مخففہ ونافیہ در مثل ان زیداً القائم وان زید قائم بمعنی ما زید بقائم ودر صورت اعمال برائے اطراد باب ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۸؎ قولہ، وان کلاً الخ مثال ان مکسورہ مخففہ بر قرأت ابن کثیر ونافع وبکر کہ بر خبر او لام داخل ست وتنوین کلاً عوض مضاف الیہ وبر قرأت غیر ابن عامر وعاصم وحمزۃ لما مخففہ مرکب باشد از لام موطئہ قسم وما کہ زیادہ نمودہ شدہ است برائے فرق میان لام ان ولام لیوفینہم کہ جواب قسم محذوف است برائے تاکید بمعنی ان کلہم اے جمیع المختلفین فی الکتاب واللہ لیوفینہم ۱۲ درایہ ۹؎ وآں اکثر ست زیراکہ مشابہت لفظیہ بافعل کہ بودنش ثلاثی مفتوح الآخر باشد بسبب سکون آخر باطل شد ۱۲۔ ۱۰؎ ہر آئینہ ہمہ اختلاف کنندگان کتاب را سوگند بخدا تمام خواہد داد ایشان را ۱۲۔

ع؎ یعنی لفظ اسم ان منصوب ست کہ نصب موجود ست ۱۲۔

ويجوز دخولها على الافعال على المبتدأ والخبر نحو قوله تعالى وان كنت من قبله لمن

(اي الداخلة على المبتداء ١٢ — بدرستيكه بودے تو — پيش ازيں از غفلت كنندگان ١٢)

الغفلين وان نظنك لمن الكذبين وكذلك ان المفتوحة قد تخفف فحينئذ يجب اعمالها

(مثل ان المكسورة ١٢ — اي حين اذ تخفف ١٢)

في ضمير شان مقدر فتدخل على الجملة اسمية كانت نحو بلغني ان زيد قائم او فعلية نحو بلغني

(لتفسير الضمير المذكور ١٢)

ان قد قام زيد ويجب دخول السين او سوف او قد او حرف النفي على الفعل كقوله تعالى

(مثل بلغني ان ما قام عمرو ١٢ — اي حينئذ ١٢)

علم ان سيكون منكم مرضى والضمير المستتر اسم ان والجملة خبرها وكان للتشبيه نحو

(اي المقدر ١٢ — اي لانشاء التشبيه ١٢)

كان زيدن الاسد وهو مركب من كاف التشبيه وان المكسورة وانما فتحت لتقدم الكاف عليها

(اي لفظ كان ١٢ — اي مكسورة الهمزة ١٢)

تقديره ان زيدا كالاسد وقد تخفف فتلغى نحو كان زيد اسد ولكن للاستدراك ويتوسط

(بسبب زائل شدن مشابهت او بفعل ١٢ — عن العمل بعد التخفيف على الافصح ١٢)

---

١ قوله ضمير شان مقدر چراكه اگر عمل او در ضمير شان مقدر فرض نمى كردند ودر اسم ظاهر عامل نيافتند زيادتى مكسوره كه تشبيه او بفعل اضعف ست بر مفتوحه كه اقوى ست از روئے تشبيه لازم مى آيد وگاہے اسمش بضرورت مذكور بود مثل شعر فلو انك في يوم الرخاء سألتني + طلاقك لم ابخل وانت صديق ؁ مسالك بهيه ٢ قوله او سوف مثل شعر واعلم فعلم المرء ينفعه + ان سوف يأتي كل ما قدرا ١٢ ٣ قوله على الفعل ليكون كالعوض عما زال عنها من حذف احدى نونيها ١٢ ٤ قوله علم آه ترجمه دانست خدا كه خواهند بود بعضے از شما بيماران ١٢ فتح الرحمن۔

٥ قوله وهو مركب آه واين مذهب خليل است ومختار مصنف ؒ ونزد جمهور بحمل كردن بر نظائرش حرف برأسه است وبرائے آنكه اصل عدم تركيب ست وهمين صحيح ست ١٢ دلايه ٦ قوله لتقدم الكاف ووجه تقدم الكاف الاعلام على انشاء التشبيه من اول الامر ١٢۔

٧ قوله لكن آه نزد بصريه مفرد ست وكوفيه گفتند كه از لا وان مكسوره مصدر بكاف زائده مركب ست واصلش لا كان كسرهٔ همزه را بجانب كاف نقل كردند وهمزه را حذف ساختند پس لكن كلمه ايست كه فائده اين معنى بخشد كه مابعد او مثل ماقبل او نيست بلكه مابعد او در نفى واثبات مخالف ماقبل اوست كلمهٔ آں مضمون مابعد خود را محقق مى سازد ١٢ رضى۔

٨ قوله للاستدراك، استدراك در لغت دريافتن چيزے كذا فى التاج ودر صراح ست استدراك تدارك ما فات پس سين درو برائے طلب نيست ودر اصطلاح برائے دفع توهم كه از كلام سابق پيدا مى شود ودر حواشى هنديه است كه برائے طلب دريافت سامع دفع چيزے را كه عنقريب متوهم مى شود بريں تقدير سين برائے طلب باشد وبر هر دو تقدير در عرف از معنى عام بجانب خاص منقول گرديد ١٢ عبد الحكيم وگاہے برائے تاكيد آيد مثل لو جاءني زيد اكرمته لكنه لم يجئ پس لكن امتناع را كه از لو مستفاد مى شد تاكيد نمود ١٢۔

ع و بدرستيكه گمان ميكنيم ترا از دروغ گويان ١٢ عه قوله تعالى ان الحمد لله رب العلمين وبلغني الخ ١٢۔

ب بجهت قلت تغاير لفظى مصنف بر تغاير معنوى اختصار نمود ١٢۔

ت دريں هنگام الغائے او واجب ست ١٢۔

بین کلامین متغائرین[1] فی المعنیٰ نحو ما جاءنی القوم لکن عمرواً جاء وغاب زید لکن بکراً
تفیاً و اثباتاً ۱۲

حاضر ویجوز معہا الواو نحو قام زید ولکن عمرواً قاعد وقد تخفف فتلغیٰ نحو مشی زید
لکن مشددہ باشد خواہ مخففہ ۱۲

لکن بکر عند نا ولیت للتمنی نحو لیت ھنداً عندنا واجاز الفراء لیت زیداً قائماً بمعنی اتمنّی
لانشاء التمنی ۱۲ — و آن طلب چیزے بر سبیل محبت ۱۲ — او تمنیت ۱۲

ولعلّ للترجّی[2] کقول الشاعر شعر

احبّ الصالحین ولست منہم ؛ لعلّ اللہ یرزقنی صلاحاً
دوست میدارم نیکو کاران را و نیستم از ایشان — شاید کہ خدا نیکی را روزی من گرداند ۱۲

وشذّ الجر بہا نحو لعلّ زیدٍ[3] قائم وفی لعل لغات[4] علّ وعنّ وانّ ولانّ ولعنّ وعند المبرد اصلہ
لعل ای لفظ

علّ زید فیہ اللام والبواقی فرع فصل حروف العطف[5] عشرۃ الواو والفاء[6] وثمّ وحتی
بدون اللام الاولی ۱۲ ... فصار لعل ۱۲ من اللغات المذکورۃ ۱۲ ثالث ۱۲

---

۱ قولہ متغائرین اے متنافیین فی الجملۃ کما فی قولہ تعالیٰ وان ربک لذو فضل علی الناس ولکن اکثرہم لایشکرون فان عدم الشکر لاینافی الافضال بل لاینا سبہ اذ اللائق ان یشکروا لا متضادین تضاداً حقیقیاً ۱۲ درایہ۔

۲ قولہ للترجی ای لانشاء الترجی بر مستقبل نمی آید و معنی ترجی توقع امر مرجو و ایں اکثر ست یا توقع امر ترسناک ثانی مثل لعل الساعۃ قریب و اول مثل شعر کہ در کتاب ست و لعلّ نزد اخفش و کسائی برائے تعلیل بمعنی لام ست و نزد فراء و بعضے از کوفیہ برائے استفہام و بعضے از فراء نقل کردند کہ لعل برائے شک است و بعضے گفتند کہ بودن او برائے تعلیل و شک و استفہام نزد بصریہ خطا ست ۱۲ شرح تسہیل۔

۳ قولہ لعل زید لعل مع مجرور خود در محل رفع ست زیرا کہ مبتدا ست و ما بعدش خبر چنانکہ در لولا و بجانب تقدیر عامل چنانکہ در بحسبک زید احتیاجے نیست ۱۲ ۴ قولہ علّ بحذف لام اوّل و عن بتغییر ہر دو طرف یعنی بحذف لام اول و بدل لام ثانی با نون و ان بحذف لام اول و تبدیل عین ولام با ہمزہ و نون ولانّ بتبدیل عین ولام با ہمزہ و نون ولعن بتبدیل لام مشدد با نون مشدد و در رضائے رضی ایں کہ در لعل یا زدہ لغت ست اشہر لعل از اں جملہ شش مذکور متن و پنج باقی بتبدیل عین ولام با غین معجمہ و نون لغن[1] و رغن[2] و رعن[3] بتبدیل لام اول و لام آخر برائے مہملہ و نون در اول و بتبدیل ہر دو لام بحروف مذکورہ و تبدیل عین مہملہ با معجمہ در ثانی ولعاء با لمد گاہے لعلّت[5] گفتہ مے شود ۱۲۔

۵ قولہ العطف عطف در لغت بمعنی میل دادن و بجہت میل دادن ایں حروف معطوف را بجانب معطوف علیہ مائل می دہند لہٰذا حروف عطف نامیدہ شدند ۱۲ ۶ قولہ الواو والفاء آہ بعضے ای مفسرہ را نیز از حروف عاطفہ شمردند و نزد بعضے ما بعد او عطف بیان برائے ما قبل بود چنانکہ نزد بعضے بل از حروف عاطفہ نیست بلکہ آنچہ ما بعد او ست بدل غلط از ما قبل او باشد و بدل غلط بغیر او فصیح نیست و با او فصیح زیرا کہ بل برائے تدارک مثل ایں غلط موضوع ست ۱۲ رضی۔

ع بر قول بعضے ایں شعر از امام ابو حنیفہؒ ست لیکن نزد مصنفؒ ایں قول اعتبارے نداشت ورنہ بشاعر تعبیر نمی کرد ۱۲۔

ع فرقاً بین لکن ہذہ و بین لکن العطف لان دخول العطف علیہا لایجوز ۱۲ ع وگاہے بابدال یا بتا و ادغام او در تا لتّ گویند ۱۲۔

واو وامّا وام ولا وبل ولکن فالاربعۃ الاول للجمع فالواو للجمع مطلقا نحو جاءنی زید
بکسر ہمزہ ۱۲ مخفف ۱۲ فا برائے تفسیر ۱۲ ای بدون قید یا تراخی ترتیب یا قران ۱۲ تدریج

وعمرو سواء کان زید مقدما فی المجیٔ او عمرو والفاء للترتیب بلا مھلۃ نحو قام زید فعمرو
ای بلا تراخ بین المعطوف والمعطوف علیہ ۱۲

اذا کان زید متقدما وعمرو متاخرا بلا مھلۃ وثم للترتیب بمھلۃ نحو دخل زید ثم عمرو
فی القیام ۱۲ ای بتراخ وبلا وصل ۱۲

اذا کان زید متقدما وبینھما مھلۃ وحتی کثم فی الترتیب والمھلۃ الا ان مھلتھا اقل من
فی الدخول علی عمرو المعطوف ۱۲ فتکون حتی متوسطۃ بین الفاء وثم ۱۲

مھلۃ ثم ویشترط ان یکون معطوفھا داخلا فی المعطوف علیہ وھی تفید قوۃ فی المعطوف نحو
وبہمیں جہت ضربت الرجال حتی النساء نخواہی گفت ۱۲ م

مات الناس حتی الانبیاء او ضعفا نحو قدم الحاج حتی المشاۃ واو وامّا وام ثلثتھا لثبوت الحکم
ای ثلثۃ ہذہ الحروف ۱۲ ای رکبان الحاج ۱۲ ای آمدند سواران حاجی تا اینکہ پیادگان آنہا ۱۲

۱؎ قولہ فالاربعۃ الاول للجمع، مراد از جمع درینجا اینکہ اینہا برائے یکے از دو چیز یا چیزہا چنانکہ او وامّا ہستند نیستند واجتماع معطوف و معطوف علیہ دریک زمان ومکان مراد نیست پس معنی جاءنی زید وعمرو او نعم واو ثم عمرو او حتی عمرو آں کہ فعل مجیٔ از ہر دو حاصل شد نہ این کہ زید آمد وعمرو نیامد ۱۲ ۲؎ قولہ فالواو للجمع معنی مطلقا اینکہ احتمال دارد کہ فعل دریک زمانہ از ہر دو حاصل شدہ باشد یا اولا از زید من بعد از عمرو و یا اولا از عمرو وسپس از زید پس این ہر سہ احتمال عقلی ہستند کہ واو بر چیزے ازینہا دلیلے ندارد واین مذہب سائر بصریہ ست واز فراء وکسائی وثعلب وربعی وابن دستویہ منقول ست کہ بعضے فقہاء گفتند کہ واو برائے ترتیب ست ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ بلا مھلۃ وآں یا حقیقۃً باشد چنانکہ در قام زید فعمرو ویا عادۃً مثل فخلقنا العلقۃ مضغۃ فخلقنا المضغۃ عظاما وانزل من السماء ماء فتصبح الارض مخضرۃ ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ، ویشترط ان یکون آہ رضی گفتہ کہ مابعد حتی عاطفہ جزو ماقبل حتی باشد یا جزو چیزیکہ براں ماقبل حتی دلالت می نماید وجارہ را اکثر نحات تجویز می نمایند کہ مابعدا ومتصل بآخر جزو ماقبل باشد مثل نمت البارحۃ حتی الصباح انتہی ترجمۃ کلامہ این تصریح واجب میکند کہ مابعد حتی جزو ماقبل حتی باشد حقیقۃً وجزئیت اعتباریہ کافی نبود ۱۲۔

۵؎ قولہ، وہی تفید آہ بدانکہ برائے حتی دو شرط ست کہ در ثم نیست مصنف یکے ازاں کہ ظاہری بود ذکر کرد ودیگر ذہنی کہ از قول " وہی تفید قوۃ او ضعفا" باندک تامل مستفاد می شود براعتماد استخراج ذہن ناظر حوالہ فرمود ومذکور نساخت وآں اینکہ مہلت کہ در ثم معتبر ست برحسب خارج باشد ودر حتی برحسب ذہن چہ مناسب برحسب ذہن اینکہ اول موت بغیر انبیاء متعلق شود من بعد انبیاء اگرچہ برحسب خارج موت بانبیاء ہم فیما بین سائر ناس متعلق ست وہمچنیں مناسب ست کہ آمدن حاجیاں سوار بر حاجیاں ماشی یعنی پیادہ پا در ذہن مقدم بود اگرچہ در بعضے از اوقات برعکس ہم بظہور آید ۱۲ ا د ۶؎ او موضوع برائے یکے از دو امر بود خواہ نزد متکلم مبہم باشد بریں تقدیر برائے شک بود خواہ معلوم لیکن بسبب او برسامع ابہام را قصد کردہ باشد یا تفصیل یا اباحت یا تخییر یا تسویہ راز یراکہ مدلول او برائے یکے از دو امر بود وخصوصیات از قرائن مستفاد گردد ۱۲۔

ع؎ جمع ماشی مثل قضاۃ جمع قاضی بمعنی روندگان ۱۲

لاحد الامرین مبهما لا بعینہ نحو مررت برجل او امرأة واِمّا انما تکون حرف العطف اذا
حال کونہ ۱۲ — ای غیر معین فی علم المتکلم ۱۲

تقدّمتها اِمّا اخری نحو العدد اِمّا زوج واِمّا فرد ویجوز ان یتقدم اِمّا علی او نحو زید اِمّا کاتب
تا بر ثبوت حکم برای یکے از دو امر از اول آگاہی بخشد ۱۲ — دعدم تقدم نیز جائز ست مثل زید کاتب او امی ۱۲

او امّی وام علی قسمین متصلة وھی ما یسأل بھا عن تعیین احد الامرین والسائل بھا
ای حرف ۱۲ — تانیث ضمیر راجع سوئے ما باعتبار معنی ۱۲ — احدھما ۱۲ — الحال ان الخ ۱۲

یعلم ثبوت احدھما مبھما بخلاف او واِمّا فان السائل بھما لا یعلم ثبوت احدھما اصلا وتستعمل
حال کونہ ۱۲ — ای ھذا متلبس بخلافھما او واما ۱۲ — لامعینا ولا مبھما ۱۲

بثلثة شرائط الاول ان یقع قبلھا ھمزة نحو ازید عندک ام عمرو والثانی ان یلیھا لفظ
ای یقع بعدہا ۱۲ — الشرط ۱۲ — او واما ۱۲ بخلاف لفظا ۱۲ — الشرط ۱۲

مثل ما یلی الھمزة اعنی ان کان بعد الھمزة اسم فکذلک بعد ام کما مر وان کان بعد الھمزة فعل فکذلک بعدھا
ای بعدام جملة فعلیة ۱۲ — ای جملة — فعلیة ۱۲ — مثالہ ۱۲ — اسم ۱۲ — یکون ۱۲ — بلا فاصلة ۱۲ — ای لفظ یقع بعد الھمزة ۱۲

لہ قولہ لاحد الامرین ولم یتعرض لہ اکتفاء بما قبل مالابد منہ کما فعل سابقا الکلام ما تضمن کلمتین آہ واذا تنازع الفعلان آہ ۱۲ شرح تسہیل۔

۲ہ قولہ واما قطرب فتح ہمزۂ اما عاطفہ حکایت کردہ ونزد سیبویہ بدلیل حذف ما بنا بر ضرورت از اِن وا ما مرکب ست وغیر سیبویہ گفتہ کہ اما مفرد ست مرکب نیست زیراکہ در حروف افراد اصل ست وابو علی وعبد القاہر بودن او از عواطف منع نمودند زیراکہ اما اول آمدہ است بر چیزیکہ او معطوف بر چیزے نیست و دیگرے مقترن بواؤ عطف ست پس ہر دو صلاحیت عطف نخواہند داشت واندلسی گفتہ کہ اما اول با ثانی حرف عطف است بنا بر آگاہی بریں کہ ایں امر مبنی بر شک ست اما اول مقدم شد وا جامع وعاطف اما ثانیہ است برا ما اولیٰ یا اینکہ ہر دو مثل حرف واحد شدند پس ہر دو ما بعد ثانیہ را بر ما بعد اولیٰ معطوف می سازند وایں عذر بارد ست وبرودت بچند وجہ باشد اول تقدم بعض عاطف بر معطوف علیہ دوم عطف بعض عاطف بر بعض سوم عطف حرف بر حرف وایں ہمہ در کلام شاں موجود نیست وحق اینکہ او عاطف است واما غیر عاطفہ یکے از دو چیز را افادت می کند ۱۲ رضی۔ ۳ہ قولہ متصلہ چو میان ہر دو جزو او یعنی ما قبل وما بعد اتصالے واقع ست کہ یکے از دیگرے استغنا ندارد۔ لہذا متصلہ نام شد وبجہت برابر کردن او ہمزہ را در افادت تسویہ واستفہام معادلہ نیز نام اوست مثال افادت تسویہ نحو سواء علیٰ اقمت ام قعدت ومثال افادت استفہام مثل ازید قائل ام عمرو ۱۲ منہل۔

۴ہ قولہ ام عمرو یا تقدیرا مثل شعر فواللہ ما ادری وان کنت داریا + بسبع رمین الجمار بثمان : ای ابسبع ۱۲ مسالک بہیہ ۱۲۔

۵ہ قولہ فکذلک وہمچنین ہرگاہ بعد ہمزہ جملہ اسمیہ باشد پس ام نیز جملۂ اسمیہ بود نحو ازید عندک قائم ام عمرو قاعد بخلاف او واما کہ بودن پس اینہا مثل چیزیکہ پس ہمزہ بود لازم نیست ۱۲ درایہ۔

عہ ای ہمزۃ الاستفہام دون ہل لان الہمزۃ غریقۃ فی الاستفہام ۱۲

عہ وازیں جا بیانِ فرق ست میان او واما بعد اشتراک ہر دو در معنی ۱۲۔ للعہ ازیں جا تحقیق معنی ام وفرق میان ام واو واما شروع نمودہ ۱۲

نحو اقام زیدٌ ام قعد فلا یقال[1] ارأیت زیدا ام عمروا والثالث ان یکون احد الامرین
المستویین محققا[2] وانما یکون الاستفهام عن التعیین[3] فلذلک[4] یجب ان یکون جواب
ام بالتعیین دون نعم اولا فاذا قیل ازیدٌ عندک ام عمرو فجوابه بتعیین احدهما اما
اذا سئل باو و[5] اما فجوابه[6] نعم اولا ومنقطعة[7] وهی ماتکون بمعنی[8] بل مع الهمزة کما رأیت
شبحا[9] من بعید قلت انها لابل علی سبیل القطع[10] ثم حصل لک شک انها شاة[11] فقلت

واذا کان کذلک ۱۲ لعدم الشرط ۱۲ الشرط ۱۲ — لان الاستفهام عنه ۱۲ — بام ۱۲ جواب مالسائل ای — لعدم افادتهما التعیین ۱۲ — ای جواب هذا القول ۱۲ — مع الهمزة ۱۲ — الثانیة ۱۲ — ای صورة ۱۲ — مکان ۱۲ — بعد رؤیتها ۱۲ — والیقین ۱۲ — ای الشبح ۱۲ — فی کونها ابلا بعد الشک ۱۲

---

[1] قوله فلا یقال بدون الفعل بعدام وہمچنین ست مختار ابن حاجب ونزد سیبویه جائز داشته شاید که اعتبار معنی نموده باشد زیراکه معنی ارأیت زیدا ام رأیت عمروا است ۱۲ درایه — [2] قوله محققا ای ثابتا عند المتکلم لا مبهما ۱۲ درایه۔

[3] قوله عن التعیین ای عن تعیین احد المستویین بعد تحققه مما عنده ۱۲ درایه۔

[4] قوله فلذلک ای بجہت اینکه سائل بام ثبوت واحد معین نمی داند از تعیین سوال می کند وسائل باو و اما ثبوت برائے کدامی نمی دارند ۱۲ درایه۔

[5] قوله باو و اما مثل اجاءک زید او عمرو و اجاءک زید و اما عمرو ۱۲ درایه۔

[6] قوله فجوابه الی آخره زیرا که مقصود از سوال این که از ان هر دو یک غیر معین بخانه تو در آمد یا نیامد ۱۲ شرح۔

[7] قوله منقطعة ام منفصلة نیز نام را رد زیرا که مابعد او از ماقبل منفصل و منقطع ست پس مابعد او مثل ماقبل کلام مستقل خواهد بود ۱۲۔

[8] قوله وهی ماتکون بمعنی بل الی آخره اے برائے اضراب از اول و شک در ثانی و این اکثر ست و گاہے برائے انکار آید مثل ام یقولون افتریٰ و گاہے برائے مجرد اضراب آید ہرگاه مابعد او مقطوع به باشد مثل ام انا خیر من هذا الذی هو مهین زیرا که دریں جا استفهام معنی ندارد یا مابعد او مشتمل بر حرف استفهام باشد مثل ام هل تستوی الظلمات والنور ۱۲ درایه۔

[9] قوله شبحا بفتحتین کالبد و سواد شخصے که از دور بنظر آید و بسکون با نیز آمده ۱۲ منتخب اللغات۔

[10] قوله علی سبیل القطع ای علی وجه الیقین لانک اذا رأیتها اعتقدت انها ابل بلاشک ۱۲ درایه۔

[11] قوله انها شاة لانک اذا قربت منها علمت انها لیست بابل ۱۲ درایه۔

ع تانیث الضمیر الراجع الی الشبح باعتبار الصورة ۱۲

ع قوله بمعنی بل۔ ای برائے اضراب از اول و شک در ثانی و این اکثر ست ۱۲ درایه

ع بر مذہب بصریه بخلاف ابن هشام ۱۲ منهل للعی ای استفهام المتکلم عن المخاطب ۱۲ درایه۔

ع ای فیجاب زیدا و عمرو ولا یقال نعم اولا ۱۲۔

امْ هِیَ شاۃٌ تقصدُ الاعراضَ عن الاخبار الاول والاستیناف بسؤالٍ اٰخر معناہ بل[1]
هی شاۃٌ واعلم اَنّ امِ المنقطعة لاتُستعملُ اِلّا فی الخبر کما مرّ[2] وفی الاستفہام نحو عندک
زیدٌ ام عمرٌو سألت اَوّلاً[3] عن حصول زیدٍ ثم اضربت عن السؤال الاول[4] واخذت
فی السؤال عن حصولِ عمرٍو ولا وبل ولکن جمیعُها لثبوت الحکم لاحد الامرین
معیّنًا امّا لا فلنفی[5] ما وجب للاول عن الثانی نحو جاءَنی زیدٌ لاعمرٌو وبل للاضراب[6]
عن الاول والاثبات للثانی نحو جاءنی زیدٌ بل عمرٌو ومعناہ بل جاءنی عمرٌو وما
جاءَ بکرٌ بل خالدٌ معناہ بل ماجاءَ خالدٌ ولکن للاستدراکِ ویلزمها النفی قبلها

(ایں جملہ حال ست از ضمیر قلت ۱۲ — وہو انہا لابل ۱۲ — ای الابتداء ۱۲ — وہو انہا شاۃ ۱۲ ای معنی قولک ام ہی شاۃ ۱۲ — ای شیءٍ آخر ۱۲ — ذلک ۱۲ — ای شرعت ۱۲ — مشترکۃ فی کونہا ۱۲ الآخر ۱۲ — حال کون احد الامرین ۱۲ — عند المتکلم ۱۲ — ای ثبت ۱۲ — ای الاعراض ۱۲ — ای علی عکس ۱۲ — ای المنسوب الیہ المجیء ہو عمرو ۱۲ — مع ما عند المبرد وبدون ما عند الجمہور ۱۲)

---

[1] قولہ بل ہی شاۃ سوال در قول انہا لابل بل ہی شاۃ عطف انشاء بر اخبار لازم می آید وآں جائز نیست اتفاقاً جواب استفہام مستانف ست پس عطف انشاء بر اخبار لازم نیامد وفیہ نظر زیراکہ بریں تقدیر لازم می آید کہ ام منقطعہ حرف استیناف باشد نہ حرف عطف وکلام در شمار کردنش از حروف عطف ست لہٰذا جواب باصواب اینکہ عطف انشاء بر اخبار بتاویل قصہ وگردانیدن عطف قصہ بر قصہ بالخصوص در مقام اضراب جائز ست ۱۲

[2] قولہ کما مرّ آہ ای مثالہ وہو قولہ انہا لابل ام ہی شاۃ ۱۲۔

[3] قولہ اولاً مفعولِ فیہ لقولہ سألت ای سألت زماناً سابقاً ووقتاً ماضیاً عن حصول زید ۱۲۔

[4] قولہ واخذت ای شرعت فی السوال الآخر عن حصول عمرو ۱۲ درایہ۔

[5] قولہ فلنفی آہ ای حکمے کہ برائے اول یعنی معطوف علیہ ثابت ست نفی او از ثانی ای معطوف می کند پس حکم برائے معطوف علیہ ثابت باشد واز معطوف منفی وبہمیں جہت نمی آید مگر بعد اثبات لفظی مثل مثال مذکور در متن وبعد اثبات معنوی مثل مازال زید نائماً لاقائماً وباو عطف اسم کنند وعطف مضارع باو نادرست واظہار عامل نادرست مثل جاء زید لاجاء عمرو وآنچہ بعد لفظ غیر آید برائے تاکید نفی باشد نہ برائے عطف مثل ولا الضالین ۱۲ عبد الحکیم

[6] قولہ وبل للاضراب یعنی کلمۂ بل برائے صرف حکم باشد از معطوف علیہ بجانب معطوف ومعطوف علیہ در حکم مسکوت عنہ باشد گویا حکم مجیٔ وعدم مجیٔ چیزے بروے نیست وچیزے کہ از متکلم واقع شد بطریق قصد نبود بہمیں جہت از وبکلمۂ بل برگردید لیکن کلمۂ بل کہ بعد نفی در آید در وخلاف ست نزد بعضے کلمۂ بل برائے گردانیدن حکم منفی از معطوف علیہ بجانب معطوف ومعطوف علیہ در حکم مسکوت عنہ باشد ومذہب بعضے ایں کہ بل برائے ثابت کردن حکم منفی از معطوف علیہ برائے معطوف ومعطوف علیہ در حکم مسکوت عنہ باشد یا حکم از و منفی باشد پس معنی ماجاءنی زید بل عمرو بل جاءنی عمرو وزید یا در حکم مسکوت عنہ باشد یا مجیٔ از و منفی ست ۱۲ درایہ۔

[7] موجباً کان او منفیاً ای یصرف الحکم عن الاول ۱۲۔

[8] در نسخ قلمی مع لفظ ما ودر درایہ بدون ما ۱۲ للعہ ای لدفع توہم ناشئ عن کلام سابق ۱۲۔

نحو ما جاءني زيدٌ لكن عمروٌ جاء او بعدها نحو قام بكرٌ لكن خالدٌ لم يقم **فصل**

حروف التنبيه ثلثة الا واما وها وضعت لتنبيه المخاطب لئلا يفوته شيءٌ من

بیدار کردن و واقف نمودن بر چیزے ۱۲ — تا نہ گذرد مخاطب را چیزے از کلام ۱۲

الكلام فالا واما لا تدخلان الا على الجملة اسمية كانت نحو قوله تعالى الا انهم هم

زیرا کہ ہر دو برائے تاکید مضمون جملہ موضوع ہستند ۱۲

المفسدون وقول الشاعر **شعر**

اما والذي ابكى واضحك والذي ؛ امات واحيى والذي امره الامر

او فعلية نحو اما لا تفعل والا تضرب والثالث ها تدخل على الجملة الاسمية نحو ها زيدٌ

قائمٌ والمفرد نحو هذا او هؤلاء **فصل** حروف النداء خمسة يا وايا وهيا واي والهمزة

عطف — الذی یکون اسم الاشارۃ ۱۲ — دہندان و پایان ۱۲ — خامس ۱۲ — بفتح ہمزہ و سکون یا ۱۲

---

۱ قولہ حروف التنبیہ الخ ایں حروف بر سر جملہ آیند تا مخاطب از چیزیکہ بجانب او متکلم القا خواہد کرد غفلت نکند و بہمیں معنی حروف تنبیہ نام نہادند و حروف استفتاح نیز نام دارند ۱۲۔

۲ قولہ وا ما در اما بفتح ہمزہ و تخفیف میم چند لغت ست ہما بابدال ہمزہ بہا و ابقائے الف۔ عما بابدال ہمزہ بعین و ابقائے الف۔ ہم بابدال ہمزہ بہا و حذف الف، وعم بابدال ہمزہ بعین و سقوط الف۔ ام بسقوط الف و ترک ابدال کذا فی المنہل۔

۳ قولہ لتنبیہ المخاطب برائے جمیع حروف تنبیہ صدر کلام واجب است مگر ہا کہ باسم اشارہ اختصاص دارد لہذا بر طبق اسم اشارہ آید یعنی گاہے بر صدر کلام آید و گاہے در وسط و ہر گاہ کہ از اسم اشارات منفصل آید برائے او صدر کلام بود مثل قولہ تعالیٰ ہا انتم اولاء اصل او انتم ہؤلاء ۱۲ منہل مع زیادۃ من الدرایۃ ۴ قولہ اما والذی الخ بیت برائے ابو الفتح ہذلی ست سوگند بخدا می خورد اما برائے تنبیہ است و واؤ برائے قسم و باقی کلام صلہ ہائے موصولات است و استشہاد برانیکہ اما برائے تنبیہ است بر جملہ اسمیہ در آمدہ بمعنی آنکہ آگاہ باش سوگند کسے کہ گریانید و خندہ در آورد و سوگند کسے کہ میرانید و زندہ کرد و سوگند کسے کہ حکم او حکم ست ۱۲۔

۵ قولہ ہا تدخل آہ عبارت مصنف خالی از تعسف نیست زیرا کہ از کتب معتبرہ فن مثل رضی و منہل وغیرہ مستفاد شدہ کہ ہائے تنبیہ از جمیع مفردات اختصاص باسم اشارہ دارد و آنچہ زمخشری قول عرب ہاان زیداً منطلق و ہا افعل کذا حکایت کردہ رضی می گوید کہ ایں از چیز لیست کہ بر شاہد و اطلاع ندارم و گاہے میان ہا و اسم اشارہ فصل می کنند و آں اکثر یا بقسم باشد مثل ہا اللہ ذا و یا بضمیر مرفوع منفصل مثل ہا انتم اولاء و بغیر ہر دو قلیل مثل ع ہا ان تا عذرۃٌ قبلت ؛ و مذہب خلیل اینکہ ہا در جمیع ایں امثلہ مذکورہ متصل باسم اشارہ باشد یعنی قیاس اینست کہ گویند اللہ ہذا و انتم ہؤلاء و ان ہا تا عذرۃ و گاہے برائے تاکید بر اسم اشارہ ہم ہا را می آرند و دو تنبیہ را جمع می کنند مثل ہا انتم ہؤلاء کذا فی الرضی وغیرہ ۱۲۔

۶ قولہ حروف النداء الخ النداء بالکسر و المد آواز دادن مصدر نادی و گاہے بگردانیدن آواز قلیل اصوات نون راضمہ دہند چنانکہ در صراح دبکا و در اصطلاح طلبیدن توجہ بحرفیکہ نیابت اناد عو دارد ۱۲۔

المفتوحۃ فای والھمزۃ للقریب وایا وھیا للبعید ویا لھما وللمتوسط الی وقد مر احکام المنادی **فصل** حروف الایجاب ستۃ نعم وبلیٰ واجل وجیر وان وای امّا نعم فلتقریر کلام سابق مثبتا کان او منفیا نحو اجاء زید قلت نعم وأما جاء زید قلت نعم و بلیٰ تختص بایجاب مانفی استفھاما کقولہ تعالیٰ الست بربکم قالوا بلیٰ او خبرا کما یقال لم یقم زید قلت بلیٰ ای قد قام وای للاثبات بعد الاستفھام ویلزمھا القسم کما اذا قیل ھل کان کذا قلت ای واللّٰہ واجل وجیر وان لتصدیق الخبر کما اذا قیل جاء زید قلت اجل او جیر او ان ای اصدقک فی ھذا الخبر **فصل** حروف الزیادۃ سبعۃ ان

ل قولہ ایا وھیا آہ وبعید خواہ حقیقۃ باشد خواہ حکما مثل ساہی ونائم ومتحیر دوجہ تخصیص ایا وھیا برائے بعید ایں کہ در آواز دادن برائے بعید از بلند نمودن آواز ضرورت ست وآں بہ بسیارے حروف ومد بود وایں ہر دو در ایا وھیا متحقق است و در ائے وہمزہ ہر دو منتفی و در یا مجرد مد نہ بسیاری حروف بہمیں جہت برائے قریب وبعید ہر دو می باشد وازیں جا ظاہر شد کہ ای برائے قریب وہمزہ برائے اقرب باشد ۱۲ کذا فی تکملہ عبد الحکیم۔

۲ قولہ نعم در وچہار لغت ست فتح نون وعین، وفتح نون وکسر عین وفتح نون وحائے مبدلہ از عین مثل نحم وکسر نون بمتابعت کسرۂ عین واول شائع است ۱۲ منہل ۳ قولہ بلیٰ معنی آں تو پروردگار ماہستی بسیارے از مفسرین گفتند کہ اگر نعم گفتندے کافر گردیدندے زیرا کہ نعم برائے ثابت کردن مضمون کلام سابق می آید وآں اینجا نفی پروردگار ست ۱۲ منہل بزیادۃ۔

۴ قولہ ای للاثبات بعد الاستفہام بعضے بآں رفتہ اند کہ برائے تصدیق خبر نیز آید ونزد ابن مالک بمعنی نعم وایں مخالف چیز لیست کہ مصنف رحمہ اللہ وابن حاجب آن ذکر نمودہ ۱۲۔

۵ قولہ ای واللہ وجاء ای اللہ بحذف حرف القسم ونصب اللہ الا اذا کان قبلہ ہاء التنبیہ فح مجرور لاغیر اے ہا اللہ ذا وہرگاہ ہاء تنبیہ بر آں نباشد دراں سہ وجہ است اول حذف یا بجہت التقاء ساکنین دوم فتح یا برائے دفع اجتماع ساکنین وخفت سوم جمع میان دو ساکن برائے محافظت حرف ایجاب از حذف آخر وتحریک آں ۱۲ درایہ۔

۶ قولہ حروف الزیادۃ چوں ایں حروف گاہے زائدہ ہم می آیند یعنی چوں خواہند کہ حرفے را در کلام زائدہ آرند ازیں حروف بیارند لہذا بایں اسم موسوم شدند نہ ایں کہ مدام زائدہ باشند ومعنی زائدہ بودن اینہا ایں کہ اصل معنی بدون ذکر اینہا مختل نمی شود نہ ایں کہ در ذکر ایشاں ہیچ فائدہ نیست بلکہ در کلام عرب برائے اینہا فائدہ لفظی ومعنوی ہر دو متحقق ست فائدہ معنوی تاکید معنی باشد چنانکہ در من استغراقیہ وحرف ما در خبر ما ولیس یا سوائے آں وفائدہ لفظی فصاحت وتزئین لفظ واستقامت وزن شعر وحسن سجع وغیرہ باشد وخالی بودن اینہا از ہر دو فائدہ جائز نیست ورنہ عبث وبے کار باشند وایں در کلام فصحاء خصوصاً در کلام خالق ارض وسماء ناروا بودہ باشد ۱۲ درایہ۔ ع ای جمیع حروف النداء۔

وَاَنْ وَمَا وَلَا وَمِنْ وَالْبَاءُ وَاللَّامُ فَاِنْ تُزَادُ مَعَ مَا النَّافِيَةِ نَحْوُ مَا اِنْ زَيْدٌ قَائِمٌ وَمَعَ مَا الْمَصْدَرِيَّةِ

زيادة حاصلة مع الخ — قليلا ۱۲ — بفتح ہمزہ ونون ساکن ۱۲

نَحْوُ انْتَظِرْ مَا اِنْ يَجْلِسُ الْاَمِيْرُ وَمَعَ لَمَّا نَحْوُ لَمَّا اِنْ جَلَسْتَ جَلَسْتُ وَاَنْ تُزَادُ مَعَ لَمَّا كَقَوْلِهٖ

الحينية ۱۲ — اى مدة جلوس الامير ۱۲ — فتحا وكسرا والفتح اشهر ۱۲ رضى — بفتح الهمزة وسكون النون ۱۲

تَعَالٰى فَلَمَّا اَنْ جَاءَ الْبَشِيْرُ وَبَيْنَ لَوْ وَالْقَسَمِ الْمُتَقَدِّمِ عَلَيْهَا نَحْوُ وَاللّٰهِ اَنْ لَوْ قُمْتَ قُمْتُ وَمَا

بين ۱۲ — قليلا ۱۲

تُزَادُ مَعَ اِذَا وَمَتٰى وَاَيٍّ وَاَنّٰى وَاَيْنَ وَاِنْ شَرْطِيَّاتٍ كَمَا تَقُوْلُ اِذَا مَا صُمْتَ صُمْتُ وَكَذَا الْبَوَاقِيْ

اى حال كون ہذه الكلمات ادوات الشرط ۱۲

وَبَعْدَ بَعْضِ حُرُوْفِ الْجَرِّ نَحْوُ قَوْلِهٖ تَعَالٰى فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ وَعَمَّا قَلِيْلٍ لَّيُصْبِحُنَّ نَادِمِيْنَ وَمِمَّا

پس بسبب مہربانی از خدا ۱۲ فتح — بعد اندک زمانے پشیمان — خواہند شد ۱۲

خَطِيْئٰتِهِمْ اُغْرِقُوْا فَاُدْخِلُوْا نَارًا وَزَيْدٌ صَدِيْقِيْ كَمَا اَنَّ عَمْرًا اَخِيْ وَلَا تُزَادُ مَعَ الْوَاوِ بَعْدَ النَّفْيِ

الكائنة ۱۲ — اى لفظ لا ۱۲ — للعطف ۱۲

نَحْوُ مَا جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَلَا عَمْرٌو وَبَعْدَ اَنِ الْمَصْدَرِيَّةِ نَحْوُ قَوْلِهٖ تَعَالٰى مَا مَنَعَكَ اَنْ لَّا تَسْجُدَ

کدام چیز منع کرد ترا از سجدہ کردن ۱۲

۱؎ قوله مع ما النافية یعنی ان مکسورہ مخففہ بعد مائے نافیہ برائے تاکید نفی اکثر زیادہ آید و بر فعل و اسم ہر دو داخل می شود مثال اسم در متن مذکور و مثال فعل قول حسان رضؓ شعر ع؎ ما ان مدحت محمدا بمقالتی ✦ لکن مدحت مقالتی بمحمد ✦ وانچہ بعضے گفتند کہ ان نافیہ است برائے تاکید مائے نافیہ بر و در آمدہ است ضعیف است زیرا کہ فراہم آمدن دو حرف اصلی را بیک معنی نحویاں مکروہ میدانند و ازیں جاست کہ ان لزید او یا الرجل را جائز نمی دارند ۱۲ ادرایہ ۲؎ قوله ومع ما المصدرية۔ ای ظرفیۃ و آں بسبیل قلت باشد و ہمچنیں بعد مای اسمیہ مثل ولقد مکنّاہم فیما ان مکناکم فیہ و ہمیں نہج پس الا استفہامیہ مثل الا ان قام زید ۱۲ رضی ۳؎ قوله ومع لما یعنی پس مائے حینیہ زیادت اِن مکسورہ نیز بر سبیل قلت باشد بلکہ زیادت اَن مفتوحہ پس لما مشہور ست ۱۲۔ ع؎ ترجمہ: محمد صلی اللہ علیہ وسلم را بکلام خود مدح نمی کنم بلکہ کلام خود را بمحمد مدح می کنم ۱۲۔

۴؎ قوله وبین لو والقسم وگاہے ان پس کاف زائد آید شعر ویوما توافینا بوجہ مقسم ✦ کان ظبیۃ تعطوا الیٰ ناضر السلم بر تقدیر روایت جر ظبیہ زیرا کہ بر تقدیر رفع ظبیہ ان زائدہ نخواہد بود بلکہ کلمۂ کان مخفف کان مشددہ است ای کانہا ظبیۃ ۱۲۔

۵؎ قوله وکذا البواقی نحو متی ما تخرج اخرج وایّا ما تدعوا فلہ الاسماء الحسنیٰ واینما تجلس اجلس واما ترین واما نذہبن بک واما تخافن ۱۲۔

۶؎ قوله بعض حروف الجر ومابس لفظ غیر ومثل کہ مضاف باشد بسبب قلت زائد آید نحو مثل ما انکم تنطقون ۱۲ منہل۔

۷؎ قوله وبعد النفی ای لفظاً ومعنی مثال اول در کتاب ومثال ثانی غیر المغضوب علیہم ولا الضالین۔ وبعضے گفتند کہ ایں لا بمعنی غیر ست واز حروف زیادت نیست وکلمۂ غیر بمعنی مغائرست نہ برائے ارادۂ نفی ای لا المغضوب علیہم ولا الضالین ۱۲۔

۸؎ قوله بعد ان المصدرية ای اَن ناصب فعل مضارع نہ اَن مخففہ از مثقلہ زیرا کہ پس او زائد نمی باشد ۱۲ عبد الرحمٰن۔

ع؎ پس ہرگاہ آمد بشارت دہندہ وخبر دہندہ ۱۲۔

ع؎ وبسبب گناہان خود غرق کردہ شد ایشاں را پس آوردہ شد ایشاں را در آتش ۱۲۔ فتح الرحمٰن۔

وقبل القسم کقولہ تعالیٰ لَآ اُقسِمُ بِھٰذَا البَلَدِ بمعنیٰ اقسم واَمّا مِنُ والباءُ واللامُ فقد
اى قبل فعل القسم ۱۲ سوگند می گورم بایں شہر ۱۲

مرّ ذکرُھا فی حروف الجرّ فلا نعیدُھا فصلٌ حرفا التفسیر اَیْ واَنْ فاَیْ کقولہ تعالیٰ
اى فى ذکر زیادتہا ۱۲ ثامن ۱۲ نون تثنیہ باضافت ساقط شد ۱۲ بفتح ہمزہ وسکون نون ۱۲

واسْئَلِ القَریۃَ ای اھلَ القریۃِ کاَنّکَ تُفسّرہٗ اھلَ القریۃ واَنْ انما یفسّرُ بھا فعلٌ بمعنی

القول کقولہٖ تعالیٰ وَنَادَیْنٰہُ اَنْ یّآ اِبرٰھِیْمُ فلا یقال قلت لہٗ اَنِ اکتُبْ اذ ھو لفظُ القولِ لامعناہ
آواز دادیم ابراہیم راکہ اے ابراہیم ۱۲ ای صریح

---

۱ قولہ قبل القسم ای قبل فعل القسم علی قلۃ و بیشتر در سوگندے کہ جواب او نفی است زیادت لا اکثر باشد مثل لا واللہ لا افعل ۱۲۔

۲ قولہ لا اقسم آہ این مذہب جماعتی ست من بعد در غرض زیادت اختلاف کردند بعضے گفتند کہ زیادت لا برائے تمہید نفی جواب قسم باشد وایں راست نیست چہ گاہے جواب مثبت ہم مے باشد مثل لقد خلقنا الانسان فی کبد و بعضے گفتند کہ برائے مجرد تاکید زیادہ شد وایں ہم مردود است زیراکہ زیادت لا برائے تاکید در وسط کلام مے باشد نہ بر صدر و مذہب جماعتے دیگر این کہ لا نافیہ است پس بعضے گفتند کہ منفی اقسم است بنا بریں کہ اخبار ست نہ انشا یعنی بہ بزرگی وصف نمی نمایم بسبب سوگند خوردن باو چراکہ او با عظام مافوق ازیں مستحق ست گفت ایں را صاحب کشاف و بعضے گفتند کہ منفی شئے متقدم ست وآں انکار باشد ای امر چناں نیست من بعد بقسم استیناف کردند کذا فی المنہل۔

۳ قولہ بمعنی اقسم از زیادت لا بر سر قسم مقصود تنبیہ است بایں معنی کہ قصہ بنہجے ظاہر ست کہ از قسم استغنا دارد ۱۲ درایہ۔

۴ قولہ فلا نعیدھا چوں زیادت من وما ولام بسیار بود و زیادت کاف کم لہذا مصنف رح زیادت کاف را مذکور نساخت وما ئے کافہ وما ئے حیثما و اذاما اگرچہ از حروف زوائد ہستند لیکن چونکہ تاثیرے در کلام دارند یعنی بچیزے کہ لاحق شوند او را از مقتضائے او باز میدارند چنانکہ حروف مشبہ بفعل را مثلاً از عمل وحیث واذا را از اضافت لہذا در حروف زیادت شمردہ نشدند ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ حرفا التفسیر آہ۔ بدانکہ فیما بین ای وان فرق ست ای مفسر مفرد وجملہ ہر دو بود مثال مفرد در متن ومثال جملہ مثل قطع رزقہٗ ای مات وان مجرد مفعول مقدر لفظی را تفسیر کند کہ دال بر معنی قول ومؤدی معنی او باشد مثل نَادَیْنٰہُ اَنْ یَّا اِبْرٰھِیْمُ پس یا ابراہیم تفسیر مفعول مقدر نادیناہ است ای نادیناہُ بلفظ ھو قولنا یا ابراہیم وَمَا قُلْتُ لَھُمْ اِلَّا مَا اَمَرْتَنِیْ بِہٖ اَنِ اعْبُدُوا اللہَ پس ان اعبدوا اللہ تفسیر ضمیر مجرور بہ است و تفسیر ما امرتنی نیست زیراکہ او مفعول صریح فعل ست وگاہے مفعول بہ ظاہر را تفسیر کند مثل اِذْ اَوْحَیْنَا اِلٰی اُمِّکَ مَا یُوْحٰی اَنِ اقْذِفِیْہِ۔ پس اَنِ اقذفیہ تفسیر مایوحیٰ باشد وآں مفعول ظاہر اَوْحَیْنَا است ۱۲ رضی۔

۶ قولہ بمعنی القول یعنی قولے کہ مثل مظروف در ظرف وعدم انفکاک او از معنی قول مقرر باشد مثل مشتقات لفظ امر وندا وکتابت وغیرہ مثل امرتہ، ان اقم وکتبت الیہ ان اکرم ونادیناہ ان یا ابراہیم واَوْحَیْنَا اِلٰی اُمِّکَ مَا یُوْحٰی اَنِ اقْذِفِیْہِ پس صریح قول وچیزے را کہ در معنی قول نیست بان تفسیر نخواہند نمود ۱۲۔

فصل حروف[1] المصدر ثلثة ما وأنْ وأنَّ فالأوليان للجملة[2] الفعلية كقوله تعالى وضاقت

تاسع ۱۲ — بعضے کے ولو را نیز افزودہ اند ۱۲ — و بہمزہ مفتوحہ و نون مشددہ ۱۲ — وتنگ شد

عليهم الأرض بما رحبت اى برحبها وقول الشاعر يسر[3] المرء ما ذهب الليالى ٭ وكان

بر آنہا — زمین — باکشادگی خود ۱۲ — فاعل ذہب ۱۲

ذهابهن له ذهابا وأن نحو قوله تعالى فما كان جواب قومه إلا أن قالوا اى قولهم و

پس نبود — جواب قوم او مگر — قول — شان ۱۲

أنَّ للجملة[4] الاسمية نحو علمت أنك قائم اى قيامك **فصل** حروف[5] التحضيض أربعة

فتجعلهما فى حكم المصدر ۱۲ — عاشر — برانگیختن ودرغلانیدن ۱۲

هلا وألا ولولا ولوما لها صدر الكلام ومعناها حض[6] على الفعل إن دخلت على[7]

برانگیختن ۱۲

المضارع نحو هلا تأكل ولوم إن دخلت على الماضى نحو هلا ضربت زيدا وحينئذٍ

چرا نمی خوری ۱۲ — ای نکوہیدن متکلم مخاطب را علی مافات ۱۲ — چرا نہ زدی زید را ۱۲

---

۱ قوله حروف المصدر آه بنا بر مذہب تحقیق چوں ایں حروف صلہ خود را در حکم مصدر می گردانند یعنی باوجود باقی بودن صلہ بر معنی خود احکام مصدر بر جاری می شود لہذا ایں حروف را حروف مصدر نام شد کذا فی عبد الرحمن ۱۲۔

۲ قوله للجملة الفعلية۔ یعنی ما واَن بفتح ہمزہ وتخفیف نون ہر دو برائے جملہ فعلیہ باشند کہ در وفعل متصرف سوائے امر ونہی باشد زیرا کہ اگر آمدن امر ونہی صلہ حرف جائز بودے البتہ در صلہ اِنّ مشددہ و ما و کے نیز جائز شدے و ایں بالاتفاق ناجائز سیبویہ و ابو علی را دریں مسئلہ خلاف ست و مائے مصدری مع صلہ خود در حکم مصدر گردیدہ بہ نیابت ظروف زمان اختصاص دارد دریں ہنگام اکثر صلہ او فعل ماضی بود مثبت باشد خواہ منفی بلم لیکن معنی ہر دو مستقبل خواہد بود و بر قولے صلہ او فعل مضارع آید و نزد سیبویہ صلہ او فعلیہ باشد و نزد غیر او اسمیہ ہم و ہمیں حق ست اگرچہ قلیل ست و صلہ اَن مصدریہ ماضی و مضارع ہر دو آید و از حروف مصدریہ کے است ہرگاہ بر و لام تعلیل باشد و لو نیز ہرگاہ پس فعلے واقع شود کہ معنی تمنی از و مفہوم گردد ۱۲ رضی۔

۳ قوله یسر المرء ما ذہب آہ یسر فعل مضارع معروف از مسرت بمعنی شاد کردن از نصر و مفعولش المرء و ما مصدریہ مع صلہ خود در حکم مصدر گشتہ فاعل شد و ذہب بر وزن فتح از ذہاب بالفتح بمعنی رفتن و گزشتن و لیالی جمع لیل فاعل ذہب و جملہ کان ذہابہن لہ ذہابا بتقدیر قد حال از المرء خواہ از لیالی ترجمہ۔ شادمی کند مرد را گذشتن شبہا حالانکہ بتحقیق گذشتن شبہا برائے او گزشتن اوست یعنی گذشتن عمر اوست اے شبہا بعیش و سرور مے گذارند و غافل ازیں کہ ایں گذشتن شبہا بعینہ گذشتن عمر اوست و بموافق ہمیں مضمون شاعری بنظم آوردہ شعر شب و روز در عیش و عشرت گذاری ٭ تو غافل بخسپی و عمرت گذاری ۱۲۔

۴ قوله وان للجملة الاسمية چون مثقلہ بدون مائے کافہ باشد و ہرگاہ مخففہ بود یا بد و مائے کافہ لاحق شود بر جملہ فعلیہ نیز آید ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

۵ قوله حروف التحضيض۔ بعضے گفتند کہ مناسب چناں بود کہ وقت آمدن اینہا بر مضارع بحروف تحضیض موسوم می شدند و زمان دخول بر ماضی بحروف لوم و توبیخ ای بار خدایا شاید باعتبار تغلیب علی الاطلاق بحروف تحضیض نامیدہ شدند ۱۲۔

۶ قوله حض ای برانگیختن مخاطب بر فعل آیندہ و طلب متکلم از مخاطب فعل را کذا فی عبد الرحمن ۱۲۔

۷ قوله علی المضارع بریں تقدیر مضارع در حکم امر باشد پس حاصل معنی ہلا تاکل بخور خواہد بود ۱۲ عبد الرحمن۔ ع ای الحروف التی تجعل الجملة فی حکم المصدر فالاضافة بادنی ملابسة ۱۲ ع مصدر رحب بضم الراء علی وزن کرم معناه الاتساع ۱۲۔ للحه وتندیم نحو ہلا قرأت القرآن ۱۲۔

لا تكون تحضيضاً الا باعتبار ما فات ولا تدخل[1] الا على الفعل كما مرّ وان وقع بعدها

اسمٌ فباضمار فعلٍ كما تقول لمن ضرب قوماً هلّا زيداً اي هلّا ضربتَ زيداً وجميعها

مركبة جزؤها الثاني حرف النفي والاول حرف الشرط او الاستفهام او حرف المصدر

الجزء ١٢ — في بعضها مثل لولا ولوما ١٢ — في بعضها مثل هلا ١٢

وللولا[2] معنىً اٰخر هو امتناع الجملة الثانية لوجود الجملة الاولى نحو لولا[3] عليٌّ لهلك عمرو

في بعضها مثل الا ١٢

حينئذٍ تحتاج الى الجملتين اولهما اسمية ابداً **فصل** حرف التوقّع قد[4] وهي في الماضي

حاوي عشر ١٢ — للتعيين ١٢

لتقريب الماضي الى[5] الحال نحو قد ركب الامير اي قُبيل هذا ولاجل ذلك سمّيت

حرف التقريب ايضاً ولهذا[6] تلزم الماضي ليصلح[7] ان يقع حالاً وقد تجيء للتاكيد اذا كان

علیه قد ١٢ ما دخل — مجرد از تقریب ١٢ — ای قد ١٢

جواباً لمن يسأل هل قام زيد تقول قد قام زيد و في[8] المضارع للتقليل نحو انّ الكذوب

فعول بوزن صیغهٔ واحد بفتح کاف ١٢ — معطوف بر قول او فی الماضی ١٢ — مجیباً له ١٢ — ویقول ١٢

ك١ قوله ولا تدخل الا على الفعل وگاہے جملہ اسمیہ نیز وقت ضرورت می آید۔ شعر یقولون لیلی ارسلت بشفاعة + الیّ فهلّا نفسُ لیلی شفیعُها ١٢۔

ك٢ قوله وللولا معنی الخ وفرق دریں لولا ولولا تحضیضیہ اینکہ ثانی بریک جملہ تمام شود واول بر دو جملہ رود ١٢ درایہ۔

ك٣ قوله لولا علیّ لهلک عمر الخ بعضے گفتہ اند کہ حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ بسنگسار نمودن زن حاملہ بعلت زنا حکم نمودہ بودند۔ حضرت علی کرم اللہ وجہہ، فرمودند کہ اگرچہ زن عاصی است اما بچہ، درشکم بری ست پس حضرت عمر رضی اللہ عنہ ایں قول ارشاد فرمودند ١٢۔

ك٤ قوله قد دریں حرف معنی تحقیق متحقق ست خواہ بر ماضی داخل شود خواہ بر مضارع وچوں بایں حرف خبر دہند بکسیکہ متوقع اخبار ست لہذا حرف توقع نام گذاشتند ١٢۔ ك٥ قوله الی الحال اے مع التوقع بمعنی مصدر ماضی متوقع برائے مخاطب وو قوع او قریب بود مثل قول تو برائے کسے کہ متوقع سواری امیر بود قد رکب الامیر ای بتحقیق حاصل شد عنقریب چیزے کہ توقع او مے داشتی واز یں قبیل است قول مکبّر قد قامت الصلوٰة ودریں قول سہ معنی مجتمع شدند تحقیق وتوقع وتقریب وگاہے برائے مجرد تحقیق وتقریب بود بغیر توقع چنانکہ گوئی قد رکب الامیر برائے کسے کہ متوقع سواریٔ امیر نباشد ١٢۔

ك٦ قوله تلزم الماضی آہ بر ماضی غیر متصرف مثل نعم وبئس ولیس نمی آید زیرا کہ اینہا معنی ماضی ندارند تا قد معنی آں را بحال قریب گرداند ١٢ رضی۔

ك٧ قوله لیصلح ان یقع حالاً زیرا کہ ماضی کہ حال آید بر زمان عامل سابق بود مثل جاءنی زید قد رکب ابوہ واختلاف حال وعامل از روئے زمانہ ممنوع ست لہذا قد مقرب سوئے حال ضروری شد کہ قریب زمان عامل شود وقریب شئے درحکم آں شئے باشد ١٢ درایہ۔

ك٨ قوله وفی المضارع ای مضارع مجرد از نواصب وجوازم وحرف تنفیس یعنی سین وسوف دریں ہنگام تقلیل بجانب تحقیق در استعمال اکثر منسوب میگردد پس معنی انّ الکذوب آہ بالتحقیق صدق ازو صادر می شود اگرچہ قلیل باشد ١٢ رضی۔ عے زیرا کہ تخصیص بر فعل باشد نہ غیر ١٢۔ عے ای لفظاً وتقدیراً کما اشار الیه بقوله وان وقع الخ للعے ای بسبب اینکہ قد برائے تقریب ماضی بحال ست ١٢ عے ای بسبب اینکہ قد برائے تقریب ماضی است ١٢۔

قد يصدق وان الجواد قد يبخل وقد تجئ[1] للتحقيق كقوله تعالى قَدْ يَعْلَمُ اللّٰهُ الْمُعَوِّقِيْنَ و يجوز الفصل بينها وبين الفعل بالقسم نحو قد واللهِ احسنتَ وقد يحذف الفعل بعد قد عند القرينة كقول الشاعر **شعر**

اَفِدَ الترحّلُ غيرَ اَنَّ رِكابنا ؎ لَمَّا تزُل[2] برِحالِنا وكأن قدِن

بمعنى قرب ۱۲

اى وكأن قد زالت

فصل

ثاني عشر ۱۲ طلب فهم ۱۲

حرفا الاستفهام الهمزة وهل لهما صدر الكلام[3] وقد يدخلان[4] على الجملة اسمية كانت نحو ازيدٌ قائم او فعلية نحو هل قام زيدٌ ودخولهما على الفعلية اكثر اذ الاستفهام بالفعل اولى وقد تدخل الهمزة[5] في مواضع[6] لا يجوز دخول

اے من الاسم ۱۲ — من الكلام التى ۱۲

---

[1] قوله وقد تجئ آه يعنى مجرد از معنى تقليل ودر موضع مدح برائے تكثير هم مستعمل مى شود چنانكه در كريمه قد يعلم آه معنى تحقيق وتكثير هر دو راست مى آيد كذا فى الرضى۔

[2] قوله افد الترحل آه اين شعر در بحر كامل از قصيده داليه نابغه ذُبيانى بضم ذال معجمه ويا كسر او ونامش زياد بن معاويه ويرد خول تنوين ترنم بر حرف نيز استدلالے دارد ليكن در ينجا مقصود نيست اَفِدَ بر وزن سمع بمعنى نزديك شد وترحل بمعنى كوچ كردن فاعل وغير بمعنى الاركاب بالكسر شتران كه برآں سفر كرده شود واحد ندارد يا واحد او راحله است كه از لفظ او نيست وآں اسم انّ لمّا حرف نفى از جوازم فعل مضارع تزل اصلش تزول مثل لم يقل واو افتاد زالت الخيل بركبانها برخاستند وكوچ كردند ولما تزل برحالنا جمله خبر آں و درحال جمع رحل بمعنى پالان وكأن مخفف كانّ مشدّد ملغى گويا اسمش ضمير واحد مؤنث غائب راجع بجانب ركاب محذوف وقد زالت خبر او معنى نزديك شد كوچ مگر شتران ما كه برآں سفرے كرديم كوچ نه كرده اند بپالانهائے ما گويا شان اينكه بتحقيق قريب ست كه كوچ كنند بسبب عزم ما بر سفر ۱۲ شواهد عينى۔

[3] قوله لهما صدر الكلام بسبب دلالت اينها بر نوعے از كلام كه استفهام باشد تا از اول امر معلوم شود كه كلام از فلاں نوع ست وبهمين جهت ما قبل اينها در ما بعد اينها عامل نخواهد بود ونه بالعكس كذا فى المنهل مع زياده ۱۲ درايه۔

[4] قوله وقد يدخلان على الجملة آه همزه بر جملهٔ اسميه در آيد خبر او فعل باشد يا اسم وهل بر جمله اسميه كه خبرش فعل باشد نمى رود مثل هل زيد قام مگر بسبيل شذوذ زيرا كه هل باعتبار اصل بمعنى قد باشد چنانكه در كريمه بر اصل خود آمده است قال الله تعالى هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ اى قد اتے وهر جا كه مراعات حال اصلى ممكن باشد ترکش قبيح بود لهذا لازم كه در كريمه موصوفه بمعنى قد باشد ۱۲۔

[5] قوله وقد تدخل الهمزة آه هل از همزه بده وجه فرق دارد (۱) اختصاص بتصديق (۲) اختصاص بايجاب (۳) اختصاص باستقبال (۴) بعدم دخول بر شرط (۵) بعدم دخول بر اِنّ (۶) نيامدن او بر اسميه كه پس او فعل باشد (۷) آمدن او بعد واو عاطفه نه قبل او (۸) آمدن او بعد ام (۹) ارادت نفى از استفهام (۱۰) آمدن او بمعنى قد بغير معنى استفهام بخلاف همزه كذا فى المغنى ۱۲ عبد الحكيم

[6] قوله فى المواضع وآں چهار باشد (۱) اينكه همزه بر اسم آيد با وجود بودن فعل بخلاف هل نحو ازيداً آه (۲) همزه برائے انكار مستعمل مے شود مثل اتضرب الخ (۳) يا ام متصله مستعمل شود مثل ازيد الخ (۴) بر حرف عطف در آيد مثل اومن كان الخ وهل وقتے كه بمعنى همزه باشد بر حرف عطف آيد وبس

عه هر آئينه خدا مى داند باز دارندگان را ۱۲ فتح الرحمن۔ لله اى كان الشان انها ذهبت برحالنا لصحة عزمنا على الارتحال ۱۲۔ لله اصله قد ويروى قدن وهو شاهد على دخول تنو الترنم فى الحروف ۱۲۔

هَلْ فيها نحو ازيدًا ضربت واتضرب زيدًا وهو اخوك وازيدٌ عندك ام عمرو وأَوَمَن
كان وافمن كان واثمّ اذا ما وقع ولا تستعمل هَلْ في هٰذه[1] المواضع وههنا[2] بحث فصل
ثالث عشر ۱۲
حروف الشرط انْ ولو واَمّا لها صدر الكلام ويدخل كل واحد منها على الجملتين
بكسر ہمزہ ونون ساکن ۱۲ بفتح ہمزہ وتشدید میم ۱۲
اسميتين[3] كانتا او فعليتين او مختلفتين فانْ[4] للاستقبال وان دخلت على الماضى نحو ان
متصلہ ۱۲
زرتني اكرمتك ولو للماضى وان دخلت على المضارع نحو لو تزورني اكرمتك ويلزمهما
وصلیہ ۱۲
الفعل كما مرّ او تقديرًا نحو ان انت زائرى[ع] فانا اكرمك **واعلم** انّ انْ لا تستعمل الّا في

---

[1] قولہ فی ہذہ المواضع۔ ای مواضع مذکور چہارگانہ آما درصورت اول پس بجہت اینکہ ہل باعتبار اصل بمعنی قد باشد کہ اختصاص بفعل دارد و چوں در استفہام آید قبل او ہمزہ مقدر باشد چنانکہ تقدیر ہل خرج زید اہل خرج زید باشد ہمزہ را بسبب کثرت آمدن ہل در استفہام حذف کردند پس ہل چوں فعل را در تحت خود ببیند معنی اصلی خود را کہ معنی قد باشد یاد میکند چہ باوجود امکان معنی اصلی ترکش قبیح بود و در صورت ثانیہ در حقیقت مستفہم عنہ محذوف ست زیرا کہ اصل اتضرب زیدًا وہو اخوک اترضی بضربک زیدًا وہو اخوک و ہمزہ در استفہام اصل ست نہ ہل لہذا حذف پس ہمزہ جائز بود نہ پس ہل کہ او ضعیف ست و در صورت ثالثہ ہرگاہ استفہام یکے از دو امر مقصود باشد مستفہم عنہ متعدد گشت پس استعمال ہمزہ کہ اصل واقوی باشد در استفہام انسب والیق بود بخلاف ہل و ہل با ام منقطعہ در آید و مستفہم عنہ در صورت ام منقطعہ متعدد نباشد زیرا کہ ام منقطعہ برائے اضراب باشد از سوال اول و استیناف سوال دیگر بہ ہل مقدر مع ہمزہ پس تقدیر ہل زید عندک ام عمرو ہل اعندک عمرو باشد و در صورت رابعہ چوں ہل فرع ہمزہ است لہذا تصرف ہمزہ کہ تقدیم بر حروف عاطفہ باشد در و نخواہند کرد بلکہ از حروف عاطفہ مؤخر خواہد آمد کذا فی الشرح ۱۲۔

[2] قولہ وہہنا بحث یعنی دریں جا کلامے و بیانے ست کہ از و اختصاص ہل ببعض مواضع ثابت می شود کہ دراں جا آمدن ہمزہ درست نیست (۱) بر و حروف عطف در آیند بر ہمزہ مثل فَهَلْ اَنْتُمْ شَاكِرُوْنَ و فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفٰسِقُوْنَ (۲) پس ام آید نہ ہمزہ (۳) برائے نفی در اثبات آید نحو قولہ هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ ای لم یثوب (۴) فائدہ نفی بخشد تا اینکہ برائے قصد ایجاب آمدن الا پس او جائز است مثل هَلْ جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ (۵) بر خبر مبتدای کہ پس او باشد با مؤکد نفی در آید مثل ہل زید بقائم ازیں تصرفات عموم ہل از ہمزہ مستفاد مے شود پس ہر یک از دیگرے عام باشد ۱۲ رضی۔

[3] قولہ اسمیتین یعنی ہر دو بحقیقت اسمیہ باشند چنانکہ در آما خواہ بر حسب ظاہر اسمیہ باشند و در حقیقت فعلیہ چنانکہ در وَاِنْ اَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِيْنَ اسْتَجَارَكَ و لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُوْنَ، ای وان استجارک احد و لو تملکون انتم پس ایراد شارح وارد نخواہد شد بایں کہ عبارت مصؒ خالی از خلل نیست زیرا کہ او تصریح کردہ کہ ہر یک از حروف شرط بر جملہ اسمیہ داخل می شود و حال آنکہ آمدن لو و ان بر اسم از کسے بگوش نرسیدہ بلکہ از و احتراز باید کرد چنانکہ ابن حاجب تصریح کردہ و مصنف نیز عنقریب خود گفتہ ویلزمہما الفعل آہ ۱۲۔

[4] قولہ فان للاستقبال الخ و معنی تو لہم ان اکرمتنی الیوم فقد اکرمتک امس ان اکرمتنی الیوم فقد صح الاخبار منی بعد اکرامک الیوم لی بانی اکرمتک امس ۱۲۔

[5] وجہ صدارت ہماں کہ در حروف استفہام مذکور شد ۱۲۔ [ع] تقدیرہ ان کنت زائری فلما حذف الفعل صار الضمیر المتصل منفصلا ۱۲

الامور المشکوکة فلا یقال اٰتیکَ اِنْ طلعتِ الشمس بَلْ یقالُ اٰتیکَ اذا طلعت الشمس
لان طلوع الشمس من الامور الیقینیة ۱۲ بخلاف اذا ۱۲

ولو تدُلُّ علی نفی الجملة الثانیة بسببَ نفی الجملة الاُولٰی کقولہٖ تعالٰی لَوْ کانَ فیہمَا اٰلِہَةٌ اِلَّا اللّٰہُ لَفَسَدَتَا واِذا وقعَ القَسَمُ فی اول الکلام وتقدَّمَ علی الشرط یجبُ ان یکونَ الفعل الذی تدخلُ علیہ حرف الشرط ماضیًا لفظًا نحو واللّٰہِ اِنْ اَتَیْتَنِیْ لَاَکْرَمْتُکَ او معنًی نحو واللّٰہِ اِنْ لَمْ تَاْتِنِیْ لَاَھْجُرْتُکَ وحینئذٍ تکونُ الجملة الثانیة فی اللفظِ جوابًا
بایں طریق کہ لم بر مضارع درآید ۱۲ — کان ۱۲ — ابجار فحش وبیہودہ گفتن ۱۲

للقسم لاجزاءً للشرط فلذٰلکَ وَجبَ فیھَا مَاوَجبَ فِی جواب القَسَم من اللام ونحوھا کمارأیتَ فی المثالینِ اَمَّا اِن وقعَ القسمُ فی وسطِ الکلامِ جازانْ یُعتبَرَ القسمُ بان یکون
ای اللام ۱۲ — بتقدیم الشرط اوغیرہ علیہ ۱۲

۱؎ قولہ لوکان فیہما آہ لو دریں جا بسبب اینکہ تعدد آلہہ منتفی ست بر انتفائے فساد دلالت می نماید واستعمال او دریں معنی بسیار متعارف ست وگاہے برائے اثبات ثانی بر تقدیر وجود عدم اول آید نحو نعم العبد صُہیب لولم یخف اللّٰہ لم یعصہ یعنی نفی عصیان برائے نفی خوف لازم ست چنانکہ بوجود خوف لزوے دارد و مثل لو اہنتنی لاکرمتک اے لاکرامی ایاک ثابت سواء اکرمتنی او اہنتنی ۱۲ درایہ۔

۲؎ یجب ان یکون آہ وجہ وجوب اینکہ چوں بجہت افتادن جواب قسم لو در جزا عمل نہ کرد در شرط ہم بسبب ماضی بودن عمل نہ نماید تا در عدم عمل با حرف قسم لبسازد ۱۲ شرح ہندی۔

۳؎ قولہ لاجزاءً زیرا کہ اگر جملۂ ثانیہ جزائے شرط نیز باشد مجزوم وغیر مجزوم بودن لازم آید وآں محال ست ولیکن از روئے معنی پس آں جواب قسم باشد بجہت بودن یمین براں وجزائے شرط نیز بسبب بودن او مشروط بہ شرط ۱۲ فوائد ضیائیہ۔

۴؎ قولہ ونحوہا مثل اِن ہرگاہ جواب قسم جملہ موجبہ باشد وما ولا مادامیکہ جملہ منفیہ بود ۱۲ درایہ۔

۵؎ قولہ اما ان وقع القسم الخ طریق حصر اینکہ گوئی قسم یا دراول کلام باشد یا در وسط یا در آخر اگر اول باشد اعتبارش واجب گردد وپس او شرط آید یا نہ مثل واللّٰہ ان اتیتنی لاٰتینک وواللّٰہ انی لاٰتیک واگر ثانی باشد یعنی در وسط کلام در صورت تقدم شرط بر قسم اعتبار شرط واجب گردد و اعتبار قسم والغائے او جائز خواہ بر شرط طالب خبر مقدم باشد مثل انا ان اتیتنی فواللّٰہ لاٰتینک وانا ان اتیتنی واللّٰہ آتک یا نہ مثل ان اتیتنی فواللّٰہ لاٰتینک وان اتیتنی واللّٰہ آتک ودر صورت تاخر شرط از یں قسم متوسط اگر قسم را اعتبار کنی شرط را لغو گردانی مثل انا واللّٰہ ان اتیتنی لاٰتینک واگر قسم را لغو گردانی شرط را اعتبار کنی مثل انا واللّٰہ ان تاتنی آتک ودر صورت نبودن شرط پس قسم اگر پس قسم جملہ بود الغائے قسم واعتبار او جائز باشد مثل واللّٰہ لاٰتینک وانا واللّٰہ اٰتیک واگر مفرد بود الغائے قسم واجب گردد مثل انا واللّٰہ قائم واگر ثالث بود یعنی تاخر قسم از کلام بریں تقدیر الغائے قسم واجب ست مثل انا قائم واللّٰہ وان اتیتنی آتک واللّٰہ ۱۲ رضی۔

ع؎ حینئذٍ ای حین اذ کان القسم فی اول الکلام وتقدم علی الشرط ۱۲ عمدة

ﷲ؎ اذ اذ لا تستعمل الا فی الامور المقطوعة وطلوع الشمس منہا ۱۲ للعۃ اگر بودندے در آسمانہا و زمین خدایان چند غیر خدا ہر دو تباہ گشتندے ۱۲۔

ﻫ؎ بسبب ایں کہ جملۂ ثانیہ دریں ہنگام لفظاً جواب قسم باشد نہ جواب شرط ۱۲ شرح۔

الجواب لہ نحوان اتیتنی واللہ لاٰتینک وجاز ان یلغی نحوان تاتنی واللہ اٰتک [1] واَمّا [2]
ای للقسم ۱۲ — وانا واللہ ان اتیتنی آتیک ۱۲

لتفصیل [3] ما ذکر مجملاً نحو الناس سعیدٌ وشقیٌّ اَمّا الذین سعدوا ففی الجنۃ واَمّا الذین
مردمان نیک بخت ہستند وبدبخت لیکن گ نیکہ نیک بخت کردہ شد ندپس در بہشت باشند واما آنانکہ بدبخت

شقوا ففی النار ویجب فی جوابہا الفاء وان یکون الاول سببًا للثانی وان [4] یحذف فعلہا
فاعل ۱۲ — بتاویل مفرد معطوف بر قولہ الفاء ۱۲ درایہ — ای علیہ ۱۲ — الذی دخلت ای فعل

مع ان الشرط لا بد لہ من فعل وذلک لیکون تنبیہًا علی ان المقصود بہا حکم الاسم الواقع
یدخل ہو علیہ ۱۲ — ای وجوب حذف الفعل ۱۲ — من التفصیل ۱۲ ای باما ۱۲

بعدہا نحو اَمّا زیدٌ فمنطلق تقدیرہ مہما یکن من شیءٍ فزیدٌ منطلقٌ فحذف الفعل والجار
الذی ہو الشرط وہو یکن ۱۲

والمجرور واقیم اَمّا مقامہما حتی بقی اَمّا فزید منطلق ولما لم یناسب دخول حرف
وہو من شیء ۱۲

الشرط علی فاء الجزاء نقلوا الفاء الی الجزء الثانی ووضعوا الجزء الاول بین اما والفاء
ای النحاۃ ۱۲ — لئلا یتوالی بین حرفی الشرط والجزاء ۱۲ — وہو منطلق ۱۲

---

[1] قولہ وجاز ان یلغی بجعل الجواب جوابًا للشرط ولم یجب ان یکون الشرط ماضیًا ویصیر القسم ملغی ۱۲ درایہ۔

[2] قولہ اما بفتح ہمزہ وتشدید میم وگاہے برائے ثقل تضعیف میم اول را بیا بدل کنند وایما گویند وآن حرف شرط ست وحرف تفصیل وحرف توکید چنین است در مغنی وتفسیر قاضی ودر رضی اینکہ اما حرف شرط وحرف تفصیل ست وگاہے محذوف می شود واین بسیار وبر قیاس است ہرگاہ پس فا امر یا نہی بود وما قبل او یا بینہا یا بمفسر اینہا منصوب باشد مثل ربک فکبر ۱۲ عبد الحکیم۔

[3] قولہ لتفصیل آہ یعنی برائے تفصیل چیزیکہ متکلم سابقا بطریق اجمال ذکر کردہ یا تفصیل آن چیزکہ در ذہن متکلم مجمل ومخاطب را بواسطہ قرائن معلوم ست می آید دریں ہر دو صورت تکرار اَمّا ضرورست وگاہے برائے استیناف بود بغیر اینکہ بروا جمالے مقدم شدہ باشد دریں صورت تعدد اما لازم نیست مثل فاما الذین فی قلوبہم زیغ فیتبعون ماتشابہ منہ ابتغاء الفتنۃ وابتغاء تاویلہ ومثل اما کہ در اوائل کتب بابعد حمد وصلوۃ مے آید ۱۲ اش۔

[4] قولہ ان یحذف فعلہا یعنی فعل او وجوبا بدو وجہ محذوف میگردد یکے ثقل لفظی دوم غرض معنوی اول چوں اما در اصل برائے تفصیل موضوع ست وتفصیل مقتضی تکرار باشد وتکرار موجب ثقل ست لہذا برائے حصول تخفیف وکثرت استعمال حذف فعل واجب شدہ دوم ارادہ نجات آوردن چیزیکہ بحقیقت در قصد متکلم ملزوم ست بجائے شرط در کلام ملزوم ست نہ در قصد متکلم۔ بیانش اینکہ اصل اَمّا زید فمنطلق مہما یکن من شیءٍ فزید منطلق یعنی در دنیا اگر چیزے واقع بود انطلاق زید واقع خواہد بود وایں جزم بوقوع انطلاق زید ست زیرا کہ حصول انطلاق بحصول چیزے در دنیا لازم شد وما دامیکہ دنیا باقیست حصول چیزے در واز ضروریات است وہرگاہ غرض کلی ازیں ملازمہ میان شرط وجزا لزوم انطلاق برائے زید بود وشرط ای یکن من شیءٍ کہ در کلام ملزوم بود نہ در قصد متکلم محذوف نمودند وملزوم انطلاق کہ برحسب قصد متکلم زید باشد بجائے اوآوردند واز مبتدا بجانب خبر فارا نقل نمودند زیرا کہ مابعد فائے سببیت برائے ماقبل لازم باشد پس غرض کلی کہ لزوم انطلاق برائے زید باشد حاصل شد ۱۲۔

[5] موافق نسخہ موجودہ قدیمہ قلمی واین مثال آیۃ کریمہ نیست بلکہ مضمون اوست ۱۲۔

عوضًا عن الفعل المحذوف ثم ذلك الجزء الاول ان كان صالحا للابتداء[1] فهو مبتدأ
فصار اما زيد فمنطلق ۱۲ · وهو زيد ۱۲ · وآں اسبیکہ پس اما باشد ۱۲

كما مرّ والّا[2] فعامله ما يكون بعد الفاء كاما يوم الجمعة فزيد منطلق فمنطلق[3] عامل في يوم الجمعة
اى مثاله ۱۲ · اى ناصب ۱۲

على الظرفية **فصل** حرف الردع[4] كلا وضعت[5] لزجر المتكلم وردعه عمّا[6] يتكلم به كقوله
رابع عشر ۱۲ · هو الزجر والمنع ۱۲ · اى منعه ۱۲ · لمتكلم ۱۲

تعالى واما[7] اذا ما ابتلاه فقدر عليه رزقه فيقول ربي اهانن كلا اى لا يتكلم بهذا فانه[8]
اى الامر ۱۲

ليس كذلك هذا بعد الخبر وقد تجئ بعد الامر ايضا[9] كما اذا قيل لك اضرب زيدا فقلت كلا اى
اى وضع كلا برائے زجر ۱۲ · ہرگز ۱۲

لا افعل هذا قط وقد تجئ بمعنى حقا[10] كقوله تعالى كلا سوف تعلمون وحينئذ تكون
نفيا لاجابة الضرب الزيد ۱۲ درايه · تحقیق زود خواہند دانست ۱۲ · اى حين اذ كانت بمعنى حقا ۱۲

---

۱ قوله للابتداء یعنی ظرف نباشد کہ آں صلاحیت مبتدا شدن ندارد ۱۲ ۲ قوله والّا اى وان لم يكن ذلك الجزء صالحا للابتداء بان كان ظرفا ۱۲ اد.

۳ قوله فمنطلق عامل فی یوم الجمعة بر مذہب سیبویہ زیرا کہ نزد او تقدیر اما یوم الجمعة آہ مہما یکن من شئ فزید منطلق یوم الجمعة فعل شرط کہ یکن من شئ باشد محذوف گردید واما بجائے مہما آمدہ برائے کراہت توالی حرف شرط وجزء یوم الجمعة بمیان آمد وبر مذہب مبرد یوم الجمعة معمول فعل شرط محذوف ست یعنی یکن پس بریں مذہب تقدیرش مہما یکن من شئ یوم الجمعة فزید منطلق ہرگاہ فعل وجار ومجرور محذوف شد واما بجائے مہما آمد اما یوم الجمعة آہ گردید ومازنی گوید کہ اگر متوسط میان فا واما جائز التقدیم ست از قسم اول باشد مثل مثال مذکور ورنہ از قبیل ثانی مثل اما یوم الجمعة فان زیدا منطلق کہ دریں مثال منطلق عامل یوم الجمعة نمی تواند شد چہ ہر چیزیکہ در تحت انّ بود در ماقبل او عمل نمی کند ۱۲۔

۴ قوله حرف الردع کلا بر مذہب جمہور بسیط ست وابن یعیش گفتہ کہ از کاف تشبیہ ولا مرکب ست برائے خروج از تشبیہ تشدید دادند ۱۲ ح۔

۵ قوله وضعت لزجر المتکلم سیبویہ واکثرے از نحات بر آنند کہ معنی کلا ردع وزجر ست وورائے ایں معنی معنی دیگر ندارد ودیگراں بر آنند کہ معنی ردع وزجر در مستمر نیست زیرا کہ در کریمہ یوم یقوم الناس لرب العلمین۔ کلا بمعنی ردع وزجر صحیح نیست در تعین معنی آں اختلاف کردند۔ بعضے گفتند بمعنی حقا وبعضے بمعنی ای ونعم پس کلا بمنزلہ ہر دو از حروف ایجاب است وبعضے گفتند بمعنی سوف وظاہر این است کہ ایں ہمہ معانی مجازیہ اند بمعاونت قرائن مقام براینہا کلا محمول می شود پس مذہب سیبویہ واکثر نحات را قادح نخواہند بود زیرا کہ کلام شان در معنی حقیقی است ۱۲ عبد الرحمن ۶ قوله عما یعنی کسے کہ گوید برائے تو فلانؓ یبغضک خواہی گفت کلا یعنی چناں نیست از روئے ممانعت وتنبیہ بر خطا ۱۲ درایہ

۷ قوله واما چوں امتحان کندش پس تنگ سازد بروے رزق ویرا گوید پروردگار من حقارت کرد مرا نے ۱۲ فتح۔

۸ قوله فانہ لیس کذلک یعنی امر چناں نیست زیرا کہ رزاق حکیم گاہے برا ہانت کردہائے خود یعنی کفار بمقتضائے حکمت بالغہ در دنیا وسعت رزق می فرماید وگاہے برا کرام فرمودہائے خود یعنی انبیاء وصالحین عسرت وتنگی مے نماید ۱۲۔

۹ قوله ایضا کما جاءت بعد الخبر تکون لنفی الاجابة کما اذا الٰی آخرہ ۱۲ درایہ۔

۱۰ قوله بمعنی حقا والمقصود منہ تحقیق معنی الجملة مثل انّ کقوله الٰی آخرہ ۱۲ درایہ۔

اسمًا يبنى لكونه[1] مشابهًا لِکلاحرفًا وقيل تكون حرفًا ايضًا بمعنى انّ[2] لتحقيق الجملة نحو كلّا
لاحرفا ۱۲ قائله الكسائی ومن تابعه ۱۲

انّ الانسان ليطغٰى بمعنى انّ فصل تاء[3] التانيث الساكنة تلحق الماضى لتدلّ على تانيث
حقا ہر آئینہ آدمی از حد مے گزرد ۱۲ فتح خامس عشر ۱۲ دون المتحركة لاختصاصها بالاسم ۱۲

ما اُسند اليه الفعل نحو ضربت هند وقد[4] عرفت مواضع وجوب الحاقها واذا لقيها
فاعل باشد یا نائب فاعل ۱۲ وجواز الحاقها فی فصل الفاعل ۱۲

ساكن بعدها وجب تحريكها بالكسر لانّ الساكن اذا حرّك حرّك بالكسر نحو قدقامت
واقع ۱۲ لا بالضم والفتح ۱۲

الصلوة وحركتها لا توجب ردّ ما حذف لاجل سكونها فلا يقال رماتِ المرأة لانّ
ای حرف ۱۲ بل يقال رمت المرأة ۱۲ برد الالف المحذوفة بالتقاء الساكنين ۱۲

حركتها عارضيّة واقعة لرفع التقاء[5] الساكنين فقولهم المرأتان رماتا ضعيف واما
دائما توجب حركتها رد المحذوف لان آه ۱۲ ای العرب ۱۲ واذا كان كذلك ۱۲ برد الالف محذوفة ۱۲

---

[1] قوله لكونه مشابها لِکلاحرفا ای لفظاً ومعنی مشابہت لفظی ظاہر ست واما مشابہت معنوی بیانش اینکہ زجراز نقیض چیزے بود کہ حقیقت اوازاعتقاد منفک نمی شود زیراکہ بیانِ حقیقت چیزے گاہے برائے زجراز نقیض او مے باشد وبالعکس پس فیما بین ہر دو معنی یعنی زجر و حقیقت باین اعتبار ملازمت ست ۱۲ عبد الرحمن [2] قوله انّ من الحروف المشبهة بالفعل المفيدة لتحقيق معنى الجملة ۱۲ درایہ۔

[3] قوله تاء التانيث الساكنة ای نہ متحرکہ زیراکہ متحرکہ باسم اختصاص دارد ومراد بسکون تا این کہ ساکن دراصل بود اگرچہ در بعض مقام بسبب کدامے عارض متحرک گردد مثل قامتا کہ تائے او بالتقائے ساکنین متحرک گشتہ وقیاس چناں بود کہ ایں تا بمسند الیہ لاحق شدی۔ زیراکہ ادمؤنث است نہ بفعل کہ مسند می باشد لیکن ایں تا بماضی کہ مسند ست لاحق می شود زیراکہ اصل در اسناد میان فعل وفاعل اتصال است واین اتصال بجہت احتیاج فعل بجانب فاعل ست زیراکہ فاعل مثل جزو فعل می باشد وبہمیں جہت در ضربت بتائے متحرکہ کہ لام کلمہ ساکن شد تا در چیزیکہ مثل کلمۂ واحد است توالی چہار متحرک لازم نیاید ۱۲ رضی۔

[4] قوله وقد عرفت مواضع وجوب الٰی آخرہ یعنی بتحقیق شناختی مقامات وجوب الحاق تاء تانیث در بحث فاعل واز مواضع مافوق الواحد مراد ست نہ منتہی الجموع زیراکہ وجوب الحاق تا از دو موضع بیش نیست وآں ہر دو موضع اینکہ ہرگاہ فاعل اسم ظاہر مؤنث حقیقی باشد یا ضمیر مطلق مؤنث یعنی خواہ حقیقی باشد خواہ لفظی تانیث فعل واجب گردد مثل قالت ہند وہند قالت والحاشیۃ تمت ۱۲۔

[5] قوله التقاء الساكنين وآں یکے تا دوم حرف ساکنے است کہ بتا لاحق شدہ وعارض مثل معدوم باشد پس حرکت عارضی در حکم سکون بود ۱۲ اد۔

ع۔ كما اذا لم يكن بمعنى حقا كائنا بمعنى الٰى آخره ۱۲

ع۔ او تنزيلا كما فی الجموع المنزلة منزلة المؤنث ۱۲

ع۔ لاجل دفع التقاء الساكنين ۱۲۔

ع۔ على صيغة المعروف والمجهول معاً

الحاقُ[1] علامةِ التثنيةِ وجمعِ المذكرِ[2] وجمعِ[3] المؤنثِ فضعيفٌ فلا يقال قاما الزيدانِ وقاموا

بالحاق الف در تثنیہ ۱۲ — اذا کان الفاعل ظاہرا — بالحاق واو در جمع مذکر ۱۲

الزيدونَ وقُمْنَ النساءُ وبتقديرِ[4] الالحاقِ لا تكون الضمائرَ لئلّا يلزمَ الاضمارُ قبلَ الذكر

بالحاق نون در جمع مؤنث ۱۲ — تلک العلامات ۱۲ — ای اضمار الفاعل ۱۲

بل علاماتٍ[5] دالّةٍ على احوالِ الفاعلِ كتاءِ[6] التانيث **فصل** التنوينُ[7] نونٌ ساكنةٌ[8] تتبع

تکون ۱۲ — من اول الامر اذا الحقت بالفعل ۱۲ — الساکنۃ ۱۲ — سادس عشر ۱۲ — فی اصل الوضع ۱۲

حركةَ آخرِ[9] الكلمةِ لا لتاكيدِ الفعلِ وهي خمسةُ اقسامٍ الاول للتمكنِ[10] وهو ما يدل على ان

۱؎ قولہ واما استیناف ست برائے دفع توہم اینکہ علامت تثنیہ و جمع در الحاق مثل تائے تانیث ست باید کہ برائے آگاہی بر مثنی و مجموع بودن مسند الیہ لاحق شدہ باشد مصنف رح جواب داد کہ ایں الحاق ضعیف ست چراکہ مثنی و مجموع بسوئے ایں علامات محتاج نیستند چہ از الزیدان والزیدون والنساء مثنی و مجموع بودن فاعل معلوم می شود و نیز در صورت الحاق تعدد فاعل و اضمار قبل از ذکر مرجع لازم می آید بخلاف مؤنث مسند الیہ کہ گاہے در و تانیث معنوی باشد و گاہے سماعی لہذا تانیث در جمیع اوقات معلوم نمی شود و در عدم تقیید الحاق بمضارع یا بماضی بجانب عموم حکم اشارت است ای لحوق علامت تثنیہ و جمع ہر چیزیکہ باشد از ماضی و مضارع و صفت ۱۲۔

۲؎ قولہ وجمع المذکر وجمع المؤنث یعنی الحاق علامت تثنیہ و جمع بفعل یا صفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر مثنیٰ یا مجموع بجمع مذکر یا مؤنث باشد ضعیف ست والحاق بفعل و صفت کہ مسند بجانب ضمیر باشد ضعیف نیست والحاق بفعل و صفت کہ مسند بسوئے اسم ظاہر واحد باشد ممنوع ست مثل قاما زید وقاموا زید وقمن امرأۃ و مصنف بقول خود فلا یقال قاما الزیدان آہ بہمیں جانب اشارت کردہ ۱۲ درایہ۔

۳؎ قولہ وجمع المؤنث لیدل علی ان ما اسند الیہ الفعل مثنی او مجموعاً مذکراً او مؤنثاً کالحاق تاء التانیث لذلک ۱۲ درایہ۔

۴؎ قولہ بتقدیر الالحاق لا تکون الضمائر آہ دلالت می کند بر ایں آوردن واو برائے غیر ذوی العقول در مثل اکلونی البراغیث و استعمال نون برائے مردان در مثل یعصرن السلیط اقاربہ تاویل تکلف ست بہ ہمیں جانب و بایں کہ بر تقدیر قول بعلامت ضعیف ثابت ست مصنف رحمہ اللہ تعالی بقول خود علامۃ التثنیۃ والجمع آہ اشارہ فرمود ۱۲ عبد الحکیم۔

۵؎ قولہ علامات دالۃ ایں مذہب سیبویہ است و نزد بعضے ایں حروف مرفوع بنابر فاعلیت اند و ما بعد اینہا بدل از اینہا و بعضی گفتند کہ اینہا مبتدا ہستند و جملہ خبر مقدم ست ۱۲ کذا فی المغنی۔

۶؎ قولہ کتاء التانیث ای الساکنۃ چہ اگر تائے مذکورہ ضمیر بودی چنانکہ تائے متحرکہ ضربت ضمیر ست وقت آمدن فاعل ظاہر حذفش لازم آمدی مثل ضربت ہند ازیں رو معلوم شد کہ تائے ساکنہ حرفے ست کہ در آخر ماضی برائے دلالت بر تانیث فاعل در آمدہ است و بس ۱۲ درایہ۔

۷؎ قولہ التنوین در اصل مصدر نونتہ است ای ادخلتہ نوناً ای در آوردم بر و نون را اکنوں چیزے کہ باو تنوین دادہ شود یعنی نون را تنوین نام نہادند ۱۲ درایہ۔

۸؎ قولہ نون ساکنۃ و بعضے گفتہ اند کہ در لفظ نون ثابت است نہ در خط و آں ساکن بذات خود باشد پس حرکت عارضی او را مضر نخواہد بود مثل عادنِ الاولیٰ ۱۲ کذا فی فوائد الضیائیہ۔

۹؎ قولہ آخر الکلمۃ مراد آخر حرفے ست کہ تکلم براں انتہا پذیرد اکنون تنوین ضاد قاضٍ داخل ماند مراد از کلمہ عام ست ازیں کہ حقیقۃ باشد یا حکماً تا تنوین قائمۃ و بصری را شامل ماند و آخر الاسم نہ گفت تا تنوین ترنم کہ در آخر فعل و اسم ہر دو آید خارج نہ شود ۱۲۔

۱۰؎ قولہ للتمکن۔ مراد از تمکن بودن اسم منصرف ست یا در حکم منصرف پس تنوین غیر منصرف کہ بضرورت و مناسبت می باشد داخل ماند ۱۲۔

ع؎ من کونہ مثنی او مجموعاً مذکراً او مؤنثاً ۱۲ ع؎ ازیں قید از نون خفیفہ احتراز گردید ۱۲ ۱۱؎ ویسمی تنوین الصرف ایضاً لفصلہ بین المنصرف والممتنع ۱۲

الاسم متمکن فی مقتضی الاسمیة ای انہ منصرف ونحو زید ورجل والثانی للتنکیر وھو مایدل علی ان الاسم نکرة نحو صہ ای اسکت سکوتا ما فی وقت ما واما صہ بالسکون فمعناہ اسکت السکوت الآن والثالث للعوض وھو مایکون عوضا عن المضاف الیہ نحو حینئذ وساعتئذ ویومئذ ای حین اذ کان کذا والرابع للمقابلة وھو التنوین الذی فی جمع المؤنث السالم نحو مسلمات وھذہ الاربعة تختص بالاسم والخامس للترنم وھو

(حواشی بین السطور: نسخ ۱۲ — الذی الحق الیہ ہذا التنوین ۱۲ — ای فی حکم المنصرف ۱۲ — ای تنوین ۱۲ — لا معرفة ۱۲ — منونا ۱۲ — غیر منون ۱۲ — الذی تعرف الآن ۱۲ — ای متصلا بالآن ۱۲ — اذا لحقت بالاسم تعاقبھا علی آخر الکلمة ۱۲ — تدخل ۱۲ — جمع مصرع بالکسر بمعنی نیمہ شعر ۱۲)

---

۱ قولہ رجل - وآنچہ بعضے توہم کردہ اند کہ در رجل تنوین تنکیر ست غلط است چہ ہرگاہ رجل را علم کسے گردانند تنوین مذکور بحالہ ماند اگر برائے تنکیر بودے دریں حالت باقی نماندے ۱۲۔

۲ قولہ والثانی للتنکیر نزد بعضے این تنوین بصوت واسم فعل اختصاص دارد مثل صہ ومہ وسیبویہ وتنوین در رُبَّ احمد وابراہیم برائے تنکیر نیست بلکہ برائے تمکن ست زیراکہ اسم منصرف است ومرضی رضی اینکہ بودن تنوین واحد برائے تمکن وتنکیر ممتنع نیست چنانکہ در رجل تمکن و تنکیر ہر دو مجتمع ست وہرگاہ چیزے را با دو نام نہند خاص برائے تمکن باشد ۱۲ درایہ۔

۳ قولہ صہ بغیر السکون منونا صاحب صحاح فرمودہ کہ تنوین صہ برائے فرق است میان وصل و وقف پس از مقتضائے کلام او قسم ششم ثابت می شود ورضی گفتہ کہ تنوین تنکیر خاص بصوت واسم فعل ست مثل صہ وسیبویہ ۱۲ درایہ۔

۴ قولہ حین مضاف سوئے اذ واذ مضاف سوئے جملہ بعد اذ جملہ برائے تخفیف محذوف شد وتنوین عوض جملہ محذوفہ درآمد ۱۲ درایہ۔

۵ قولہ مسلمات فالتنوین فی مسلمات یقابل نون جمع المذکر السالم وہو مسلمون مثلاً ۱۲۔

۶ قولہ تختص بالاسم بخلاف قسم پنجم کہ بر فعل وحرف نیز مے آید مثال حرف شعر افد الترحل الی آخرہ کہ در بحث قد گذشت ۱۲۔

۷ قولہ للترنم - ترنم آواز نیکو سرائیدن وبرگردانیدن آواز ونیکو کردن آواز از تلاوت قرآن - ترجمہ قاموس الخ۔

۸ قولہ وہو الذی یلحق آخر الابیات والمصاریع یعنی تنوین ترنم تنوینے ست کہ در آخر ابیات ومصرعہا برائے تحسین شعر خوانی درآید زیراکہ ترنم در لغت بمعنی سرائیدن وآں حرفے ست کہ بر گردانیدن آواز در بن بینی بسبب آں آسان مے شود وبرگردانیدن آواز در بن بینی از اسباب حسن سرود است پس تنوین ترنم تنوینے ست کہ برائے حاصل کردن حسن سرود لاحق می گردد وایں مذہب ابن یعیش ومختار ابن حاجب نیز در شرح مفصل ہمین ست ونزد غیر ایشاں کہ بعضے از انہا رضی ست وجہ تسمیۂ تنوین ترنم اینکہ او لاحق می شود برائے ترک ترنم نزد بنی تمیم در حرف آخر قافیہ کہ واو یا یا یا الف باشد زیراکہ حروف اطلاق یعنی حروف مذکورہ بجہت درازیٔ آواز در ینہا خود صلاحیت ترنم دارند ہرگاہ اشعار بترک ترنم مقصود شد حروف اطلاق را یعنی حروف مذکورہ را با تنوین کہ خالی از درازیٔ آواز ست بدل نمودند وایں تنوین در آخر فعل نیز می آید چنانکہ در آخر اسم معرف بلام وحرف ۱۲ عبد الحکیم وشرح رضی۔ ع یا عوض اعلال بحذف آید مثل جوارٍ وغواشٍ نزد سیبویہ وجمہور اعلال بحذف شد عوض او تنوین درآید ۱۲ منہل۔ عہ خواہ مفرد باشد خواہ جملہ اول مثل فضلنا بعضہم علٰی بعضٍ وثانی در کتاب۔

الذی یلحق اٰخر الابیات والمصاریع کقول الشاعر **شعر**
جمع بیت بمعنی ہر دو مصرع از شعر ۱۲ صراح

اَقلّی اللّوم عاذل والعتابن ؎ وقولی اِن اَصبتُ لقد اصابن
جزا ۱۲ ـ شرط باعتبار معنی مقدم ۱۲ مقولہ قولی ۱۲

وکقولہٖ ع یا ابتا علّک اوعسا کن ؛ وقد یحذف من العلم اذا کان موصوفا بابن
اے رویہ ۱۲

اوابنۃ مضافا الی علم اٰخر نحو جاءنی زید بن عمرو وھند ابنۃ بکر **فصل** نون التاکید
سابع عشر ۱۲

وھی وُضِعَت لتاکید الامر والمضارع اذا کان فیہ طلب بازاء قد لتاکید الماضی وھی

علی ضربین خفیفۃ ای ساکنۃ ابدا نحو اضربن **وثقیلۃ** ای

مشددۃ مفتوحۃ ابدا ان لم یکن قبلھا الف نحو اضربنّ ومکسورۃ ان
مطلقا ۱۲ ـ وآں ابلغ است در تاکید بہ نسبت خفیفہ ۱۲

۱ـ قولہ اقلی اللوم الخ این شعر از جریر بن عطیہ تمیمی ست اصل العتابا واصابا بودہ وعاذل منادی مرخم حرف ندا محذوف اصلش یا عاذلۃ و لقد اصابن مقولہ قولی ست ترجمہ: اے عاذلہ ملامت وعتاب خود را کہ بر افعال مامی کنی کم کن وتا بلے فرما اگر من در کارے مصیب باشم بگو کہ صواب کرد ۱۲ مسالک بہیہ۔

۲ـ قولہ یا ابتا الخ یا حرف ندا ابتا منادی مضاف سوئے یای متکلم کرتا والف عوض اوست وعلک بمعنی لعلک وعساک معطوف بر و وخبر لعل و عسی محذوف تقدیر عبارت علک تجد رزقا او عساک تجدہ و ایں تنوین مثال ست کہ در آخر مصرع در آید ۱۲ اد۔

۳ـ قولہ وقد یحذف آہ وہر گاہ باشد کہ این تنوین را بجہت التقائے ساکنین متحرک گردانند بکسرہ کہ اصل در تحریک ساکن ست و بضمہ ہم اگر بعد ساکن دوم ضمہ اصلی ست مثل وَعَذَابٍ ارکُضْ ۱۲ مسالک بہیہ۔

۴ـ قولہ نحو جاءنی زید بن آہ وہمچنین قول عرب ہذا فلان بن فلان زیرا کہ ایں کنایت از علم ست بخلاف جاءنی زید ابن عالم وہذا عالم ابن زید و زید ابن عمرو کہ در دو اول میان دو علم نیست و در اخیرا بن صفت نیست بلکہ خبر زید ست ۱۲ مسالک بہیہ بدانکہ چوں ترنم موضوع برائے معنے نیست بلکہ موضوع برائے غرض ترنم وہمچنین دیگر تنوینات مثل تنوین عوض ومقابلہ کہ اول برائے غرض تعویض موضوع ست نہ برائے نفس تعویض وثانی برائے غرض مقابلہ موضوع ست نہ برائے نفس مقابلہ لہذا ایں تنوینات را از حروف شمار کردن خالی از تساہل وتسامح نیست ۱۲ شرح جامی

۵ـ قولہ ابنۃ لفظ ابنۃ در سائر احکام مثل لفظ ابن ست مگر در حذف الف کہ الفش در خط دریں ہنگام ہم باقی ماند تا بہ بنت ملتبس نہ شود مثل قولہ تعالیٰ ومریم ابنت عمران التی احصنت فرجہا ۱۲۔ ۶ـ قولہ ساکنۃ کہ اصل در بنا سکون ست وہمین ست وجہ تقدیم او بر ثقیلہ ونیز بجہت اینکہ جزوے ست از ثقیلہ وجزو بر کل مقدم باشد ۱۲ اد۔ للعہ برائے تخفیف لفظی بحذف تنوین از موصوف وتخفیف لفظی بحذف الف از ابن ۱۲۔

ھ ای النون الذی یفید التاکید بتحصیل المطلوب ۱۲ درایہ۔ عہ لانہ لا یؤکد بہذا النون الا ما کان مطلوبا ۱۲ درایہ۔

كانَ قبلها الفٌ[۴] نحو اضرِبانِّ واضرِبنانِّ وتدخل فی الامرِ[۵] والنهی والاستفهامِ والتمنی
مطلقاً ۱۲ — ای نون التاکید مطلقاً ۱۲ درایہ

والعرضِ جوازاً لانَّ فی کلٍ منها طلباً[۲] نحو اضربن ولا تضربن وهل تضربن ولیتک
ای دخولاً جائزاً ۱۲ — بتخفیف نون وتشدید آں در جمیع امثلہ ۱۲

تضربن والا تنزلن بنا فتصیب خیراً وقد تدخل فی القسم[۶] وجوباً لوقوعه علی ما یکون
چرا فرود نمی آئی بما تا برسی — نکوئی را ۱۲ — ای نون التاکید ۱۲ — ای دخولاً واجباً ۱۲ — وجوده وتحصیله ۱۲

مطلوباً للمتکلم غالباً فارادوا ان لا یکون اخر القسم خالیاً عن معنی التاکید کما لا یخلو

اوّله منه نحو والله لافعلنّ کذا واعلم انّه یجب ضمّ[۳] ما قبلها فی جمع المذکر نحو
غائباً کان او حاضراً ۱۲

اضربنّ لیدلّ علی الواو المحذوفة وکسرُ ما قبلها فی المخاطبة نحو اضربِنّ

لیدلّ علی الیاء المحذوفة وفتحُ ما قبلها فی ما عداهما اما فی المفرد فلانه لو ضمّ
ای جمع المذکر والمخاطبة ۱۲ — لالتقاء الساکنین

---

۱ قوله فی الامر ای فی آخر الامر معلوم باشد یا مجهول حاضر باشد یا غائب۔ سوال نون تاکید مثل حروف نفی واستفہام وقسم از حروف معانی ست و برائے اینہا صدر کلام بود پس در آخر امر چرا آمد جواب اگر در اول آمدی ابتدا بالساکن لازم آمدی وآں متعذر بود ونیز بجہت اینکہ مشابہت بتنوین وارد وآں در آخر آید ونیز تاکید تاخیر را خواہد ونیز برائی حروف مذکورہ صدر کلام وانفصال ہر دو ست بخلاف نون مذکور کہ دائماً متصل باشد ۱۲ درایہ۔

۲ لان فی کل منها طلباً۔ بودن طلب در امر ونہی واستفہام ظاہر ست وتمنی وعرض بمنزلۂ امر ہستند ونفی را ذکر ننمودند زیرا کہ دراں بسبب مشابہت او بانہی بر سبیل قلت می آید گو دراں معنیٔ طلب موجود نیست ۱۲ درایہ۔

۳ قوله فی جمع المذکر یعنی در سائر جمع مذکر صحیح وبعض معتل معروف زیرا کہ در مثل لَتَدْعُوُنَّ ولَتُرْمُوُنَّ مجہول ولَتَرْضَوُنَّ معروف ومجہول واو را ضمہ دہند ومحذوف نمی سازند زیرا کہ نون تاکید با ضمیر بارز مثل کلمہ جداگانہ است پس در مواضعے کہ ضمیر بارز را در کلمات منفصلہ محذوف می نمودند در نون تاکید ہم حذف خواہند کرد مثل اغزوا الکفار وارموا الغرض بمعنی بستیزید با کفار وتیر اندازید نشانہ را کہ دریں ہر دو مثال بسبب ثقل مدہ ودلالت ضمہ بر واو را حذف کردند در تلفظ نہ در کتابت زیرا کہ دو کلمہ است ودر نون تاکید از کتابت نیز کہ با فعل مثل یک کلمہ است ہمچنین در اُغْزُنَّ وارْمُنَّ کہ در اینجا واو موصوف بسبب آمدن نون مشددہ عقب او ثقیل تر بود نیز محذوف ساختند ودر خفیفہ گو علت زیادتی ثقل مفقود بود ولیکن چوں حکم ثقیلہ دارد بواسطۂ موافقت باب ووجود اصل ثقل نیز ساقط شد مثل اُدْعُنَ وارْمُنَ ودر مثل اِخْشَوُا اللّٰه وارضوا الرسول بسبب خفت غیر مدہ وامتناع اجتماع ساکنین واو را حرکت ضمہ دادند بہمیں نہج در اخْشَوُنَّ وارْضَوُنَّ بتشدید وتخفیف نون نیز واو را ضمہ دادند ومدہ حرف علت ساکن وحرکت ما قبل موافق دور حذف یائے مخاطبہ ودلالتِ کسرہ ما قبل ہر دو والقائی او با حرکت کسرہ بر نفس او وتبغیر قلیل ہمیں تقریر ست وایں تقریر مسطور از تقریر مشہور اولی است چہ برو

۴ لضمیر التثنیہ کانت نحو آہ او زائدة چنانکہ در جمع مؤنث ۱۲ ۵ اذا کان جواب القسم مثبتاً ۱۲ درایہ۔ (بر صفحہ آئندہ)

۶ ای فی جواب القسم والا فنون التاکید لا تدخل فی نفس القسم ۱۲ ۷ بجہت التقاء ساکنین کہ اول آنہا حرف علت ست وثانی آنہا اوّل نون تاکید ۱۲

لا لتبس بجمع المذکر ولو کسر لالتبس بالمخاطبۃ و اما فی المثنّٰی وجمع المؤنث فلانّ ما

ولو سکن للزم اجتماع الساکنین فتعین الفتح ۱۲

قبلھا الف نحو اضربانّ واضربنانّ وزیدت الف قبل النون فی جمع المؤنث لکراھۃ

ای ماقبل النون ۱۲

اجتماع ثلث نونات نون الضمیر ونونا التاکید ونون الخفیفۃ لاتدخل فی التثنیۃ اصلا

للثقل باجتماع الامثال ۱۲ — المدغم والمدغم فیہ — المؤنث والمذکر ۱۲

ولا فی جمع المؤنث لانّہ لو حرکت النون لم تبق خفیفۃ فلم تکن علی الاصل

ای الشان ۱۲

وان ابقیتھا ساکنۃ یلزم التقاء الساکنین علی غیر حدّہ وھو غیر حسن

بصیغہ واحد مذکر حاضر ۱۲ — علی الاصل ۱۲ — ای علی غیر حد جوازہ ای الممنوع ۱۲

اعتراض وارد می شود و دفع ہم می گردد و بریں از ابتدا وارد نمی شود تا احتیاج جواب افتد بیان تقریر مشہور اینکہ واو یا در اُغزُنّ جمع مذکر و مخاطبہ بسبب لزوم اجتماع ساکنین و دلالت ضمہ و کسرہ بر و محذوف شدند و وارد می شود بریں تقدیر اینکہ الف اضربان باوجود علت حرف چرا محذوف نشد جواب ہرگاہ الف حذف گشتی کسرۂ نون ہم نماندی زیراکہ نون ثقیلہ بسبب مشابہت او با نون تثنیہ در ینکہ عقب الف تثنیہ آمدہ مکسور بود و ہرگاہ الف حذف شدی کسرہ ہم نماندی پس التباس تثنیہ بمفرد رفتی و این معنی مانع تعلیل ست چنانکہ در تصرف دانستی جواب دیگر اینکہ اجتماع ساکنین بر دو گونہ است ممنوع و غیر ممنوع انچہ ممنوع است در اضربان لازم نمی آید و آنکہ لازم می آید ممنوع نیست تفصیل ایں اجمال و توضیح ایں مقال آں کہ اجتماع ساکنین دو قسم است یکے علیٰ حدہ وآں عبارت ست از فراہم آمدن دو ساکن کہ اول آنہا مدہ باشد یعنی حرف علت ساکن و حرکت ماقبل موافق و حرف ثانی مدغم در یک کلمہ یا انچہ در حکم یک کلمہ باشد مثال اول دابۃ و مثال ثانی اضربان کہ الف و نون تاکید بجہت کمال اتصال ہر دو بافعل مثل جزو فعل شدند و با ایں ہمہ الف قابل حرکت نیست و ایں قسم ممنوع نیست بلکہ بر حد جواز خود ثابت و مستقرست و بہمیں جہت علیحدہ نام اوست دوم علیٰ غیر حدہ وآں عبارت ست از جمع شدن دو ساکن در یک کلمہ کہ اول مدہ باشد و ثانی غیر مدغم مثل لم یقول بعد نقل حرکت واو بقاف و وقف آخر یا اول مدہ باشد خواہ غیر مدہ ثانی مدغم یا غیر مدغم در دو کلمہ ایں چہار گونہ بود۔ ا۔ اول مدہ ثانی مدغم مثل ادعوا اللّٰہ ۲۔ اول مدہ ثانی غیر مدغم مثل قولی الحق ۳۔ اول غیر مدہ ثانی مدغم مثل اخشون قبل تحریک واو بضمہ ۴۔ اول غیر مدہ و ثانی غیر مدغم و مثالش در دو کلمہ یافتہ نشد و ایں قسم ممنوع است یعنی بر غیر حد جواز خود ثابت و مستقرست پس برائے اثبات واو یا در اضربُنّ جمع مذکر حاضرہ مخاطبہ اگرچہ بعینہ علت بقائے الف در اضربان موجود ست لیکن چوں در حقیقت دو کلمہ است و واو ماقبل مضموم و یا یائے ماقبل مکسور نسبت بالف ماقبل مفتوح ثقلے دارد در صورت حذف با وصف عدم التباس باحدے دلیلے بر وجود واو یا کہ ضمہ و کسرہ باشد باقی میماند لہٰذا در اضربُن جمع و مخاطبہ واو یا حذف کردند بخلاف اضربان کہ اگر الف حذف گشتی التباس بمفرد لازم آمدی چنانکہ وجہ عدم تعلیل و اثبات الفش از جواب اول این حاشیہ دانستہ شد پس بوجہ ممنوع بودن التباس الف را در اضربان باقی داشتند ۱۲ ؎ وآں جمع آمدن دو ساکن در دو کلمہ کہ اول آنہا مدہ باشد و ثانی غیر مدغم و ایں ممنوع است ۱۲ ؎ قولہ وہو غیر حسن ای غیر جائز وانما عبر عنہ بغیر حسن اکتفاء بادنی مایکتفی بہ ۱۲ درایہ شرح ہدایۃ النحو۔

عنہ ولم یحذف الالف فی التثنیۃ لاحتراز الالتباس بالواحد ۱۲۔